

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KUNDUZ İLİ İMAMSAHİP İLÇESİ AĞZI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

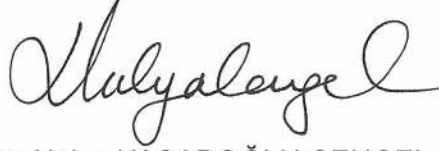
HAZIRLAYAN
Hamidullah TADASH

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Ankara, 2012

ONAY

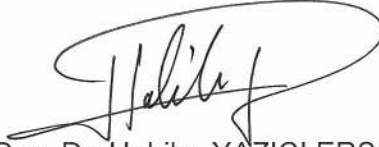
Hamidullah TADASH tarafından hazırlanan Kunduz İli İmamsahip İlçesi Ağzı başlıklı bu çalışma 12.04.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Başkan)

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÖZBAY

Yrd. Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

ÖNSÖZ

Bir dilin ağızlarının bilimsel açıdan çalışılması o dil için oldukça önemli bir yer tutar. Bugün lehçeler ve ağızlarda görülen ve kullanılmakta olan sesler, ekler, kökler, kelimeler, deyimler, ifadeler ve kargışlar Türk dilinin zenginliği ve yaratma gücünün bir sonucudur. Yani her yöre veya bölge kendi kelime kadrolarıyla bu dilin geneli için bir nevi katkı sağlamaktadır.

Ayrıca bugünkü Türk yazı dillerinin hiç birisini resmi şekilde kullanma şansı bulamayan Türk topluluklarının dili bölgedeki hakim dil veya kullandıkları resmi dilin etkisiyle kaybolmaya maruz kalmıştır. Bunlardan biri de Afganistan'da konuşulan Türkçedir. Bu sebepten bu coğrafyada konuşulan Türk ağızlarının bir an önce kayda geçirilerek bilimsel açıdan incelenmesi her yönden büyük önem taşımaktadır.

Dolayısıyla bizim bu çalışmamız Afganistan'ın kuzey bölgesinde yer alan Kunduz ili İmamsahip ilçesi sınırları içinde yaşayan ve Türklerin Kıpçak grubuna giren bazı Özbek boylarının konuşma dilindeki zenginliklerinin kayıt altına almasını nihai hedefi almıştır. Bu yüzden bu çalışma bilimsel bakımdan Türk dili için ayrı bir önem taşımaktadır.

Türkiye Türkçesi de dahil olmak üzere bugünkü Türk lehçelerinin genelinde ağız çalışmalarına diğer dillere nispeten daha geç başlanmıştır. Bunlardan biri de Özbek Türkçesidir. Özellikle Afganistan Özbek ağızları bu çalışmalardan en uzakta kalanlardandır. Bu yüzden çalışmamızın temelini oluşturan İmamsahip yöresi ağızı, Özbek yazı dili ve diyalektoloji çalışmaları açısından da çok önemli bir konumdadır.

Yaptığımız bu çalışmada, bölgeye bizzat gidilerek önce Özbek köyleri tespit edilmiştir. Konuşma açısından birbirinden farklılık gösteren farklı yörelerin ağzından bugünün en modern teknolojik cihazları ile ses derlenmiştir. Derlenen seslerden yaklaşık yetmiş sayfalık bir metin TDK'nin önerdiği çeviri yazı fontları kullanılarak deşifre edilmiştir. Daha sonra bu metin esas alınarak ağzın ses ve şekil bilgisi özellikleri tespit edilmiş ve

metinden örnekler gösterilerek açıklanmıştır.

Bu tezi hazırlarken sürekli desteğini gördüğüm ve çalışmamın başından sonuna kadar her türlü yardımını esirgemeyen ve büyük sabır gösteren sayın Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel hocama sonsuz teşekkürlerimi iletiyorum. Tezin giriş kısmında önemli bilgiler veren ve bölge ile ilgili araştırma yapan arkadaşım Shejauddin Tashmurad'a, derleme sırasında her türlü desteğini esirgemeyen büyük ağabeyim Mir Hamza Tadash'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez döneminde bazı ihtiyacım olan kaynak eserleri temin eden ve burslusu olduğum TDK'na da teşekkür ediyorum.

Ankara, 2012

Hamidullah Tadash

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	III
ARAŞTIRMADA KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ.....	IX
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

A. KUNDUZ İLİ VE ADLANDIRILMASI	1
B. İMAMSAHİP İLÇESİ.....	2
1. COĞRAFİ KONUMU	2
2. TARİHİ VE ADLANDIRILMASI	2
3. ETNİK DURUMU VE NÜFUSU	3
4. HALKIN GEÇİM KAYNAĞI.....	3

1. BÖLÜM

İNCELEME

SES BİLGİSİ.....	4
ÜNLÜLER	4
ÜNLÜLERİN SINIFLANDIRILMASI	5
A. NORMAL SÜRELİ ÜNLÜLER.....	6
B. UZUN ÜNLÜLER	31
1. ASLÎ UZUN ÜNLÜLER	32
2. VURGUDAN DOLAYI ORTAYA ÇIKAN UZUN ÜNLÜLER.....	35
3. DİFTONGLAŞMA VE TELAFİ UZUNLUĞU	37
C. YARI UZUN ÜNLÜLER.....	38
1. ASLÎ YARI UZUN ÜNLÜLER.....	39
2. SES OLAYLARINDAN ORTAYA ÇIKAN YARI UZUNLUKLAR	41
Ç. KISA ÜNLÜLER	43

D. İKİZ ÜNLÜLER.....	46
1. EŞİT İKİZ ÜNLÜLER.....	46
2. YÜKSELEN İKİZ ÜNLÜLER.....	46
3. ALÇALAN İKİZ ÜNLÜLER.....	48
ÜNLÜ UYUMLARI	48
A. KALINLIK-İNCELİK UYUMUNUN BOZULMASI.....	49
B. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMUNUN BOZULMASI.....	50
ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ.....	52
A. KALIN ÜNLÜLERİN İNCELMESİ	52
B. İNCE ÜNLÜLERİN KALINLAŞMASI.....	56
C. DÜZ ÜNLÜLERİN YUVARLAKLAŞMASI	59
Ç. YUVARLAK ÜNLÜLERİN DÜZLEŞMESİ	63
D. GENİŞ ÜNLÜLERİN DARALMASI.....	65
E. DAR ÜNLÜLERİN GENİŞLEMESİ.....	66
ÜNLÜ TÜREMESİ	67
ÜNLÜ DÜŞMESİ.....	68
ÜNSÜZLER	69
ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI	69
A. NORMAL BOĞUMLANMALI ÜNSÜZLER.....	69
B. SERT ÇARPARAK ÇIKAN ÜNSÜZLER	97
C. ZAYIF ÜNSÜZLER	97
ÜNSÜZ UYUMU	98
A. TONSUZ ÜNSÜZLERDEN SONRA TONSUZ GELMESİ.....	99
B. TONLU ÜNSÜZLERDEN SONRA TONLU GELMESİ.....	100
ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ.....	103
A. TONLULAŞMA	103
B. TONSUZLAŞMA	105
C. SÜREKLİLEŞME	107
1. SIZICILAŞMA	107
2. AKICILAŞMA	112
Ç. SÜREKSİZLEŞME	113
D. SÜREKLİ ÜNSÜZLERİN ARALARINDAKİ DEĞİŞMELER	115

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ	118
AYKIRILAŞMA	125
ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ	126
İKİ ÜNSÜZÜN BİRLEŞMESİ	127
ÜNSÜZ DÜŞMESİ	130
ÜNSÜZ TÜREMESİ	133
ÜNSÜZ GÖÇÜŞMESİ	135
HECE DÜŞMESİ	136
DİĞER HECELERİN DÜŞMESİ	137
ŞEKİL BİLGİSİ	138
İSİM	138
A. İSİM YAPMA EKLERİ	138
1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ	138
2. FİILDEN İSİM YAPMA EKLERİ	144
B. İSİM ÇEKİM EKLERİ	148
1. ÇOKLUK EKİ	148
2. İYELİK EKLERİ	149
a. Birinci Şahıs İyelik Ekleri	149
b. İkinci Şahıs İyelik Ekleri	149
c. Üçüncü Şahıs İyelik Ekleri	150
3. AİTLİK EKİ	151
4. HAL EKLERİ	151
a. İlgi Hali Eki	151
b. Yükleme Hali Eki	152
c. Yönelme Hali Eki	153
ç. Bulunma Hali Eki	154
d. Çıkma Hali Eki	155
e. Vasıta Hali Eki	156
f. Sınırlama Hali Eki	156
g. Eşitlik-Benzerlik Hali Eki	156
5. SORU EKİ	157
SIFATLAR	158

A. NİTELEME SIFATLARI.....	158
B. BELİRTME SIFATLARI.....	159
1. İŞARET SIFATLARI	159
2. SAYI SIFATLARI.....	160
a. Asıl Sayı Sıfatları	160
b. Sıra Sayı Sıfatları	160
c. Üleştirme Sayı Sıfatları	161
ç. Topluluk Sayı Sıfatları	161
C. SORU SIFATLARI	162
Ç. BELİRSİZLİK SIFATLARI	162
D. SIFATLARIN DERECELENDİRİLMESİ	163
1. EŞİTLİK DERECESESİ.....	163
2. ÜSTÜNLÜK DERECESESİ.....	163
3. EN ÜSTÜNLÜK DERECESESİ	164
ZARF	164
A. ZAMAN ZARFLARI.....	165
B. YER VE YÖN ZARFLARI	165
C. HAL (NİTELİK - NİCELİK) ZARFLARI	165
Ç. MİKTAR (AZLIK- ÇOKLUK) ZARFLARI.....	166
ZAMİRLER.....	166
A. ŞAHİS ZAMİRLERİ.....	166
B. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ	168
C. İŞARET ZAMİRLERİ	168
1. GÖRÜLEN VE YAKIN NESNELER İÇİN	169
2. GÖRÜLEN VE UZAK NESNELER İÇİN	169
3. GÖRÜLEN VE DAHA UZAK NESNELER İÇİN	170
4. GÖRÜLMİYEN NESNELER İÇİN	170
Ç. SORU ZAMİRLERİ	170
D. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ.....	171
FİİL	172
A. FİİL YAPMA EKLERİ.....	172

1. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ	172
2. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ.....	173
B. FİİL ÇEKİMİ	176
1. ŞAHİS EKLERİ.....	176
a. Birinci Grup Şahıs Ekleri	176
b. İkinci Grup Şahıs Ekleri	177
c. Üçüncü Grup Şahıs Ekleri.....	178
2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ.....	179
a. Bildirme Kipleri	179
1) Görülen Geçmiş Zaman	179
2) Öğrenilen Geçmiş Zaman	180
a) Birinci Tip.....	180
b) İkinci Tip	181
3) Şimdiki Zaman	182
4) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman	183
b. Tasarlama Kipleri	185
1) Emir.....	185
2) İstek	186
3) Şart.....	186
c. İsim Fiili	187
1) İsim Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	187
2) İsim Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi	189
3) İsim Fiilin Şart Çekimi	189
3. BİRLEŞİK ÇEKİM	190
a. Hikâye	190
1) Birinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi	190
2) İkinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi	191
3) Geniş Zaman Hikâyesi.....	192
4) Gelecek Zaman Hikâyesi	193
b. Rivâyet	194
1) Öğrenilen Geçmiş Zaman Rivâyeti	194
2) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman Rivâyeti	195

C. TASVİR FİİLLER	196
1. YETERLİLİK	196
2. SÜREKLİLİK	197
Ç. SIFAT FİİL	198
D. ZARF FİİL	199
EDAT	202
A. ÜNLEM EDATLARI	202
B. ÜNLEM OLARAK KULLANILAN EDATLAR	205
C. BAĞLAMA EDATLARI	206
SONUÇ	211
KAYNAKÇA	216
EKLER	
1. EK: METİNLER	218
2. EK: SÖZLÜK	288
ÖZET	385
ABSTRACT	386

ARAŞTIRMADA KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ā	uzun a.
à	yarı uzun a.
ạ	kapalı a.
ă	kısa a.
ǣ	uzun ve yuvarlak a.
å	yuvarlak a.
ā	uzun ve ince a.
à	yarı uzun ve ince a.
ạ	ince a.
ǣ	uzun açık e.
à	yarı uzun açık e.
ă	kısa açık e.
ǣ	yuvarlak açık e.
ē	uzun e.
è	yarı uzun e.
ẹ	kapalı e.
ê	yuvarlak e.
í	incelen ı.
ĩ	kısa ı.
ī	uzun i.
í	vurgudan uzayan i.
ĩ	kısa i.
î	kalın ve vurgudan uzayan i.
ì	kalınlaşan i.

ĩ	kalın ve kısa i.
ō	uzun o.
ò	yarı uzun o.
o	ince o.
õ	uzun ö.
ò	yarı uzun ö.
õ	kalın ve yarı uzun ö.
ö	kalınlaşan ö.
ö	düzleşen ö.
ũ	kısa u.
u	incelen u.
ũ	düzleşen u.
ű	kısa ü.
ű	düzleşen ü.
ü	kalınlaşan ü.
ű	kalın ve düzleşen ü.
ɸ	sızıcılaşan b.
ç	ç-ş arası bir ünsüz.
ğ	akıcılaşan g.
h	hırıltılı h.
ķ	sızıcılaşan k.
ķ	kalın dip damak k.
q	ince dip damak k.
ţ	tonlulaşan t.
z	tonsuzlaşan z.

- ünsüzün üstünde, sesin sert çarpmasını gösterir.
- iki kelimeye bir birine bağlayan işaret.
- çift ünlüleri alttan bağlayan işaret.

KISALTMALAR

- a.g.e. Adı geçen eser
Ar. Arapça
bkz. Bakınız
c. Cilt
Çev. Çeviren
Hz. Hazret
Far. Farsça
Fr. Fransızca
s. Sayfa
TDK Türk Dili Kurumu
vs. ve saire
Yay. Yayımlayan
< den önceki biçimi
> den sonraki biçimi
- fiilden sonra
- devamı
+ isimden sonra

GİRİŞ

A. KUNDUZ İLİ VE ADLANDIRILMASI

Kunduz ili Afganistan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kunduz ili, kuzeyde Tacikistan Cumhuriyeti, güneyde Bağlan ili, doğuda Tahar ili ve batıda ise Semengan ve Belh illeriyle komşudur. Kunduz ili coğrafi, ekonomik ve tarihî açıdan Afganistan'ın önemli illerinden biri sayılmaktadır. Tarihî açıdan da Kunduz ili eski Toharistan sınırları içerisinde Akhunların merkezi olmuştur.¹

Bazı kaynaklarda kunduz isminin Darice *kuhan* (eski) ve *daj* (kale) sözcüklerinden *kuhandaj* biçiminde birleştiği ve zamanla *kunduz* şeklinde geliştiği iddiası öne sürülmektedir.² Resmî kayıtlara baktığımızda kelime *Kunduz* ve *Kunduz* olarak iki şekilde hem yazılır hem seslendirilir.

Halk etimolojisinde ise buna karşı iki açıklama daha bulunmaktadır. Birinci görüş, *kunduz* sözcüğünün, bir hayvan isminden alındığını belirtmektedir. Bu etimolojiye göre bugünkü Kunduz coğrafyasında olan göllerde eskiden *kunduz* isminde bir hayvanın yaşadığı ve bu coğrafya da adını o vahşi hayvandan aldığı bilinmektedir. *Kunduz* ismindeki hayvan Divan-u Lügat-i-Türk'te su köpeği olarak açıklanmıştır.³ İkinci halk etimolojisine göre *kunduz* ismi Türkçe *kündüz* (gündüz) sözcüğünden alınmıştır. Bu etimolojiye göre sıcak bir bölge olan Kunduz, gün anlamına gelen *kunduz* sözcüğüyle isimlendirilmiştir.

Kunduz'un etimolojik açıklaması ile ilgili yerel halkın aydınlarına sordüğümüzda ilk görüşü kabul etmemekle birlikte bunun Afganistan devletine ait olduğunu ve krallık döneminde devlet tarafından bölgedeki Özbekçe yer adlarını değiştirmek ve anlamını saptırmak amaçlı proje uyguladığını, okullarda okutmak üzere bu şekilde kitaplar basıldığını iddia

¹ Ğ. C. Ariz, *Cuğrafiyayi Valayat-i Afğanistan*, Kabul, 2009, s. 56-60.

² M. H. Yamin, *Afğanistan-i Tarihi*, (Falsafa-i Namguzari Şahrha Şahrakha Koha va Daryaha), Yay. İntişarati Said, Kabul, 2009, s. 197-199.

³ M. Kaşgarlı, *Divnü lügat-it-Türk*, (Çev. B. Atalay), 5. Baskı, Yay. TDK, Cilt 1., Ankara, 2006, s. 458.

ediyorlar. Bunların anlattıklarına göre *kunduz* “su köpeği” güzel bir hayvan olduğu için hala *kunduz* kelimesi bazı kız çocuklarının adı olarak yaşamakta. Dediklerine göre 19. yüzyılın başlarında Türkçe yer isimlerini değiştirme projesi çok baskın bir şekilde gerçekleştirilmiş ve o coğrafyada yaşayan halka karşı buna benzer kültürel baskılar uygulanmıştır.

B. İMAMSAHİP İLÇESİ

1. COĞRAFİ KONUMU

İmamsahip ilçesi, Kunduz ilinin kuzeyinde yer almaktadır. Bu ilçe, kuzeyde Tacikistan, doğudan Daşt-i Arçi ilçesi, güneyden Hocatav ve Abdan çölü, batıda ise Kale-i Zal ilçesiyle sınırlıdır.

2. TARİHİ VE ADLANDIRILMASI

İmamsahip ilçesi, Kunduz ilinin tarihî bölgelerinden biri sayılır. Bu bölgede M.Ö. 330. yılında Büyük İskender tarafından bir şehir kurulmuştur. Dolayısıyla bu ilçe Büyük İskender’in bölgedeki merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Eski ismi *Arhang*, *Arhan* veya *Ahrang* olarak kaydedilmiştir. *Arhan* kelimesi Buda dininde, din adamlarına verilen bir unvandır. Buna göre bu şehrin, Buda dininin de önemli merkezlerinden biri olduğu tahmin edilmektedir.

Ayrıca Roma Kaizelerinden birinin damadının ismi de *Ahrang* olarak bilinmekte ve bu şahsın şehrin İskenderiye olduğu zamanlarda bu bölgede hükmettiği varsayılmaktadır. İslamiyet sonrası da bu şehir *Arhank* olarak bilinmekte idi. Ancak Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara tarafından bu bölgede Hz. İmam Hüseyin’in başının defnedildiği düşünülerek mezarının üzerinde Timur mimarlığı ile bir türbe yaptırılmıştır. Bu türbe ziyaretçilerin dikkatini çekince bölgenin ismi ilk başta *Hazret-i İmamsahip* daha sonraları ise *İmamsahip* olarak adlandırılmıştır.⁴

Sultan Hüseyin tarafından yaptırılan bu türbe son yıllarda olan

⁴ M. H. Yamin, a.g.e., s. 201.

savaşlardan zarar görerek bir takım tahribata uğramış olsa da hala dik durmaktadır.

3. ETNİK DURUMU VE NÜFUSU

Yukarıdaki verileri göz önünde bulundurunca, İmamsahip ilçesinin farklı uygarlıklara ve medeniyetlere ev sahipliği yaptığı gibi farklı devletler ve etniklerin çatışma noktası da olmuştur. Görünüşe göre son bin yıldan beri bir Türk vatani olarak bilinen İmamsahip geçen yüz yıl devamında bölgeye özellikle Peştun ve Taciklerin yerleştirilmesi, sürgünler ve iç göçler sonucunda bu ilçede yaşayanların etnik durumu karışık hale gelmiştir. Bütün bunlara rağmen bugün de bölgede Türklerin nüfus sayısı baskındır. Yazı dili olarak Farsça ve Peştunca öğrenimi zorunlu olsa da bu ilçede Özbekçe daha yaygındır. Dolayısıyla bu ilçede yaşayan Peştun ve Taciklerin çoğu bu dili konuşabilir konuşamayanları da anlar.

Afganistan'da resmî nüfus sayımı yapılmadığı için İmamsahip ilçesinin nüfusuyla ilgili resmî bir rakam vermek zordur. *Komisyon-i Mustakil-i İntihabat* (Bağımsız Seçim Komisyonu) son seçimlerde İmamsahip ilçesinden, 200.000 kişinin oy verdiğini belirtmektedir. Buna göre İmamsahip ilçesinin nüfusu yaklaşık 300.000 kişi olarak tahmin edilebilir. Bu nüfusun çoğunluğunu Türkler, az bir kısmını ise Peştunlar, Tacikler ve Aymaklar oluşturmaktadırlar.

4. HALKIN GEÇİM KAYNAĞI

Bu ilçe Afganistan'da Amuderya'nın suyundan yararlanabilen ikinci ilçedir. Bu ilçenin toprakları Amuderya'dan kazılan büyük arkla sulandırılıyor. Üstelik ilçenin toprakları çok verimli olduğu için halkın çoğunluğu çiftçilik ve ziraatla uğraşmaktadır. Yani hayvancılık ve çiftçilik İmamsahip halkının başlıca gelir kaynağıdır. Bunların yanı sıra halkın belli bir kısmı avcılık özellikle balıkçılık, halı dokuma ve el sanatlarıyla geçim sağlamaktadırlar. Dolayısıyla bu ilçede yetişen pirinç, buğday fasulye vs. Afganistan tahıl ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktadır. Bunun dışında kavun, karpuz, üzüm vs. meyve çeşitlerini de başka ilçelere ve illere ihraç etmektedir.

1. BÖLÜM: İNCELEME

SES BİLGİSİ

Bu bölümde (Afganistan) Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzındaki ünlü ve ünsüzlerin türleri, ses uyumları, ses değişimleri ve bunlarla ilgili diğer ses olayları incelenecektir.

ÜNLÜLER

Kunduz'da konuşulan Özbek ağzını yakından inceleyen H. Özbay'a göre genel Türk dilinin vokal varlığı, Kunduz ağzında da bütünüyle mevcuttur. Eski Türkçe ve Çağatay şivesinin asli sekiz ünlüsü dışında, çoğu konuşma özelliği olan alafonik ünlülerle başka bir vokale geçme aşamasında oluşan ara ünlüler, Kunduz ağzının vokal sistemini Tarihi Özbekçe de denilen Çağatay edebî şivesinden ayırmaktadır. Özbay bu durumu şivenin gelişmesi sırasında ortaya çıkan bir takım fonolojik hadiseleri; komşu lehçelerin tesiri veya Afganistan Özbekçesinin ağızları dil bilimsel açıdan disipline edici bir yazı dilinden mahrum oluşu gibi birtakım sebeplerle ilgili göstermiştir.⁵

Yukarıdaki genellemeyi gözden geçirdikten sonra Özbay'ın doğru yaklaşımını kabul etmekle birlikte; Afganistan'ın kuruluşundan bu yana bu bölgede yaşayan Türklerin geçmişini* göz önünde bulundurarak onların konuşma dili coğrafya sınırı ile ele alınırsa bilimsel bakımdan pek esabetli olmayacağı kanaatimizi ifade etmeliyiz. Biz bu incelememizde meselenin kendi boyutunu araştırmaktan ziyade konuşma diline bıraktığı fonolojik ve morfolojik izlerini aramaya çalışacağız.

Sebepler ne olursa olsun Kunduz ili İmamsahip ilçesinde konuşulan Özbekçe, içinde barındırdığı bazı dilbilimsel özelliklerle Çağataycanın devamı

⁵ H. Özbay, *Özbek Şivesi Kunduz Ağzı*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 1985, s. 9.

* Afganistan hükümetinin uyguladığı sürgünler, yerli halkın *koçay* dediği göçmenlerle karıştırılması ve Tacik, Hazara ve Peştunların bölgeye yerleştirilmesini kast ediyoruz.

olan Afganistan Özbek yazı dilinden bir farklılık arz etmektedir. Bu ağız söz konusu yazı dilindeki /ā, a, e, i, o, ö, u/ yedi temel ünlünün yanında genel Türkçenin temel ünlülerinden olan /ı/ ve /ü/ ünlülerini de bulundurmaktadır. Bunun dışında birtakım ses hadiseleri neticesinde ortaya çıkan uzun, yarı uzun ve ara ünlüler de bu ağızda vardır.

ÜNLÜLERİN SINIFLANDIRILMASI

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında aşağıdaki ünlüler bulunmaktadır:

/ā, à, a, ă, ǎ, ȃ, ȁ, ȡ, ȣ, Ȥ, ȥ, ē, è, e, ẹ, ẽ, ı, í, ĭ, Ī, Í, Ĩ, Ĭ, Ī, Ĩ, Ī, Ĩ, ō, ò, o, ɔ, ȯ, ȱ, ȳ, ȵ, ū, ũ, ʊ, ʉ, ü, ǔ, ǖ, ǘ, ǚ/

Özbay'ın da belirttiği gibi asli ünlülerin farkedilmesi son derece güçtür. Her birinin esas nüansları dışında bir ile dört arasında varyantları bulunmaktadır. Bunlar: uzunluk, kısalık, kapalılık ve ortalılık (yarı kalınlık-yarı incelik) gibi ses değerlerinden ibarettir.⁶ Gerçekten de bu coğrafyada konuşulan ağızda ünlülerin boğumlanma noktasında bir karmaşa söz konusudur. Bunun sebebi bizce de ağızın bir geçiş süreci yaşamakta olması ya da Orta Asya Rus işgali ile birlikte göç eden bazı Türk boylarının yerleşik soydaşlarıyla karışması ve bu karışma sonucu konuşma dillerinin karşılıklı etkileşimiyle ağızların ana çizgilerinin bozulması olabilir. Neticede bu karmaşanın doğurduğu nedenler yüzünden ünlülerin boğumlanma noktasını tam olarak tesbit edebilmek zordur. Dolayısıyla biz de transkribe ederken kendi esas çıkış noktalarından başka bir noktaya doğru kaymakta olan ve ara ünlüler diyebileceğimiz ünlülerin boğumlandığı yeri tam olarak tesbit etmekten ziyade eğiliminde olan yönü işaretlerle vurgulamaya çalıştık.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızı ünlü varlığıyla en az diğer Türk lehçeleri kadar zengindir. Bu ağızda bulunan ünlüler genel Türkçedeki esas ünlülerde var olan genişlik, darlık, kalınlık, incelik, düzlük ve yuvarlaklık gibi

⁶ A.g.e., s. 10.

ayırıcı vasıfları dışında bir de uzunluk, kısalık, zayıflık, kapalılık, açıklık ve ortalılık özelliğine sahiptir. Ünlülerin bu özelliklerini aşağıdaki başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

A. NORMAL SÜRELİ ÜNLÜLER

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen normal süreli ünlüler şunlardır:

/a, ʌ, ɑ, ʌ, ä, ǎ, ǎ, e, ɛ, ẽ, ɪ, ı, ı, ı, ı, o, ɔ, ɵ, ɵ, ɵ, ɵ, u, ʊ, ʊ, ʊ, ʊ, ʊ, ʊ/

/a/ ünlüsü

Eski Çağatayca ve Modern Özbekçenin temel ünlülerinden biri olan bu ses Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında da kalın, düz ve geniş bir ünlü olarak bulunmaktadır.⁷ Arka damak ünlüleri arasında damağın en arkasında telaffuz edilir. Türkçe kelimelerde umumiyetle genel Türkçenin ses sistemine uygun bir biçimde bütün seslerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bazen bir takım ses olayları sonucu uzunluk değeri de kazanmıştır. Sebepleri uzun ünlüler maddesinde anlatılacaktır.

Farsça ve Arapça gibi dillerden geçen kelimelerde ise esas dilde nispeten ince veya uzun telaffuz edilen /a/ sesleri de bu ağızda genelde bu ünlü ile karşılanmaktadır. Buna karşılık, ara sıra etkileyici Farsçadan giren kelimelerdeki ince /a/ sesi kaynak dilde olduğu gibi kabul edilmiştir. Bu ses Özbekistan Latin alfabesinde /a/ ile gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: a (2-46) “bir ünlem”, ağa (2-16) “almış”, abay bosa (2-28) “kolay olsa”, ahtamğalığa (3-44) “boy adı”, alaman (6-93) “alacağım”, apparadı < alıp baradı (3-172) “götürür”, arasığa (2-107) “arasına”, appkana (5-123) “beyaz tenli”, basatığan (6-47) “basmakta olan”, ayakkap (2-24) “ayakkabı”, azırağam < azırağ hām (3-25) “daha az da”, barayatkada < bara yatkada (3-61) “gitmekte iken”, bırap (3-128) “çevirip”,

⁷ Modern Özbekçe'nin ünlülerine ilişkin bkz: V. Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara, 2000, s. 2-5.

bolatta < boladı da (1-58) “olacak işte”, jatқан (1-166) “yatan”, қағанда < қалғанда (3-16) “kaldığında”, қаллама < қатлама (2-106) “bir tür yağlı ekmek”, sıra (3-197) “asla”, tatқа < tatga (3-61) “Tat için”, зағара (2-114) “mısır ekmeği”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: abātedi < abād edi (1-199) “abat idi” (< Far. آباد), adam (3-150) “kişi, insan,” (< Ar. آدم), barawar < barābār (1-171) “tam, denk” (< Far. برابر), benawa (1-205) “biçare, zavallı” (< Far. بی نوا), diywana (5-70) “deli” (< Far. دیوانه), carar < cārrār (2-13) “becerikli, yetenekli” (< Ar. جرار), akrap (2-26) “hiçri takviminde 8. ay” (< Ar. عقرب), halallattık (2-137) “sünnet ettik” (< Ar. حلال), hāci hālmırza (3-56) “kişi adı” (< Far. خال میرزا), ħuda < ħudā (1-74) “tanrı” (< Far. خدا), ızapa < ızafah (3-154) “fazlalık” (< Ar. اضافة), maşawa < maş ābāh (2-68) “yeşil mercimek çorbası” (< Far. ماش آب), pahta (6-54) “pamuk” (< Far. پخته), nan < nān (1-242) “yemek, ekmek” (< Far. نان), nımkala (2-78) “dengesiz”, (< Far. نيم كاله), salamat (2-146) “sağ, selamet” (< Ar. سلامت), şorba < şōr ābāh (4-27) “çorba” (< Far. شورابه).

/a/ ünlüsü

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında örnekleri az da olsa bu ünlüye zaman zaman rastlanmaktadır. Kalınlık, düzlük, yarı genişlik yani kapalılık özelliği taşıyan bu ses /a/ ile /ı/ arası bir ünlüdür. Teşekkül esnasında çenelerin açıklığı /a/ sesine göre az /ı/ sesine göre çoktur. Yani burada bir kapalılık söz konusudur. Dolayısıyla bu ünlüye kapalı /a/ ünlüsü diyebiliriz.

Genel olarak bu ses, /m/ ve /n/ ünsüzlerinden önce gelen normal /a/ ünlüsünün, bazen daralma eğilimi ile oluşturduğu bir türevidir. Nitekim bu olayın daha ileri seviyedeki durumunu Kazak ve Kırgız Türkçelerinde /-mın/ ve /-sın / gelecek zaman zamir kökenli şahıs eklerinde görebilmekteyiz.⁸ Taranan metinde aşağıdaki örnekleri görülmüştür.

⁸ H. Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri* (Ses ve Şekil Bilgisi), AKÇAĞ Yay., Ankara, 2005, s. 225-226; F. Tamir, *Kazak Türkçesi*, (Türk Lehçeleri Grameri, Ed., A. B. Ercilasun), AKÇAĞ Yay., Ankara, 2007, s. 464.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātam (1-28) “babam”, toquymān (4-68) “dokurum”, binnān (5-87) “bundan”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: šumnuğıyām < šomlığı hām (4-16) “kötü niyeti de” (< Far. هم), zağarāyām < zağara hām (4-22) “mısır ekmeği de” (< Far. هم), māğām (5-18) “meğer” (< Far. مگر).

/ā/ ünlüsü

Kalınlık, düzlük, genişlik özellikleri yanında bir de yarı yuvarlaklık vasfına sahiptir. Bu ünlü /a/ ve /ä/ seslerinin bazı etkileşim sonucu oluşan ve yuvarlaklaşan bir türevidir. Demek oluyor ki /a/ ile /o/ sesi arasında boğumlanarak teşekkül eder. Hatta etkileşimin daha güçlü noktasında sesin tamamen yuvarlak olan örnekleri de vardır ki ileride gösterilecektir.*

Şüphesiz bu ünlünün bir kısmı yanındaki çift dudak /w/ ünsüzünün etkisiyle, bir kısmı ise kelimedeki bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi altında yuvarlaklaşmıştır. Farsça kökenli bazı /ā = وا/ ünlüsü de bu işaret ile gösterilmiştir. Ancak aşağıdaki bir kaç örnekte bu sebeplerin hiçbirisi olmadan /ā/ ünlüsünün bulunması yazı dilinin dayandığı Karluk şivesinin etkisi ile açıklanabilir. Özbekistan Latin alfabesinde bu ses /o/ karakteri ile gösterilmektedir.

Bazı örnekleri hariç ünlünün aslı, Türkçe kelimelerde normal /a/ ve alıntı kelimelerde ise /ä/ sesleridir. Aslı derken ünlünün yuvarlaklık özelliğini sonradan kazandığını ve geçici olduğunu söylemek istiyoruz.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āhsāq (5-74) “topal”, āsāk (5-47) “alsak”, kâgān (5-25) “kalmış”, coğālıp (5-130) “kaybolup”, āwrıyd (4-78) “ağrıyacak”, āwzāçıqqā (1-221) “iftar için”, kırāw (2-26) “kırağı”, āwnamaydı (1-168) “ağdarılmaz”, tımāw (4-99) “grip”, tuwāredı (2-41) “doğardı”, bıřāwü (4-92) “birisi”, āwuşadı (3-158) “değişir”, dāwüşu (1-174) “sesi”, kāwup < kabıp (1-194) “dikip”, tāwubaladı < tapıp aladı (2-122) “bulabilir”,

* Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması konusuna bkz.

üylämmäkçingâ < üylenmekçinga wo (3-162) “evlenmek için”, anâ < ana wo (1-92) “o ise”, ƙawƙawu < ƙawka wä (3-42) “bir boy adı”, ƙawun (3-93) “kavun”, ƙoldâwlı (3-40) “bir boy adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ħâki (5-78) “topraktan” (< Far. خواکی), ħānañışın (5-29) “resmi görevden alınan kimse” (< Far. خوانه نشین), âwâl < äwwâl (4-52) “önce” (< Ar. اول), ällâwkuber (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اکبر), salı nâwda < sâl-i nâw (1-124) “yeni yılda” (< Far. سال نو), şawâlî ħannın (3-82) “kişi adı” (< Far. شاه ولی خان), wädä < wä’däh (3-80) “zaman” (< Ar. وعده), ƙawm (3-29) “kavim” (< Ar. قوم), çardarâwu (3-66) “yer ad” (< Far. چهاردره), owâmlıhtan < ’awâmlıktän (3-91) “çahillikten” (< Ar. عوام), diywâna (5-69) “deli” (< Far. دیوانه).

/a/ ünlüsü

Düz, geniş ve yarı kalın bir ünlüdür. Telaffuz noktasına göre arkada oluşan normal /a/ ünlüsü ile biraz önde oluşan /ä/ ünlüsünün arasında boğumlanmaktadır. Bu yüzden bu ses için yarı kalın demeyi uygun gördük. Özbekistan Latin asıllı alfabesinde bu ses /a/ ile gösterilir. Ancak ince olarak telaffuz edilir. Gerek alıntı kelimelerde gerek Türkçe kelimelerde olsun kalınlaştırıcı veya inceltici ünsüzlerin önünde yada arkasında bulunmakta olan düz ve geniş /a, ä/ ünlülerinin kalınlaşması veya incilmesi ile ortaya çıkan bir sestir. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: aţamnın (1-2) “babamın”, aĥtöbädä (3-57) “yer adı”, çalañaş (2-8) “çıplak”, woçaqtın (2-82) “ocağın”, woturğan (4-76) “oturan”, tutqanda (1-52) “tuttuğunda”, tötüğüdäwur (1-154) “yukarisına kadar”, cäñä (1-81) “yeni”, ħımıçƙä (4-94) “ağacın dalına”, başƙä (6-16) “başka”, täbäh (1-97) “tabak”, tañ atadı (1-57) “şafak söker”, aña (1-113) “işte, bu”, wonaltı (3-43) “onaltı sayı”, ursä bosä (3-158) “vurursa”, aynalıp (1-101) “ilgilenip”, toĥtamaydı (1-79) “durmaz”, aynaltıradı (4-87) “çevirir”, jätir (1-21) “yatıyor”, aldıradı (1-25) “aldırır”, yeşitäyäppän (1-232) “işıtiyorum”, däştî ardana < däşt-i ardana (3-59) “yer adı”, zağarâyam < zağara häm (4-

22) “mısır ekmeği de”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: sazlağamız joq (2-66) “yapmadık” (< Far. ساز), yađdaşāmās (4-106) “unutmayan” (< Far. یادداشت), pātşā (3-84) “paşa” (< Far. پادشاه), ıstıpa (1-69) “istifa”, (< Ar. استیفاء), ıstāyemes (2-110) “usta değilim” (< Far. استا), dārbāza (5-11) “kapı” (< Far. دروازه), taypa < tāifāh (3-41) “tayfa” (< Ar. طائفه), toyhānāğā < toy hānāhgā (3-176) “düğün yerine” (< Far. خانه), uruşam < uruş hām (3-177) “kavga da” (< Far. هم), ħada < ħādāh (2-49) “direk” (< Far. خله), bībīḥatīça (1-1) “kişi adı” (< Ar. خديجه), āḥīram < āḥir hām (1-8) (< Ar. أخير, biçāraṇi < beçārāh (1-2) “biçare, rahmetli”, (< Far. بی چاره), ādamdı < ādāmni (1-204) “insanın” (< Ar. آدم), zāmānimısta (2-67) “dönemimizde”, (< Far. زمان).

/ä/ ünlüsü

Meşhur adı ile açık /e/ olarak bilinen bu ünlüye günümüz Özbekçesinde çok rastlanmaktadır. Özbekistan Latin alfabesinde /a/ karakteri ile gösterildi ise de normal /a/ sesinden çok ince telaffuz edilir. Düz, geniş ve yarı kalın bir ünlüdür. Ancak yarı kalın /a/ ünlüsünden biraz önde yani /a/ ile /e/ arasında boğumlanır. Demek oluyor ki /a/ ünlüsüne göre ince, /e/ ünlüsüne göre kalın bir biçimde telaffuz edilir.

Bu ağızda bulunan bu ünlünün çoğu, yanındaki komşu seslerin tesiriyle kalınlaşan /e/ ünlüsü ya da incelen /ā, a/ ünlüsüdür. Bu, aynı zamanda yabancı dilden alınan kelimeler için de geçerlidir. Ancak bir çok Farsça ve Arapça kelimelerdeki /ä/ sesi kaynak dilde olduğu gibi korunmuş olan ünlülerdir. Ünlünün az bir kısmı ise ünlü uyumu gereği bulunmaktadır.

Söylenmesi gereken konu şu ki bizim araştırdığımız bu ilçede bulunan Özbeklerden sadece Koñurat ve Dörmen boylarının konuşmalarında bu ünlü yazı dilinde olduğu gibidir.¹⁰ Ancak bu coğrafyadaki diğer Özbekler /ä/ sesinin

¹⁰ Koñuratlarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Baldauf İngeborg, *Uzbek Dialects of North-Est Afghanistan “Bir Çalışma Raporu”*, (Çev. S. Tezcan), H. Ün. Basımevi Yay, Cilt 1., Ankara, 2011, s. 110-111.

yerine daha çok Genel Türkçede olduğu gibi /e/ sesini tercih etmektedir. Bu durum, diğer Kıpçak asıllı Özbek boylarına nispeten bu iki boyun Karluk şivesinden daha çok etkilenmiş olduklarını göstermektedir. Hatta bu iki boyu diğerlerinden ayıran en tipik özelliklerden biri de denebilir. Örneğin bir Konjurat Özbek (*baräkän* (3-205) “varmış”, *bergä* (3-9) “buraya”, *bılämän* (3-37) “biliyorum”) derken aynı kavramı bir Kıyan Özbek : *bāreken* (1-167) “varmış”, *berge* (2-16) “buraya”, *bılemen* (2-111) “biliyorum”, biçiminde ifade ediyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *älä* (5-62) “ela”, *äyteredı* (1-175) “derdi”, *cähäz* (2-39) “semer”, *cıpaktän* (4-90) “ipekten”, *ketätığan* (1-54) “gidecek olan”, *teräk* (3-100) “kavak ağacı”, *yekkänä* (4-85) “iki tanecik”, *yegäridı* (3-103) “ikerdi”, *wözlärı* (3-42) “kendileri”, *wonäkı* (3-41) “on iki”, *woräydıkän* (3-205) “çevirecekmiş”, *menä* (1-52) “bana”, *äķuwä* (1-175) “bir oyun adı”, *äliğı* (1-100) “gördüğün”, *äney* < ana yendi (3-102) “artık”, *ärsäräğä* (3-61) “kişi adı”, *äsqälänğä* (3-106) “yer adı”, *çäqäläk* (2-124) “bebek”, *ğälmındı* (1-230) “bir yemek”, *hä* (3-171) “evet”, *häççä* (4-85) “çatal”, *äğäyinner* (1-13) “kardeşler”, *äkem* (1-15) “abim”, *qänça* (1-22) “ne kadar”, *pälle* (1-40) “an”, *kätteyedı* (1-75) “büyük idi”, *cäñä* (1-81) “yeni”, *bäşqä* (1-81) “başka”, *täbäh* (1-97) “tabak”, *häyyä* (4-34) “evet”, *sälämıs* (1-216) “koyarız”, *tayäh* (3-89) “dayak”, *äpkelälämän* (5-82) “getirebilirim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *ırädiyi* < *rädiyo* (1-176) “radyo” (< Fr. radio), *täypesten* (1-4) “tayfasından” (< Ar. طائفه), *älläwkuber* (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), *ädämdı* < *ädämni* (1-204) “insanın” (< Ar. آدم), *wäskın* < *wäksin* (2-134) “aşı” (< Fr. vaccin), *äläydä* (3-24) “ayrı” (< Far. الاهداه), *äsır* (3-81) “esir” (< Ar. اسير), *äyini* (2-108) “metal, demir” (< Far. آهنی), *ägär* (2-28) “eğer” (< Far. اگر), *gätey* < *gärd dey* (1-228) “biraz” (< Far. گرد), *äntäk* (4-109)

“az” (< Far. اندک), toysayäm < toysa häm (3-138) “doysa da” (< Far. هم), häşiye (2-59) “bir süs eşyası”, (< Ar. حاشیه), wädä < wä’däh (3-80) “zaman” (< Ar. وعده), ħudänähästä (1-247) “allah korusun” (< Far. خداخواسته), güzäränj (6-14) “yaşam” (< Far. گذاره), mähśımcàn (1-44) “imam zade” (< Ar. مخدوم), biybähj (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), wäzıpe (1-28) “resmi görev” (< Ar. وظيفة), hünärıñı (3-124) “hünerini” (< Far. هنر), lägeñge (2-77) “leğen” (< Far. لگن), dähťär (4-97) “doktor” (< Fr.docteur).

/ä/ ünlüsü

Düzlük, genişlik ve yarı kalınlık vasıfları yanında bir de yarı yuvarlaklık özelliği olan bir ünlüdür. Aslında bu ses yuvarlaklaşmaya doğru yönelen /ä/ ünlüsüdür. Normal /a/ ünlüsünde olduğu gibi yanındaki çift dudak /w/ ünsüzünün tesirinde kalarak yuvarlaklaşmaya yönelmiştir. Bu değişimin sebebi Türkçe ve alıntı kelimelerde aynıdır. Aşağıdaki örnekleri tespit edilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äñäwsunu (1-165) “diğeriñi”, bıřrāwunū (5-61) “birisini”, dārrāw (4-48) “hemen”, gāwdüregıçedı (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarırdı”, gılāmgā (4-74) “kilime”, wātānbektıñ (3-8) “kişi adı”, wädä (3-200) “zaman”, şāwķum (1-128) “gürültü”, wotāw (5-127) “çadır, ev”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äsälāwmu äläyküm (5-106) “selamun aleykum” (< Ar. السلام عليكم), äwwel (2-75) “evvel” (< Ar. اول), äwlēdı (1-32) “evladı” (< Ar. اولاد), çāwķetı (1-155) “kalıbı” (< Far. چوکات), döwlātı < dāwlāt-i (3-87) “devlet” (< Ar. دولت), nāwur < rāwn (3-158) “sıra” (< Far. رون), tāwālıtım (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), häwlūjāy (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Ar. هولى).

/e/ ünlüsü

Genel Türkçede olduğu gibi geniş, düz ve ince karakterinde bir ünlüdür. Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında örnekleri çoktur. Özbekçenin temel ünlülerinden biri olan bu ünlü bu ağızda yazı dilinden farklı bir özelliği taşımaktadır. Edebi dilde kelimenin bütün hecelerinde bulunurken bu ağızda ise, *elägänçj* (3-117) “kişi adı”, *eltipber* (3-185) “götürüp ver”, *ey* (3-121) “bir ünlem” gibi birkaç örnek hariç kelime başında gelememektedir. Eski Türkçedeki /e/ sesi ile başlayan bütün kelimelerin başında sistemli olarak bir /y/ ünsüzü türemiştir. Bu durum alıntı kelimelerde de görünmüştür.

Bunun dışında, Türkçe kelimelerde kök hecelerde bulunan /e/ sesleri genelde Eski Türkçe ve Çağataycadan beri korunarak günümüze ulaşan ünlülerdir. Eklerdeki /e/ sesleri ise ünlü uyumları sonucu bulunmaktadır. Yani ince sıradan ünlülü kelimelerin eklerinde daha çok görülmektedir. Alıntı kelimelerdeki /e/ ünlüsü umumiyetle /a, a, ä, o, ö/ seslerinden değişmiştir. Örnekleri çok az da olsa bazı alıntı kelimelerde korunan /e/ ünlüsü ve bazı Türkçe kelimelerde başka sestten değişen /e/ ünlülerinin bulunduğunu da görmek mümkün.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *äkem* (1-15) “ağabeyim”, *bek* (3-51) “bek, bey”, *belide* (1-38) “belinde”, *berge* < *bu yerge* (2-5) “buraya”, *beşte* (2-130) “beş tane”, *birgene* (1-76) “biricik”, *celke* (1-134) “omuz”, *cetmiş* (4-11) “yetmiş sayı”, *çeber* (1-161) “becerikli”, *çegeldek* (2-105) “bir yemek”, *çerteredi* (1-181) “çalardı”, *häyye* (1-222) “evet”, *iyeginiñ* (1-173) “çenesinin”, *jem* (2-143) “yem”, *käme* (1-40) “gemi”, *ketkeneken* (6-50) “gitmiş”, *kesed* (2-124) “kesecek”, *keskes* (3-144) “bir oyun adı”, *keyin* (2-6) “sonra”, *bareken* (6-66) “varmış”, *pereje* (1-192) “hırka”, *tererek* (2-25) “toplardık”, *türmenner* (3-61) “türkmenler”, *wöte* (2-14) “daha”, *yeki* (1-19) “iki sayı”, *yeneredi* (1-183) “inerti”, *weldi* (3-68) “öldü”, *buğdey* (4-24) “buğday”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *ser* (2-29) “yedi kg.” (< Far. سیر), *zebi* (2-

60) “süsü” (< Far. زیب), dekçe (1-240) “tencere” (< Far. دیکچه), felî ğayıptı < fe’li (3-61) “kararı deĝişmiş” (< Ar. فعل), hâjšermet < hacî şer mühâmmâd (2-33) “kişi adı” (< Far.; Ar. حاجى شیرمحمد), benawa (1-205) “biçare, zavallı” (< Far. بى نوا), cälleblîk (2-13) “tezgahtarlık” (< Ar. جلاب), âmelde < hâmä (2-36) “hâmel ayında” (< Ar. حمل), ägber < äkbâr (1-97) “kişi adı” (< Ar. اكبر), dârbeder < dârbädâr (1-204) “vurdum duymaz” (< Far. در بدر), bîzem < biz hâ (1-91) “biz de” (< Far. هم), hâmşe < hâmişâh (1-58) “her zaman” (< Far. همیشه), pâtiye < fâtihä (1-112) “nişanlı” (< Ar. فاتحه), kâsel (2-128) “hasta” (< Ar. كسل), hüsen < hüsäyn (1-204) kişi adı” (< Ar. حسين), tewib (4-97) “tebip” (< Ar. طبيب), sünnetî < sünnäti (2-136) “sünnet” (< Ar. سنتى), zîndeliĝ (1-39) “yaşam” (< Far. زنده), zülpeĝem (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفك), yeşân < eşân (6-73) “seyyit” (< Far. ايشان).

/e/ ünlüsü

İnce, düz ve yarı geniş olan ve kapalı /e/ olarak bilinen bu ses bu ağızda mevcuttur. Oluşum sırasında /e/ sesine göre biraz dar /i/ sesine göre biraz geniş bir biçimde boğumlanıyor. Büyük ihtimalle yanındaki seslerden etkilenen /e/ sesinin daralması ile ortaya çıkmıştır. Örnekleri Türkçe kelimelerde ağırlıklı olmak üzere alıntı kelimelerde de bulunmaktadır. Taradığımız metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ey (3-39) “bir ünlem”, keldi (1-106) “geldi”, keşkân-âş (4-26) “bir sulu yemek”, keşkân (3-209) “gitmiş”, kibedimmen (4-18) “gelmiştim”, köññüççedi (4-109) “kabul ederdi”, mäkkey (2-114) “mısır”, men (2-110) “ben”, seipse (6-62) “seipse”, şünneyin (1-58) “şunun gibi”, yenem (1-42) “annem”, äkem (1-61) “abim”, amäĝiççedi (4-109) “almazdı”, diyeredi (1-8) “derdi”, begâli bek (1-6) “kişi adı”, berde < bu yerde (1-96) “burada”, beş (1-16) “beş”, bîlmeĝiççek (1-57) “bilmiyorduk”, buĝdeylâr (4-47) “buğdaylar”, çerdä (4-76) “yerda”, keyttân (5-64) “peşinden”, işleymen

(1-28) “çalışırım”, tərāk (3-100) “kavak ağacı”, dəp (3-61) “deyip”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: keğāndiyēm (4-18) “geldiğinde de” (< Far. هم), peşāp < peş alıp (3-134) “sürdürüp” (< Far. پیش), beçāralar (2-103) “biçareler” (< Far. بی چاره), meýwe (1-213) “meyve” (< Far. میوه), bəwe (6-86) “dul” (< Far. بیوه).

/e/ ünlüsü

İnce, geniş ve yarı yuvarlak özelliği olan bir ünlüdür. Ağırlıklı olarak Türkçe kelimelerde bulunan bu ünlü alıntı kelimelerde de ara sıra rastlanmaktadır. Genelde ek hecelerde bulunan /e/ sesi bir etkileşim sonucu yuvarlaklaşan /e/ ünlüsüdür.

Özbek edebî dilinde kaybolmuş olan genel Türkçenin ünlü sistemindeki düzlük-yuvarlaklık uyumu zaman zaman bozuldu ise de bu ağızda mevcuttur. Söz konusu uyuma tabi olarak ilk hecede bulunan ince-yuvarlak ünlülerini takip eden düz-geniş ünlü ise adeta /e/ ünlüsüdür. Alıntı kelimelerin de bir kısmı bu sisteme sokulmuştur. Uyumun ilerlediği noktada ise ilk hecedeki yuvarlak ünlüler kendisini takip eden /e/ sesini etkileyerek yuvarlaklaştırmaya çalışıyor. Bu etkileşim bazen tamamlanır, bazen de yarım kalmıştır ki ikisini de bu örnekte görmek mümkün: *köçköndēyop* < köçkendey bolup (1-184) “göçer gibi olup”. Bu hadisenin ileri durumunu Modern Kırgız Türkçesinin ek hecelerdeki yuvarlak ünlülerinde görüyoruz.¹¹ Bunun dışında çok az sayıda yuvarlaklaştırıcı özelliği olan komşu /w/ ünsüzünden etkilenen /e/ ünlüsü de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ahtōbēwu < aqtōbe wā (3-17) “yer adı”, bölēk-mölēk (3-166) “ufak tefek”, cūrēgūme (1-42) “yüreğime”, gāwdūrēp (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarıp”, kōbēken (1-62) “çokmuş”, köçērek (2-36) “köç ederdik”, kögēyil (1-216) “sebze”, coğēdī (6-53) “yokdu”, künnōñ küñgē (1-81) “günden güne”, şörgē (3-9) “şuraya”, tüyē (2-37) “deve”, ürgēñip (1-139)

¹¹ H. Kasapoğlu Çengel, a.g.e., s. 77-78.

“alışıp”, kōrē (6-92) “görür”, yékēwn (1-83) “ikisini”, cergedēwūr (1-134) “yere kadar”, hīmēwe (1-183) “bir türkü adı”, kättergēn soj (2-45) “büyüdükten sonra”, üydēn (5-102) “evden”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āwlēdī < āwlād (1-32) “evladı” (< Ar. اولاد), āwwēl < āwwāl (2-119) “eskiden, evvel” (< Ar. اول), mötērgē (1-135) “arabaya” (< Far. موتر).

/ɪ/ ünlüsü

Düzlük, kalınlık ve darlık sıfatlarını taşıyan bir ünlüdür. Özbekçenin ağızlarında mevcut olduğu takdirde yazı dilinde bu ünlüye yer verilmemiştir. Kunduz ili İmamsahip ilçesi coğrafyasında konuşulan dil de bu sesi canlı örnekleri ile içinde barındıran bir Özbek ağızıdır.

Daha önce, Afganistan Özbekçesi ile yakından ilgilenen kişilerden H.E. Boeschoten ve K. Rai gibi araştırmacılar, bu sesin Afganistan Özbekçesinde bulunmadığını ifade etmiştir.¹² Halbuki araştırdığımız ağızda örnekleri bulunan özellikle kök hecedeki bu ünlü türeme olmayıp Eski Türkçeden bu özelliği ile bugüne ulaşan seslerdir. Ara sıra başka seslerden değişmiş örneklerine de rastlamak mümkündür. Mevcut olmadığını söyleyen kişiler çalışma sırasında Edebi Özbekçenin dayandığı Karluk şivesini incelemekle yetindikleri için bu ünlüye rastlamamış olabilirler. Bu coğrafyada konuşulan Özbekçeyi Türkiye Cumhuriyeti’nde bulunan mültecilerden derleyerek Özbek Şivesi Kunduz Ağızı adıyla inceleyen H. Özbay ise söz konusu ünlüyü tespit etmiştir.

Ünlünün serbestçe bütün seslerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebildiğini görmek mümkün. Yegane tabi olduğu kural, kendisinden önce gelen kalın sıralı ünlülere uyum sağlamasıdır. Bu durum bize bu ağızda kalınlık-incelik ünlü uyumunun mevcut olduğunu gösteriyor. Alıntı kelimelere gelince karşı dilden kelime alınırken ağızın ünlü

¹² H. Özbay, a.g.e., s. 14.

sistemine tabi tutulmuştur. Yani kalın ve düz sıralı ünlülerden sonra gelen /i, o, u/ gibi sesler /ı/ ünlüsü ile karşılanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ızılāydı (1-45) “inleyerek ağlar”, ātı (1-2) “adı”, ālçınnan (3-20) “yer adı”, ācırık (6-14) “çim”, āldırıp (1-42) “aldırıp”, almış (2-3) “altmış sayı”, amāğıçēdī < almağış edi (4-109) “almazdı”, arasını (4-73) “arasını”, ārtı (4-84) “devamı”, aşıḡ (3-143) “aşık kemiği”, āyrılıp (2-103) “ayrılıp”, azırağam (3-25) “daha az da”, başını (2-50) “başını”, bīharada (3-208) “yer adı”, bıları (5-70) “bunları”, bıltır (1-147) “geçen sene”, bızılıp (3-72) “bozulup”, cığıtdı (3-125) “yıkıtır”, çapkısı (3-135) “koşacağı”, kıçıradı (1-141) “çağırır”, kılıç (3-89) “kılıç”, kızıl (3-109) “kırmızı”, sıdırğı (1-105) “usluca”, tārı (3-4) “darı”, zığır (3-94) “keten tohumu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: abdıraman (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمن), bāḡşıṣ (4-112) “bahiş olsun” (< Far. بخشش), sābık < sābiq (4-96) “eski dönem” (< Ar. سابق), āḡırrağğa < āḡırrağğa (4-54) “sonuna doğru” (< Ar. آخر), ālhāmdıla < ālhāmdü lillah (2-100) “elhamdu lillah” (< Ar. الحمد لله), ālmāri (1-169) “elbise dolabı” (< Far. الماری), çādırı (1-191) “turban” (< Far. چادری), hıdayat (3-74) “emir, ferman” (< Ar. هدايت), ḡılları (3-141) “bazısı” (< Far. خيل), ḡıṣırā (4-110) “yakın akrabası” (< Far. خيش), ıbrāyimbek (3-83) “kişi adı” (< Ar. ابراهيم), inkılab (3-8) “devrim” (< Ar. انقلاب), ıntıpağ (4-60) “itifak” (< Ar. اتفاق), ızapa (3-154) “fazla” (< Ar. اضافة), kābıl (1-178) “yetenekli” (< Ar. قابل), nımkala (2-78) “orta seviyeli” (< Far. نيمكاله), pıṣtı (2-62) “yastık” (< Far. پشته), tılla (1-124) “altın” (< Far. طلا), zardālı (3-102) “kaysı ağacı” (< Far. زردآلو).

/i/ ünlüsü

Düz, dar ve yarı kalın bir ünlüdür. Teşekkül sırasında /ı/ ünlüsüne göre biraz ince telaffuz edilmektedir. Başka bir söyleyişle /ı/ ünlüsünün komşu seslerin etkisi altında kalarak inceliğe yönelen bir alafonik şeklidir. Elde ettiğimiz örnekleri dikkate alırsak etkileşimin sebeplerini üç boyutta izah edebiliriz.

Örneklerin bir çoğunda görüldüğü gibi ağzın ön noktalarında telaffuz

edilen /c, ç, d, r, t, s, ş, y, z/ ünsüzlerinin yanındaki /ı/ ünlüsü incelmıştır ya da /ı/ ünlüsünün bulunduğu kelime ince ünlülü ek alınca gerileyici benzeşme yolu ile etkileşim gerçekleşmiştir veya yarı kalın ünlüler bulunduran kelimelerdeki /ı/ sesi üçüncü bir ünlü uyumu altına girmiştir.

Bahsettiğimiz tespit aynı zamanda yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir. Çünkü /ı/ ünlüsünün bahsinde karşı dilden kelime alınırken ağızın ünlü sistemine tabi tutularak kalın ve düz sıralı ünlülerden sonra gelen /i, o, u/ gibi seslerin /ı/ ünlüsü ile karşılandığını açıklamıştık. Alıntı kelimelerin ünlüsü bu kurala uyuyunca kelime tamamen Türkçeleşir, artık ses hadiselerinde Türkçe kökenli kelimeler gibi muamele görmeye başlar. Dolayısıyla esas dilde ünlünün aslı ince olsa da biz Türkçeleşen biçimlerine esasen inceldiğini söylemekteyiz. Aşağıdaki örneklere bakılınca daha net anlaşılır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātīm (1-1) “adım”, aļayık (1-117) “alalım”, ālišıp (3-124) “güreşip”, āsānjız (1-162) “alsanız”, āwzāçıqqā (1-221) “iftar için”, äytıp (1-197) “söyleyip”, äytkıçedı (1-146) “söyledi”, bālası (1-141) “çocuğu”, boldık (5-54) “olduk”, bārādı (1-247) “varır”, bārıkān (4-21) “varmış”, bı (1-25) “bu”, bāhşı (5-55) “eski inançla falcı”, bīhārādān (3-108) “yer adı”, bomıyman (1-42) “olmiycağım”, buğdaydı (4-46) “buğdayı”, cılāydı (1-251) “ağlar”, cılkı (2-16) “yılık”, cıyātığān (1-211) “yiyecek”, çākırdık (1-83) “çağırık”, çıdıyalmay (3-86) “dayanamayıp”, ızıllāydı (1-45) “inleyerek ağlıyor”, kaçıp (3-153) “kaçıp”, kımäydıku (3-193) “yapmaz da”, kılerək (2-28) “yapardık”, mīne (1-173) “işte”, qıyinnıktı (2-91) “zorluğu”, tokuyālmıyman (4-75) “dokuyamıyorum”, tāqır (1-153) “kilim”, wõtız (1-32) “otuz sayı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: bolānı < bolāni (1-215) “börek” (< Far. بولانی), ızapa (2-42) “fazla” (< Ar. اظافه), āhırğı < āhirgi (1-248) “sonuncu” (<

Ar.آخر), alapıçählar (3-108) “bir kavun adı” (< Far.پوچاق), həyatı (1-156) “terzilik” (< Ar.خیاطی), hıyanat (3-75) “ihanet” (< Ar.خیانت), ıstıpa (1-72) “istifa” (< Ar.استیفاء), ırädiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio), həqığä (1-205) “hakkına” (< Ar.حق), pıyaş < piyāz (1-216) “soğan” (< Far.پیاز), mılla (5-75) “hoca” (< Ar.ملا).

/i/ ünlüsü

Düzlük, darlık ve incelik karakterine sahip olan bu ses Edebi Özbekçenin de esas ünlülerinden biridir. Telaffuz edilirken yazı dilindeki /i/ sesine göre daha ince olarak boğumlanmaktadır. Hatta ara sıra önünde bir /y/ sesi türemiş gibi hissedilir. Bu ünlünün bir kısmı korunmuş bir kısmı da başka ünlülerden dönüşmüş olarak görülmektedir.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzındaki /i/ ünlüsü /c, f, n, s, ş, t, y, z/ gibi ünsüzlerin yanında yer almaktadır. İster Eski Türkçe ve Çağatayca kelimelerde olsun ister yabancı dilden alınan kelimelerde /i/ sesi büyük oranda kalınlaşmıştır. Ancak yukarıdaki ünsüzlerle hece kuranların bir kısmı ise korunmuştur. İnceltici özelliği olan bu ünsüzler sadece bununla yetinmeyip komşu hecedeki /ı, u, ü, e/ gibi ünlüleri de /i/ sesine dönüştürmüştür. Bu sırada hem inceltici ünsüzlerin etkisi hem de /i/ sesinin etkisi birleşince bu inceltici özellik güçlenerek yakın hecelerdeki ünlülere kadar sıçramıştır. Dolayısıyla kendisinden sonraki hecelerde de gerekirse /i/ ünlüsü bulunmak zorundadır. Söz konusu ünlünün bulunmasında uyumu gerekli kılan ince ünlülerin de katkısı vardır. Aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ıgırıp (4-90) “eğirip”, işki (3-128) “içeri ile ilgili”, iyneke (2-143) “iyneğe”, keldi (1-106) “geldi”, täyyi < täni (2-90) “asla”, yeşitkemmînen (2-139) “ışittiysem de”, niçe (4-53) “ne kadar”, biz (2-26) “biz”, cetmiş (4-11) “yetmiş”, cib (2-56) “ip”, kiyim (2-18) “giyim”, âlıştıñ (3-134) “güreşin”, birdä < bu yerde (4-85) “burada”, biytip < bunday etip (4-78) “böyle yaparak”, ciydı (3-158) “yer”, ciräsän (3-196) “yürürsün”, dise (4-99) “dese”,

diydi (5-103) “der”, iyĩnĩ (3-62) “evini”, kitkän (3-134) “giden”, koyiyekän (3-109) “koyunu imiş”, mindiyn < bun dayın (2-144) “bunun gibi”, ölginçä (3-212) “ölenedek”, siyäkti (3-154) “kemiği”, bilmıymän (5-79) “bilmiyorum”, ägäyin (1-15) “erkek kardeş”, äpkğiciydi < alıp kelgiç edi (3-108) “getirirdi”, äytqanımdəyin (2-114) “dediğim gibi”, ciynäq (1-252) “mezarı topluca ziyaret etmek”, çiliğoyın (3-147) “çilik oyunu”, çiyib (3-123) “bağlayıp”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: älbıhări (3-101) “çilek” (< Far. البوخاری), äwwelki (2-19) “önceki”, bäsabi nıkägä < bä hisäbi (3-26) “hikaha göre” (< Ar. به حساب), bikār (1-26) “işsiz” (< Far. بی کار), biybäh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), çinekçi (2-26) “pamuk toplayıcısı” (< Far. چینک), diykän < dehkän (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), hişt (3-166) “kerpiç” (< Far. خيشت), hiştme < hiç neme (2-66) “hiçbir şey” (< Far. هيچ), hiylısını < helisini (3-79) “bir çoğunu” (< Far. خيلي), iftärda (1-221) “iftar” (< Ar. افطار), irädiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio), mäçit (3-20) “mescid” (< Ar. مسجد), nimet < ne’mät (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), nikä (6-90) “nikah” (< Ar. نيكاه), seyim (2-62) “üçüncü” (< Far. سوم), şirenıyem (1-225) “tatlıyı da” (< Far. شیر), pirdi (6-78) “piri” (< Far. پير).

/i/ ünlüsü

Düz, dar ve yarı ince karakterli bir ünlüdür. Yani /i/ ünlüsüne göre biraz kalın telaffuz edilir. Daha önce Eski Türkçe, Çağatayca ve alıntı kelimelerdeki /i/ sesinin büyük oranda kalınlaşmış olduğunu söylemiştik. İşte söz konusu ünlünün kalınlaşan varyantı bu şekilde gösterilmektedir. Ancak aynı kelimenin bir yerde ince, bir yerde kalın /i/ sesi bulundurduğunu görmek mümkündür.

Bu durumda iken olayın sebebi iki şekilde tahmin edilebilir. Diğer ince ünlülerde de görülen bu kalınlaşma ya ağızın genel eğilimi olarak açıklanır ya da kalınlaşma değil de daralma söz konusu olabilir. Bu ses /i/ ünlüsünün

bulunabildiği her yerde mevcuttur. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: işleymen (2-55) “çalışıyorum”, iṭiğā (4-25) “köpeğine”, idiş (1-226) “zarf”, ināk (4-28) “inek”, içideği (1-141) “içindeki”, aliğ (6-45) “bahsi geçen”, ilgār (4-43) “ileri”, āmıkını (6-11) “amcanın”, ağāyının (3-55) “kardeşinin”, oynāçedik (4-13) “oynardık”, alaberesiz (2-79) “alı verirsiniz”, āwēlgışiğe (1-82) “öncekisine”, beğim (3-53) “paşamız”, bızd (2-37) “bizi”, bilgıçidim (3-126) “bilirdim”, cenjılemesedi (1-67) “hafif değildi”, ciyd (3-158) “yer”, cügüräd (4-72) “yügürür”, çöllik (3-38) “yer adı”, bürini (5-121) “birinin”, iyeğinin (1-173) “çenesinin”, cıbini (4-69) “ipini”, jıberipti (1-61) “göndermiş”, kışene (1-18) “küçük”, kışi (1-105) “kişi”, koybırıp (3-73) “koyu verip”, köpür (3-167) “köprü”, mın (2-29) “bin”, şinnān (3-77) “şuradan, artık”, tişime (1-196) “rüyama”, āpkıld (3-74) “getirdi”, bārıd (3-67) “vardı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āmir (3-73) “emir” (< Ar. امر), āsir (3-81) “esir” (< Ar. اسير), āyini (2-108) “metal” (< Far. آهنی), bānd (3-79) “mahpus” (< Far. بندی), āhıram (1-8) (< Ar. آخير), bıbi (4-65) “hanım” (< Far. بی بی), hārıjda (1-18) “yurt dışında” (< Ar. خارج), hızman (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), iştıpa (1-61) “istifa” (< Ar. استيفاء), māçit (3-23) “mescid” (< Ar. مسجد), mārđim < mārđum (1-258) “halk” (< Far. مردم), māşın (1-156) “makine” (< Far. ماشین), nımrāy (3-158) “yolun yarısı” (< Far. نیم راهی), kışibim (5-8) “mesleğim” (< Ar. كسب), şırnek (1-97) “tatlı” (< Far. شیرینک), tāgmil < tākmil (1-223) “bitirmek” (< Ar. تکمیل), tiłpın (2-122) “telefon” (< Fr. telephone).

/o/ ünlüsü

Modern Özbek dilinin temel ünlülerinden biri olan bu ünlü Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında da bulunmaktadır. Yuvarlak ünlülerin arasında en arkada telaffuz edilerek kalınlık, genişlik ve yuvarlaklık fonetik özelliği ile mevcudiyet göstermektedir. Türkçe asıllı kelimelerde, çoğunluğu korunan ünlüler ise de bir kaç örnekte yanındaki yuvarlaklaştırıcı seslerin etkisi ile /a, e, u/ gibi ünlülerden dönüşmüş olanları da göze çarpmaktadır. Aynı şekilde alıntı kelimelerdeki örneklerde de bir kısmı korunmuş bir kısmı /a, u/ ünlüsünden dönüşmüştür.

Bu ünlünün en büyük özelliği kelime başında bulunamamasıdır. Yazı dilinden farklı olarak kelime başında /o/ sesi bulunduran Türkçe kelimelerin başında bir çift dudak /w/ ünsüzü türemiştir. Diğer özelliği de ikinci heceden sonraki hecelerde gelememesidir. Zaten kelimenin ikinci hecesindeki /o/ ünlüleri de başka seslerden dönmüştür. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: boldum (4-11) “oldum”, boyu (1-154) “boyu”, bozarğān (1-22) “solgun olan”, colda (3-176) “yolda”, çopannıñ (2-51) “çobanın”, dombıra (1-180) “dombıra”, hokūñı (1-126) “o gün”, kōl (6-63) “el”, kōñur (3-109) “koyu kırmızı rengi”, kop (1-136) “çok”, kōra (1-239) “top”, kōşuğūç < kōş awuç (4-30) “avuç”, kōyuw (4-55) “koyu”, monçağmınan (2-59) “boncuk ile”, ot (3-65) “ateş”, soñ (1-106) “sonra”, soyūp (1-121) “kesip”, şol (2-60) “şo işaret zamiri”, tor (6-49) “tor”, woçaktıñ (2-82) “ocağın”, won (5-33) “on sayı”, worūstā (2-7) “Rusyada”, wottıñ (2-47) “bitkinin”, woyunçu (1-244) “dansci”, cowğa (4-28) “yağın içine”, cowup (4-30) “yapıp”, coğodū (1-194) “yok idi”, kōzu (2-44) “kuzu”, mnodeyın < muna gu dayın (6-24) “bunun gibi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: doslārınka (4-110) “dostlarına”, mollalar < mullā (3-73) “imamlar” (< Ar. ملا), nokura < nuqrāh (1-184) ” (< Far. نقره), owomam < 'awām hām (3-90) “çahil de” (< Ar. عوام), owğannar (3-79) “Afganlar” (< Far. افغان), rozunı (2-9) “rızıkı” (< Far. روزی), toza < todāh (1-241) “toplanmak” (< Far. توده), zor (3-14) “güçlü, baskı, iyi” (< Far. زور).

/o/ ünlüsü

Geniş, yuvarlak ve yarı kalın bir ünlüdür. Örnekleri pek az da olsa müstakil bir fonetik özellik taşıyarak var olduğunu ispatlamaktadır. Telaffuz edilirken kalın /o/ sesi ile ince /ö/ ünlüsünün ortasında boğumlanıyor. Şunu da unutmamak lazım ki aynı ünlü aynı kelimedede bazen kalın /o/ bazen de yarı kalın /o/ biçimde rastlanabilir.

Genelde Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan bu ünlü /o/ ünlüsünün inceliğe kaçan bir varyantıdır. Geniş, yuvarlak ve kalın /o/ sesi hece kurduğu inceltici ünsüzlerin etkisi altında kalarak inceliğe yönelmiştir. Hadisenin tamamlanmadığı bir nokta, bir taraftan kalınlığını kaybederken diğer taraftan da incelik özellik kazanmaya çalışıyor. İşte bu noktada böyle bir fonetik şekil alıyor. Ünlünün metindeki mevcut örnekleri aşağıdakilerden ibarettir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: boğān (5-34) “olan”, çoğē < yok edi (5-31) “yokdu”, çok (3-95) “yok, hayır”, koybek < koyup edik (1-121) “koymuştuk”, koymāğīcedī (1-139) “koymazdı”, soydı (5-65) “kesti”, tōy < toy (3-172) “düğün”, wōl (6-84) “o”, wōynäydī (1-172) “oynar”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: moysāpīller (6-16) “ileri gelenler” (< Far. روی کار), roykār (5-13) “pencere” (< Far. موی سفید).

/ö/ ünlüsü

Eski Türkçenin ve günümüz Özbekçesinin de temel ünlülerinden biri olduğu gibi bu ağızda da esas bir ünlü olarak bulunmaktadır.¹³ Kalınlık, incelik ve yuvarlaklık karakterine sahiptir. Özbekistan Latin asıllı alfabesinde bu sesi /o/ işareti ile gösterilmektedir.

Metindeki mevcut örneklerde, biri asli diğeri de komşu seslerin etkisi ile /ā, ä, e, o/ ünlülerinden değişmiş olarak iki türlü /ö/ sesi bulunmaktadır.

¹³ A.V. Gabam, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev., M. Akalın), TDK Yay., Ankara, 2007, s. 34-35.

Kelime başı hariç diğer bütün hecelerde gelebilmektedir. Başta /**ö**/ ünlüsü bulunduran kelimelerin başında istisnasız /**h**/ ya da /**w**/ ünsüzleri türemiştir bu açıdan. Bunun dışında kalan örneklerin de bir yerde ünsüz türemiş diğer yerde türememiş şeklinde ikili varyantları görülmektedir.

Farsça ve Arapça alıntı kelimelerdeki /**ö**/ ünlüsünün hiçbirisi asli değildir. Bazı Türkçe kelimelerde olduğu gibi diğer ünlülerden dönüşmüştür. Ya da kelime esas dilden alınırken bu sesle karşılanmıştır. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bölünüp (1-174) “bölünüp”, böz (2-19) “bez, kumaş”, dörmän (5-2) “bir boy adı”, hökküzge (2-143) “öküze”, höl (1-213) “ıslak, taze”, köbedi < kop edi (2-15) “çok idi”, kögjötöl (2-133) “bir hastalık”, köp (2-21) “çok”, köşmän < köçmen (3-9) “göçmen”, köyläg (4-109) “gömlek”, wöltürüp (3-177) “öldürüp”, wötüp (3-11) “geçip”, wözbäklärdiñ (3-181) “Özbeklerin”, wözü (1-162) “kendisi”, büröw büröwüddö < biregu bireguden (4-104) “biri birinden”, cögüydü < yok edi (4-16) “yok idi”, cörgöglep (2-125) “kundaklayıp”, cügörü (6-25) “darı”, çölgö < çölge (2-35) “çöle”, köjö < köce (2-114) “bir yemek”, şördä < şo yerde (3-53) “orada”, tögösiz (2-59) “dökersiniz”, yeköwni < yekegunu (1-134) “ikisini”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äwöl < äwwäl (2-113) “önce” (< Ar. اول), döwlet (2-132) “devlet” (< Ar. دولت), çöptän (5-16) “ağaçtan” (< Far. چوب), höneri (6-38) “hüneri” (< Far. هنر), hörök < horāk (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), köçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. كوچه), mötér (1-67) “araba” (< Far. موتر), nöwbät (3-150) “sıra” (< Ar. نوبة).

/ö/ ünlüsü

Yuvarlak, geniş ve yarı ince karakterli bir ünlüdür. Yani /**ö**/ ünlüsüne göre biraz kalın telaffuz edilir. Söz konusu ünlü kalınlaşma eğiliminde olan ve tam olarak kalınlık özellik kazanmamış /**ö**/ ünlüsüdür. Kelimenin ilk iki hecesinde çok rastlanmaktadır. Örneklerin bir çoğunda görüldüğü gibi bu

ünlünün bazısı iki ses olayı yaşamıştır. Önce başka ünlülerden /ö/ olmuş sonra da kalınlaşmıştır. Metinde aşağıdaki örnekleri bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: büröw < biregu (1-198) “bir adet”, joğödü < yok edi (1-179) “yok idi”, kömüp (6-85) “gömüp”, köbıräği (3-100) “çoğu”, könüğe < köngülüge (1-89) “gönlüne”, körgöm çok (1-180) “görmedim”, külğön < külgen (1-252) “gülen”, lükkö (1-154) “toptan”, tört (6-89) “dört sayı”, törüğödawur < törüge dawur (1-154) “yükarıya kadar”, wörmeğini (1-149) “dokuma tezgahını”, wötüp (3-85) “geçip”, wöldü (6-98) “öldü”.

/ö/ ünlüsü

Kalın, geniş ve yarı yuvarlak bir ünlüdür. Bu ağzın ara ünlülerinden biri olan bu sesin de /ö/ ünlüsünden türemiş olduğu apaçık ortadadır. Örnekleri sadece ilk hecede görülmüştür.

Yukarıda, başta /ö/ ünlüsü bulunduran kelimelerin başında bir /w/ ünsüzünün türemesinden bahsetmiştik. Söz konusu ünlü de kelime başında türemiş /w/ ünsüzünün hemen yanı başında görülmektedir. Buradaki örneklerde türemiş çift dudak /w/ sesi kendisinden sonra gelen /ö/ sesininin yuvarlaklığını güçlendirmeye çalışıyorsa da sonraki hecelerde bulunan düz ünlülerin etkisiyle bu ses düzleşmeye eğilmiştir. Metinde aşağıdaki örnekleri bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: wözläri (3-42) “kendileri”, wötämbektin (3-53) “watanbek’in”, wöltirdi (5-30) “öldürdü”, wötemen (1-26) “geçerim”, wömirimiz (1-58) “ömrümüz”.

/u/ ünlüsü

Yuvarlak, dar ve kalın bir ünlüdür. Yazı dilindeki /u/ sesi ile hemen hemen aynı fonetik yapıya sahiptir. Alıntı kelimeler de şamil olmak üzere bu

ağızda bulunan /u/ ünlüsünün çoğu Eski Türkçe ya da kaynak dilde olduğu gibi korunarak devam eden seslerdir. Bunun dışında Genel Türkçenin ünlü sistemindeki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun biçimde kalın sıradan olan yuvarlak ünlüleri takip eden hecelerde bulunan dar ünlülerde /u/ ünlüsü tercih edilmektedir.

Bir kısmı asli, bir çoğu da /b, g, p/ gibi seslerden dönüşen ve yuvarlaklaştırıcı özelliği olan çift dudak /w/ sesinin arkasında ya da önünde bulunan /u/ ünlüsü ise benzeşmiş veya türemiş seslerdir. Sayıları az da olsa komşu seslerden etkilenecek /a, ı, o, ü/ sesinden dönüşen /u/ ünlüsü de bulunmaktadır. Aşağıdaki örnekler metinde mevcut olan örneklerdir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: uçunu (6-31) “ucunu”, ulu (3-55) “oğlu”, uruş (3-73) “kavga, savaş”, äşu < ana şu (3-71) “dediğim gibi”, culma āş (4-26) “bir çorba adı”, k̄āwun (3-103) “kavun”, suğānāq (1-145) “yüzsüz”, açuwlanıp (3-85) “sinirlenip”, āwuredi (1-67) “ağır idi”, āwzuñuzğa (3-192) “ağzınıza”, koyuw-wup < koyug bolup (4-55) “koyu olup”, tabuwam < tapıg hām (2-120) “bulmak da”, tāwup (1-33) “bulup”, suw (6-58) “su”, uruw < urug (3-43) “soy, boy”, cowup < yapıp (4-30) “yapıp”, şunuçun < şunuñ uçun (1-28) “şu yüzden”, koşuğuç < koş avuç (4-30) “avuç”, buladı < boladı (3-31) “olur”, cuğurup (4-70) “koşarak”, cum < cim (2-20) “bir kumaş”, kunum (2-97) “günüm”, k̄up < kılıp (1-128) “edip”, kuwurup (4-30) “kavurup”, tuwāredī (2-41) “doğardı”, bu (1-22) “bu”, k̄ozu (1-182) “kuzu”, altāwu (2-49) “altısı”, cāwdu (2-107) “yağı”, tutuldu (5-100) “tutuldu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ħuda (4-6) “tanrı” (< Far. خدا), ħumārī (1-52) “keyfi” (< Far. خمار), huşūyāredī (2-33) “akıllı idi” (< Far. هوشیار), kuwāllı < kuwātli edi (1-229) “kuvvetli idi” (< Ar. قوت), luğma (2-97) “lokma” (< Ar. لقمه), rozunı (2-9) “rızik” (< Far. روزی), noğura (1-184) “gümüş” (< Far. نقره), paṭuwa (3-84) “fetva” (< Ar. فتوى), zulum (2-117) “zülüm” (< Ar. ظلم), ħubu < ħub wā (1-249) “iyi ve” (< Far. خوب), nāwur (3-158) “sıra” (< Far. رون), āllāwkuber (1-121)

“allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), ot berdiyu < ot berdi wä (3-65) “ateşe verdi ve” (< Far. و), şorawunu (3-76) “Rus’u” (< Far. شوروی), sukut (5-29) “düşmek” (< Ar. سقط).

/u/ ünlüsü

Bahsini etmekte olduğumuz bu ünlü yuvarlak, dar ve yarı kalın bir fonetik değere sahiptir. Yakın hecelerde bulunan ince ya da yarı ince ünlülerin ya da inceltici ünsüzlerin etkisiyle kalın sıradan olan /u/ ünlüsünün incelmesinden ortaya çıkmıştır. Genelde Türkçe kelimelerde bulunmak üzere alıntı kelimelerde tek örneğine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āķuwä (1-175) “bir oyun adı”, ānāwsunu (1-165) “diğerini”, cūpkānī (1-225) “yufkayı”, dābūrādī (1-244) “davul çalır”, ķuyman < ķuyu taman (6-35) “aşağıya doğru”, ķoyduķ (1-112) “koyduk”, ķudāģiyimīs (1-100) “dünürüm”, ķul (1-89) “kul”, şubūģünnüķ (1-215) “bugünün”, şunçä (1-219) “şu kadar”, uyķu (1-101) “uyku”, tūmşuģunı (6-24) “çenesini”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: ĥudānāĥastā < ĥudā nāĥastāh (1-247) “Allah korusun” (< Far. خدا).

/ũ/ ünlüsü

Kalın, dar ve yarı yuvarlak bir ünlüdür. Diğer ara seslerde olduğu gibi bu ses de bir ünlünün çıkış noktasından başka bir tarafa doğru kayması ile ortaya çıkmıştır. Yani esas ünlülerden olan /u/ sesinin düzleşmesi sonucu mevcudiyet kazanmıştır. Yuvarlak ve dar /u/ ünlüsünün ya son hecede bulunduğu takdirde ya da kendisinden sonra düz sıralı ünlüler gelince düzleştiğini görüyoruz. Bu düzleşmenin sebebi aynı kelimedede ya da takip eden kelimedede bulunan düz ünlülerin etkisi de olabilir. Aşağıdaki örnekleri gözden geçirince mesele daha net anlaşılır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āwşũp (3-132) “değişip”, bārı joģũm (1-

39) “herşeyim”, boyû (1-188) “boyu”, bû (1-100) “bu”, coğodû (1-194) “yoktu”, kolûğâ (1-124) “eline”, koşuktûñ (2-142) “şarkının”, koydû (1-51) “koydu”, suwdû (1-140) “suyu”, hokuzdû (5-59) “öküzü”, şonû (1-183) “onu”, şûnçâ (2-9) “şu kadar”, şunûmañâ (5-68) “şununla”, unûnı (1-223) “ununu”, ulû (1-32) “oğlu”, uruwûmız (3-28) “boyumuz”, uwğûçidi (4-27) “eklerdi”, tûnâwun (5-43) “dün”, toķûdım (2-56) “dokudum”, trûppis (1-214) “duruyoruz”, worûstâ (2-7) “Rusta”, woyûñ (2-87) “oyun”, wonû (2-59) “onu”, wotû (1-202) “ateşi”, woturûp (3-9) “oturup”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: bût (5-47) “bot, ayak kabı”, hukûmâtın (2-117) “hükümetin” (< Ar. حکومت), mûsûlmançılığ (2-138) “müslümanlığı” (< Ar. مسلم), şorâwunû (3-73) “Rusu” (< Far. شوروی), zûlmabât (4-4) “yer adı” (< Ar. ظلم).

/ü/ ünlüsü

Eski Türkçenin de asli ünlülerinden olan bu ses incelediğimiz ağızda da yuvarlak, dar ve ince vasıfları ile bulunarak kelimenin başında ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Ancak Edebi Özbekçede yer verilmemiştir. Rastladığımız örneklerde bir kısmı Eski Türkçede olduğu gibi korunmuş bir kısmı da /c, d, n, r, s, ş, y, z/ ünsüzünün yanındaki /e, o, ö, u/ ünlülerinden değişmiş olarak bulunmaktadır. Farsça ve Arapçadan alınan kelimeler de tamamen Türkçeleştirildikten sonra bu kurala uymuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cûbâriñ (3-187) “gönderin”, cügürädı (4-72) “koşar”, cün pün (2-43) “yün mün”, cüzük (1-124) “yüzük”, çünküllép (6-101) “fısıldaşıp”, üstüğe (6-24) “üstüne”, gürünjyäm (3-132) “sohbeti de”, köbürâı (4-23) “büyük kısmı”, kûncüt (3-94) “susam”, münüsek (1-194) “bir kadın kıyafeti”, tüşämiz (3-193) “anlarınız”, üç (1-90) “uç sayı”, cergedêwûr (1-134) “yere kadar”, üzeredı (2-117) “öderdi”, cügörû (2-69) “darı”, cöğüydü < yok edi (4-16) “yok idi”, küyse < köyse (1-209) “yansa”, şütüp < şunday etip (1-201) “şöyle edip” tüyê < teve (2-37) “deve”, tüyüb < tögüp (2-79)

“döverek”, üy < ev (1-204) “ev”, üyüp < ewüp (2-83) “yığıp”, üyrüldü < ewrildi (2-78) “dönünce” sümelek (2-86) “bir yemek”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: cüda < cudā (4-55) “daha, beya” (< Far. جدا), dükān (3-136) “dükkan” (< Ar. دكان), dünüyede (2-14) “dünyada” (< Ar. دنيا), düyüm < dowwum (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), üstälık (5-9) “ustalık” (< Far. استا), güzäräñin (3-142) “geçimini” (< Far. گذاران), hünärı < hunär (3-125) “hüneri” (< Far. هنر), köşşü < koşışi (1-160) “çabası” (< Far. کوشیش), mārüm < mährüm (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم), müysäpiten < moysäfidten (3-53) “yaşlı kişiden” (< Far. موی سفید), sükünät < sukünät (3-17) “yerleşim” (< Ar. سکونت), üsüpbek (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف).

/ü/ ünlüsü

Yuvarlak, dar ve yarı ince bir özelliğe sahiptir. Telaffuz sırasında /ü/ ünlüsüne göre biraz arkada ve kalın biçimde boğumlanır. Şüphesiz bu ses kalınlaşan /ü/ ünlüsüdür. Diğer bazı ünlülerde de olduğu gibi sebebini tam olarak tespit edemediğimiz bir olayla karşı karşıyayız. Bahsettiğimiz gibi bu hadiseyi ağzın genel eğilimi olarak açıklamak gerekir. Söz konusu ünlü bütün hecelerde görülmektedir. Alıntı kelimelerde de Türkçe kelimelerde olduğu gibidir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: aḥsüyrük < ak süyrük (4-40) “tanenin yeni yeşereni”, bīrāwünü (3-160) “birisini”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, çöldü (1-21) “çölü”, cüda (2-104) “daha”, cün (1-148) “yün”, çertüw (1-179) “çalmak”, çiftanın (4-41) “bezin”, gürün (1-23) “sohbet”, külüp (6-45) “gülerek”, küñümüñ-üçün (5-32) “günümüz için”, köñünüz (1-108) “gönlünüz”, gāwdürēpı (1-184) “şıkır diye ses çıkarıp”, lükkö (1-154) “toptan”, sümelek (2-74) “bir yemek adı”, sūrtüp (1-225) “silip”, şütüp < şunday etip (1-42) “şöyle edip”, üké (1-25) “küçük erkek kardeş”, ürgēñip (1-139) “alışıp”,

üylendīrip (1-19) “evlendirip”, tūmnūğūdān (5-114) “deliğinden”, tīrkāmbāwūg (4-13) “bir çocuk oyunu”, wōtūrūk (1-60) “yalan”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: güdāmğā (2-117) “devletin tahıl deposuna” (< Far. گدام), gül < gul (2-108) “gül” (< Far. گل), güzārā < guzārāh (2-17) “geçinmek”, hōrōktū (1-239) “yemeği” (< Far. خوراک), hūsen < husāyn (1-204) “kişi adı” (< Ar. حسين), hūşyār (3-86) “akıllı” (< Far. هوشيار), üsūpbek < yosuf (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف), zūlpeğem < zulfāk hām (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفک), şūkūr < şukr (5-39) “şükür” (< Ar. شكر), kūlçe < (2-105) “pasta”.

/ū/ ünlüsü

Yuvarlak, dar ve ince olan /ū/ ünlüsünün düzleşmeye doğru yönelmesi ile bu ses ortaya çıkmıştır. Ünlü düzleşirken yukarıdaki üç fonolojik vasıflarından yuvarlaklık değeri kaybolmaya maruz kalmıştır. Ancak kaybolmaya maruz kalan yuvarlaklık özeliğinin yerine düzlük vasfı kazanmaya çalışmıştır. Tam bu sırada bir ara ses ortaya çıkmıştır. Yani yarı yuvarlak ya da yarı düz bir ses değeri oluşuyor.

Yuvarlak, dar ve ince olan /ū/ ünlüsünün nerde nasıl bulunduğundan yukarıda bahsetmiştik. Söz konusu ünlünün düzleştiği bir kaç noktayı tespit edebildik. Eğer bulunduğu kelimede /ū/ ünlüsünden sonraki hecelerde düz veya düzleşen ünlüler geldiyse onu takip eden bu ünlüler kendisine benzetmeye çalışmıştır. Eğer bulunduğu kelime tek heceli ise veya son hecede bulunuyorsa büyük ihtimalle sonraki kelimede bulunan düz ünlülerden etkilenmiştir. Neticede gerileyici benzeşme yolu ile ünlü düzleşmiştir.

Alıntı kelimelerde de örneği mevcut olan bu sesin çoğu Türkçe asıllı kelimelerde görülmektedir. Kelimenin başında ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Konu ile ilgili aşağıda örnekleri vardır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bölündū (1-69) “bölündü”, cügörū (2-69)

“darı”, cüktûñ (2-64) “yükün”, cürögüde (1-251) “yüreğinden”, köbüñi (3-37) “çoğunu”, kögöyül pögöyül (2-73) “sebze mebze”, uç (1-75) “üç”, üzip (4-73) “koparıp”, köşüşübem (1-124) “görüşüp de”, wözünñ (3-24) “kendisinin”, könümüzge (1-86) “gönlümüzce”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şükûr (1-74) “şükür” (< Ar. شكر), hawlüjây (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Ar. هولى جاي), mäjbûr (5-26) “mecbur” (< Ar. مجبور).

/û/ ünlüsü

Dar, yarı ince ve yarı yuvarlak bir ses değerine sahiptir. Ünlü yarı düz olduğundan yarı yuvarlak diyoruz. Bu tür ses olayı ile yukarıda da bir kaç kere karşılaştık. Yani daha çok dar ünlülerin yuvarlak sıradan olursa düzleşmesi, düz sıradan olursa yuvarlaklaşması benzer ses hadiseleridir. Genelde bu değişme ünlülerin arasındaki gerileyici benzeşme münasebeti ile meydana gelmiştir. Bu yüzden burada da tekrarlamaya gerek duymuyoruz.

Metindeki örnekler: körüp (2-94) “görüp”, kögörüp (2-78) “yeşerip”, köşüştü (1-127) “görüştü”, künnördüyem (2-99) “günleri de”, wötürük (1-60) “yalan”, üyünjiz (5-115) “eviniz”, wölüp (6-8) “ölüp”, göşünñ (5-113) “etini”,

B. UZUN ÜNLÜLER

H. Özbay bu coğrafyada konuşulan Özbek ağzında görülen ünlü uzunluklarını bir kaç sebebe bağlamıştır. Özbay’a göre sayılı kelimelerde istikrarlı olarak uzunluğu sürdüren ünlülerin yanında diftonglaşma, ünlü birleşmesi, vurgu, düşen sesin telafi uzunluğu, alıntı kelimelerde korunan asli uzunluk ve komşu Türkmen ağzının tesiri gibi fonolojik olaylar ünlü

uzunluğunun başlıca sevelerindendir.¹⁴

Yukarıda anlatılan belli başlı sebeplerin hepsi bizim de tespit ettiğimiz ünlü uzunlukları doğrultusunda izah edeceğimiz nedenlerle örtüşüyor. Ancak son olarak açıklanan Türkmen diyalektlerinin tesiri tartışılmalıdır. Çünkü Türkmencenin Özbek ağzına etki bırakabilmesi için hakim durumda olması gerekiyor ki mesele söylediğimizin tam tersidir. Eğer bu ağızda bulunan ünlülerdeki uzunluğu ağzın kendisinin değil de başka bir dil ya da lehçeden geçtiğini kabul edecek olursak o da bizce Farsça olmalı. Zaten Farsçada hem hakimiyet hem de uzunluk mevcuttur.

Taradığımız metinde tespit ettiğimiz Türkçe ve alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin bazısı koruna gelen ünlülerdir. Bunun benzeri bazı diğer leçelerde de mevcuttur.* Geri kalan uzun ünlüler ise aşağıda gösterdiğimiz diftonglaşma, telafi uzunluğu ve vurgu gibi bir takım ses olayları sonucu ortaya çıkmıştır. Normal süreli ünlülerin bahsinde sesler tanıtılırken fonolojik özellikleri açıklanmıştır. Buradaki örneklerde ise aynı seslerin boğumlanma açısından hiçbir farkı olmayıp sadece uzun haline şahit olmaktadır.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında tespit ettiğimiz uzun ünlüler şunlardır.

/ā, ā̇, ā̈, ā̉, ē, ō, ō̇, ī/

1. ASLÎ UZUN ÜNLÜLER

Uzunluğu asli derken kast ettiğimiz Türkçe kelimelerde kök hecede görünen ve genelde sabit olarak uzun soluklanan ünlüler, alıntı kelimelerde ise hangi hecede olursa olsun esas dildeki gibi korunan uzunluklardır. Bu konu ile ilgili H. Özbay'ın çalışmasında* ve hocam Ç. Pekacar'ın ağız incelemesindebenzer tespitler bulunmaktadır.*

¹⁴ H. Özbay, a.g.e., s. 18.

* konu ile ilgili bkz: Ç. Pekacar, *Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağızı*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1995, s. 25-31.

* Konu ile ilgili bkz: H. Özbay, a.g.e., s. 19.

* Bkz: Ç. Pekacar, a.g.e., s. 23.

Anlaşılan Türk dilinin bazı lehçelerinde kök hecedeki ünlülerin bir kısmı öteden beri uzun olarak biliniyor. Genel Türk dilinin bir uzantısı olan bu ağızdaki kök hece uzun ünlülerini bu esasa göre asli uzunluk olarak tanıtmaya çalıştık. Taranan metindeki örnekleri aşağıdakilerdir.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātım (1-1) “adım”, āçılmaķçıñ (4-47) “açılacak”, āltı (5-5) “altı”, , āş (4-26) “bir sulu yemek”, āç (5-25) “aç”, āyinnı (3-34) “bir boy adı”, ālışıp (3-124) “güreşip”, bār (1-38) “var”, bāy (5-115) “zengin”, bāhşı (5-57) “falcı”, bāsmā (6-47) “basma”, cāşlar (1-151) “gençler”, çāpkıçedī (6-17) “koşardı”, bārdım (1-126) “vardım”, dālıp (5-25) “gezip”, tārtıp (3-177) “çekip”, tāş (3-167) “taş”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āhırırağğa (4-54) “sonuna doğru”, (< Ar. آخر), nāmı (3-122) “şohretli, ünlü” (< Far. نامی), ānwārī (5-13) “dolap” (< Far. انوارى), zardālısı (3-102) “kaysısı” (< Far. زردآلو), caḥād (3-73) “cihat” (< Ar. جهاد), pālīk (1-216) “ispanak” (< Far. پالک), pātşā (3-84) “paşa” (< Far. پادشاه), sālīm (2-139) “yaşım” (< Far. سال), şāyı < şāhi (4-21) “bir kumaş adı” (< Far. شاهی), sawāb-ıuçun (4-64) “sevap için” (< Ar. ثواب), şāptālı < şāft ālo (3-102) “şeftalı” (< Far. شفتالو), yād boğıçidi (3-13) “denirdi” (< Far. ياد).

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āḥsāk (5-75) “topal”, āldı (5-28) “aldı”, ātam (5-2) “babam”, bār (5-91) “var”, kâçıp (5-25) “kaçıp”, sâldı (5-71) “saldı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: kâbılğā (5-86) “yer adı” (< Far. کابل), sâzlā (5-11) “yap” (< Far. ساز).

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āḥsiyäg (4-13) “bir oyun adı”, āynıp (3-106) “değişip”, āyttım (1-107) “dedim”, āyırıp (6-58) “ayırıp”, bāreken (1-167) “varmış”, bāylap (1-40) “bağlayıp”, k̄āynatıbjırādı (4-54) “kaynatı verir”, āş (4-27) “bir çorba”, b̄ır yārim (2-29) “bir buçuk”, jātıp (5-85) “yatıp”, cāyīb (1-219) “yayıp”, çāyıp (4-53) “yıkayıp”. ācırık (6-14) “çim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āyıtı (5-19) “geliri” (< Ar. عايد), bikār < bekār (1-26) “boş” (< Far. بی کار), bolānı (1-215) “börek” (< Far. بولانی), nāylaştā < nā’ilac da (1-203) “caresiz de” (< Far.; Ar. نا علاج), nānnı < nānını (1-33) “yemeğini” (< Far. نان), k̄ālin < k̄ālin (1-150) “halı” (< Far. قالین), isābın (6-32) “hesabını” (< Ar. حساب), s̄ābık < s̄ābiq (4-96) “eski dönem” (< Ar. سابق), şāyı < şāhi (4-21) “bir kumaş adı” (< Far. شاهی), ḥāṛç < ḥārç (1-92) “harçlık” (< Far. خرج), yeşānımız (6-76) “pirimiz” (< Far. ايشان).

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āḫuwā (1-175) “bir oyun adı”, yāḥşı (6-92) “iyi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āḥīram (1-8) (< Ar. آخر), tā (1-134) “ta, hatta”, wāqiye (1-59) “hadise” (< Ar. واقعه), dükānı < dükkāni (5-16) “dükkanı” (< Ar. دكان), rāwācımız (3-98) “adetimiz” (< Ar. رواج), ĩlācımız (1-117) “gücümüz” (< Ar. علاج), k̄ānı (5-120) “maden” (< Far. كان), günā (5-30) “günah” (< Far. گناه).

/ē/ ünlüsü

Metindeki örneği: bēşik (5-10) “beşik”.

/ī/ ünlüsü

Metindeki örneği: kılın (4-18) “gelin”.

/ō/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cōk (4-2) “yok”, hōb (2-6) “peki”, hōkız (5-74) “öküz”, kōbıs (1-181) “kopuz”, kōl (1-166) “el”, kōydum (4-37) “koydum”, wōğu (4-87) “oku”, wōl (4-29) “o işaret zamiri”, wōnda (4-14) “orada”, tōy (5-65) “düğün”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: cōrkeldı (1-91) “anlaştı” (< Far. جور). rōzā (5-100) “oruç” (< Far. روزه).

/ō̄/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örneği: kōp (3-19) “çok”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: mōtār (3-135) “araba” (< Far. موتر).

2. VURGUDAN DOLAYI ORTAYA ÇIKAN UZUN ÜNLÜLER

Görünen o ki her ses hadisesinin mutlaka bir sebebi olmalı ve bunun bir açıklaması yapılmalıdır. Eğer aşağıdaki örneklerde bir uzunluk varsa bu bir ses olayının sonucudur. Ancak bu örneklerdeki uzunlukların sebebini başka türlü açıklamaktansa vurgulaşma sonucu ortaya çıktığını kabul etmek daha doğrudur.

Kaynak kişilerin konuşma sırasında da benim dikkatimi çeken bir konu oldu bu. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi dar ünlülerle aynı kelimedede bulunan /a, ă, ä/ ünlüleri çoğu zaman uzatılarak ve üzerine bastırılarak telaffuz edilir. Zaten kalın ve dar ünlülerin normalden kısa olması kabul edilmiş bir konudur. Öyle ise bizce aynı kelimedede bulunan kısa ünlülere karşılık bu ünlüler vurgu yapılarak kelimenin canlı tutulmasını sağlamaktadır. Bu sebeple tabii olarak söz konusu sesler uzamıştır. Bunun yanında bazı kelimelerde olduğu gibi son hecenin ünlüsü, seslenme edatları ve ezgili bir biçimde söylenen edatların ünlüleri de zaman zaman uzatılarak söyleniyor. Biz bu uzunluğu ünlülerin üzerinde öne doğru yatay bir çizgi örneğin: /ā/ ile

göstermeye çalıştık.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: alā çılıbır (1-144) “ala ip”, amādım (6-96) “almadım”, urādı (3-152) “vurur”, urúp turādı (3-150) “vuru verir”, còldāşımnıñ (1-43) “yoldaşımın”, bılāmıķ (1-223) “bir sulu yemek”, amāt (1-40) “tekne”, ulāk (6-17) “bir oyun adı”, wotāk (6-64) “ekinlerin içindeki yabancı ot”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: tārbyz (3-103) “karpuz” (< Far. تربوز), mollabegālı beķ (1-5) “kişi adı” (< Ar. على).

/ā/ ünlüsü

Metindeki örnekler: cılāydı (1-251) “ağlar”, cıpkānı (1-225) “yufkayı”, worāydı (4-71) “çevirir”,

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ilgārı (4-69) “geçen dönem”, ināk (4-28) “iynek”, hānā < hey ana (1-166) “işte o”, körgāmıς çok (4-103) “görmedik”, āsāñ (5-105) “sonra”, kūrāğı (5-67) “kürek kemiği”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āmıķını (6-11) “amca” (< Ar. عمك), hār (1-52) “her” (< Far. هر), āsıl < āsl (1-186) “gerçekte” (< Ar. اصل), gābını (4-105) “lafını” (< Far. گپ), kāmpır (6-100) “nine” (< Far. کمپیر), mārüm (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم), qārıbedı (6-92) “yakındı” (< Ar. قريب).

/ē/ ünlüsü

Metindeki örnekler: ēy (3-179) “bir ünlem”, hēy (3-184) “bir ünlem”, bēti (4-49) “yüzü”, kēlip (1-19) “gelip”.

/ī/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äynālīb (2-96) “dölaşıp”, kılīb (1-134) “yaparak”, külip (1-110) “gülüp”, īy (1-173) “tamam”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: hīç (1-192) “asla” (< Far. هیچ),

/ō/ ünlüsü

Metindeki örnekler: wōkutipa (5-69) “okutmuş mu”, kōşıldım (5-25) “birleştim”.

3. DİFTONGLAŞMA VE TELAFİ UZUNLUĞU

Diftong veya ikili ünlüleşme Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında sıkça görülmektedir. Şimdiye kadar karşılaştığımız ikili ünlüler birkaç sebepten meydana gelmiştir. Bazen bir ünsüzün düşmesi ile iki ünlü birleşirken bazen de ünlü ile biten bir kelime arkasından gelen ve ünlü ile başlayan diğer kelimeyle birleşerek ikili ünlü olayına sebep olmaktadır. Bunun en basit örneği Özbekçede /-a/ geniş zaman eki ile iktidarlık eylemi bildiren /aI-/ fiilinin birleşmesinden doğan ikili ünlüleşmedir.

Telafi uzunluğundan kastımız ise, bazı Türk Lehçelerinde olduğu gibi bu ağızda da zaman zaman aşağıdaki hususlardan ortaya çıkan ünlü uzunluklarıdır. Ses düşmesi, hece düşmesi, hece kaynaşması ve düşmekte olan zayıf ünsüzlerin tesiri yanındaki ünlünün uzamasına neden olan başlıca hususlardır. Bunun dışında bazı sürekli ve sızıcı ünsüzlerin gevşek telaffuz edilmesi de yanındaki ünlünün uzun boğumlanmasına sebep olmuştur.¹⁷ Netice olarak bu olayı burada telafi uzunluğu adı ile inceledik.

/ā/ ünlüsü

Metindeki örnekler: bermān < beri taman (5-45) “bu taraf”, tokuyālmīyman < tokuya almāymān (4-75) “dokuyamıyorum”, tiğālmasedīm < tigā almās edim (1-164) “dikemezdim”, tāı < taı (4-71) “tekrar, yine”,

¹⁷ A.g.e., s. 24.

woyāda < o yaqida (4-83) “o tarafında”, hışırā < hışırağı (4-110) “yakın akrabası”, bāwāmız (6-3) “babamız”, qışlāmızda < qışlağımızda (3-207) “küyümüzde”, woynāçidik < oynağıç edik (4-13) “oynardık”, tamağ pamānı < tamağ pamağını (4-101) “damağını”, sazağāmız joğ < saslağanımız joğ (2-66) “yapmadık”, tapkānı < tapgānini (4-108) “bulduğunu”, āğ (3-214) “beyaz, ak”, yāğnı (4-73) “tarafını”, ulāğı (3-131) “oyun adı”, nārgı (1-9) “diğer”, worāğıçı (4-82) “çevirecek şeyi”, coğālıp (6-99) “kaybolup”, çığārıp (1-226) “çıkarıp”, tā < tağı (6-38) “başka, yine”.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kâğaneken (6-14) “kalmış”, âwşup (3-132) “değişip”, cāwğa (1-225) “yağın içine”, tāwup (1-33) “bulup”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nāwrusku < nāwroz ku (1-234) “nevruz ise” (< Far. نوروز), pālāw (1-213) “pilav” < pālāw (< Far. پلو), şorāwiniğ < şorāwiniğ (3-64) “Rusun”.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āpkıp < alıp kelip (4-81) “getirip”, kұdāğıymıs (1-100) “dünürümüz”, bīrāwū (3-165) “birisi”, sāl (4-99) “biraz”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: dāwlét (1-20) “devlet” (< Ar. دولت), gārtāy < gārd dey (3-180) “biraz” (< Far. گرد), sāğır (6-8) “yetim” (< Ar. صغير).

C. YARI UZUN ÜNLÜLER

Yarı uzun ünlüler derken yukarıda uzun ünlülerin bahsinde anlatılan sebeplerden dolayı ünlülerdeki mevcut uzunluğun tam olmadığını kastediyoruz. Asli uzun ünlülerdeki uzunluk bazı dış etkilere dolayı ya da kendiliğinden zaman zaman kısalır. Bunun gibi asli olmayan uzunlukların sebebi de güçsüz oldukça uzunluk da zayıf kalır. Dolayısıyla ünlülerdeki

uzunluk yarım kalır ve aşağıdaki fonetik yapılar ortaya çıkar.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında bulunan yarı uzun ünlüler şunlardır.

/â, â, â, è í, í, ò, ò, ò/

1. ASLÎ YARI UZUN ÜNLÜLER

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: àlíp (1-106) “alıp”, àlmışı (3-30) “altmış”, àtam (3-11) “babam”, bàr (5-37) “var”, àzıkamdı (5-42) “azığımı”, başını (1-40) “başını”, buhàra (3-13) “yer adı”, hâtinnarda (5-35) “kadınlarda”, càzık (2-77) “yayık”, yàrım (4-55) “yarım”, bàğıçedík (1-22) “giderdik”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: àhı (5-27) “son” (< Ar. آخر), bākımànda (5-43) “bundan başka” (< Ar. باقى), namàz < namāz (1-256) “bayram” (< Far. پادشاه), patışàlık < pādīshāhlik (2-22) “padişahlık” (< Far. پادشاه), mäh’símcàn (1-44) “bir lakap” (< Far.; Ar. مخدوم جان), diykàn < dehkān (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), hırmàndı (5-40) “harman” (< Far. خرمن), ınkılàptıñ < inqılabnıñ (3-69) “devrimin” (< Ar. انقلاب), māl < māl (2-41) “mal, varlık” (< Ar. مال) tamàmı (5-46) “hepsi” (< Ar. تمام).

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: àhşam (3-56) “akşam”, bàredı (1-32) “vardı”, bàhşí (5-55) “falcı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: àyıtı (5-17) “geliri” (< Ar. عاید), çayı (1-51) “çayı” (< Far. چای), cındar (5-54) “içinde cini olan kimse” (< Far. جیندار), çardarada (3-58) “yer adı” (< Far. چهاردره).

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: àstığä (5-25) “altına”, àyd (5-93) “söyle”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nıkäyige (6-12) “nikahına” (< Ar. نكاه), günâyäm (5-31) “günah da” (< Far. گناه), hălî (5-20) “şimdi” (< Ar. حال).

/è/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bèk (3-86) “bey”, bèş (3-21) “beş”, cèrden (6-4) “yerden”, kèlîb (1-17) “gelip”, kèlnîm (1-125) “gelinim”, tèrîp (2-28) “toplayıp”, yèğîz (1-12) “ikiz”, yènd (1-79) “artık, şimdi”, yèştemen (1-143) “işitiyorum”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: pèşkawuz (5-90) “süngü” (< Far. پیش کاووز).

/ò/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: còldāşımınî (1-43) “yoldaş”, hòkuz (5-73) “öküz”, kòp (1-20) “çok”, kòymäydî (3-212) “bırakmaz”, jòk (5-17) “yok”, tòn (3-174) “en üstten giyilen elbise”, wòtîz (1-32) “otuz sayı”, tòğaradanedî (2-48) “doğaradan idi”, şònî (5-101) “onu”, wònda (1-67) “o dönemde”, tòy (1-138) “düğün”, tòb (3-150) “top”, tòk (5-25) “dok”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hòb (1-89) “peki” (< Far. خوب) mòt (1-81) “moda”, zòr (1-229) “iyi, güçlü” (< Far. زور).

/ò/ ünlüsü

Metindeki örnekler: çòl (1-22) “çöl”, kòp (1-53) “çok”, kòzgä îlmäydî (4-19) “beğenmezler”, kòpîrî (3-167) “köprü” wòzlärî (4-20) “kendileri”, wòtûrûk (1-60) “yalan”, tòşök (2-63) “döşek”, tòrt (3-173) “dört”, gòrûnü soräysma (4-26) “sormayın”.

/ö/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örneği: köbêken (1-62) “çokmuş”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: gòşîñî (5-66) “etini” (< Far. كوشت).

2. SES OLAYLARINDAN ORTAYA ÇIKAN YARI UZUNLUKLAR

Aşağıdaki yarı uzun ünlülerin sebebi olarak gösterdiğimiz ses olayları, uzun ünlüler bahsinde Vurgudan dolayı ortaya çıkan uzun Ünlüler, Diftonglaşma ve Telafi uzunluğu başlıkları altında açıklanmıştır. Aynı meselenin burada da tekrarlanması bir nevi vakit kaybıdır. Ayrıca iki başlığın örneklerini bir arada toplayarak göstermemiz de başlık kalabalığını engellemek suretiyle olmuştur. Zaten bu ağızdaki ünlü uzunlukları eğer hakkıyla ele alınacaksa ayrı bir çalışma konusu olacak kadar karışıktır. Dolayısıyla biz burada konuyu pek uzatmadan toparlamaya çalışıyoruz. Konuyla ilgili metindeki örnekler aşağıda verilmiştir.

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: apârı < alıp bardı (5-65) “götürdü”, bolâdı (2-64) “olur”, kılâdı (1-243) “yapar”, coğâlîp (3-108) “yok olup”, çığâdı (6-64) “çıkar”, şulârdı (1-152) “şunları”, maynâğı (3-188) “bahsi geçen şey”, kılâlmadık (1-36) “yapamadık”, nârğî (2-4) “öteki”, sâp (5-62) “salıp”, târtkîj (2-64) “sıkacak”, wollâtım (5-59) “otlatım”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: pâhtâ < pâhtâh (3-94) “pamuk” (< Far. پخته), wâktîda < wâqtidâ (4-12) “zamanında” (< Ar. وقت), hâkığa < hâkkığa (4-66) “hakkına” (< Ar. حق), târbîz (3-93) “karpuz” (< Far. تربوز).

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: buğdây (3-93) “buğday”, çağatâyammesmîz (6-1) “çağatay da değiliz”, kılâdı (1-237) “yapar”, kışlâğımîs (6-66) “köyümüz”, wötîp jâtır (1-213) “geçiyor”, kaçıp (3-61)

“kaçıp”, mâydasın (6-90) “küçüğünü” zâğara (4-23) “mısır ekmeği”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: wâhtığa (5-40) “zamanında” (< Ar. وقت).

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çälâdı (1-244) “çalar”, sümälâğım (4-34) “sümelek de”, tērāk (3-100) “kavak ağacı” körgām çok (5-23) “görmedim”, küşâğı (5-67) “küreği”, tâğın (5-102) “yine”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: âşılku (3-84) “aslında ise”(< Ar. اصل), makkä (3-94) “mısır”, âwlêlli (1-25) “evladlı” (< Ar. اول), ğârıptı (1-22) “fakiri” (< Ar. غريب), câyı (1-35) “yeri” (< Far. جای), hâşiye (2-62) “bir süs eşyası” (< Ar. حاشیه), kāsābākārdān (3-137) “meşgalesinden” (< Far. کار), mardımge (1-63) “halka” (< Far. مردم), möwâlî (3-102) “meyveli” (< Far. میوه), nâzırlığı (3-82) “köleliğini” (< Ar. نذر), prākı (3-105) “kavun adı” (< Far. پیرکی), qādım (3-4) “eski” (< Ar. قديم), wâhtān (5-45) “eskiden” (< Ar. وقت), ğābımız (6-5) “sözümüz” (< Far. گب), gülmād (5-87) “kişi adı” (< Ar. گل محمد), mānışını (5-99) “anlamını” (< Ar. معنى), mardıkeriğe (6-46) “işçi” (< Far. مردکار).

/è/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çèber (1-158) “becerikli”, cībèk (1-54) “ipek”, dèdım (1-50) “dedim”, berèmis (1-91) “veriyoruz”, pışırèmış (1-230) “pişiririz”, kelèdı (1-25) “gelir”, köbèdı (2-14) “çoktu”, yenèsı (1-15) “annesi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şırèsini (1-223) “tatlısını” (< Far. شیر), mètır < mitr (1-188) “metre” (< Far. متر).

/é/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: héy (5-43) “seslenme edatı”, néçä (5-69) “beya”, āllayéy (6-45) “şaşırdığında söylenir”, bızdé (5-94) “bizde”, çüñküllép (6-101) “anlaşarak”, dép (5-108) “dep”, üsté (6-42) “üç tane”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: gābıñjızém (6-7) “konuşmanız da, né (5-27) “Farsça olumsuzluk bağlacı”.

/í/ ünlüsü

Metindeki örnekler: yàhşı (1-51) “iyi”, alıp (2-76) “alıp”, kelın şalamdı (1-136) “gelin selamı”.

/í/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bolıp (2-78) “olup”, cāyılıp (4-94) “yayılp”, cıyătığān (1-211) “yiyecek”, kättesıyedıñ (1-198) “büyüğü idin”, kıyım (1-234) “giyim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: mākkeyı (2-114) “mısır” (< Far. مکه ئى), säyıl (1-237) “eğlence” (< Far. سیر).

/í/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bır (1-182) “bir”, cerı (1-69) “yeri”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: kāmıır (1-38) “nine” (< Far. كمپير).

Ç. KISA ÜNLÜLER

Bu ağızda bulunan ünlülerin açıklanması gereken fonolojik özelliklerinden biri de bazılarının telaffuz sırasında normalden kısa soluklanmasıdır. Kunduz ağızını yakından inceleyen H. Özbay’ın belirttiğine

göre vurgu nasıl bir ünlünün uzamasına sebep oluyorsa vurgusuzluk da ünlülerde kısalığa yol açıyor. Kunduz ağzındaki ünlülerin kısalmasını da vurgusuzluğa bağlayan Özbay birkaç örnekte tespit ederek bu durumu düşmekte olan ünlünün bir önceki merhalesi olarak izah etmiştir.¹⁸

Bu isabetli yaklaşımı da kabul etmekle birlikte araştırdığımız metinden yola çıkarak şunu diyebiliriz ki kısa diye gösterdiğimiz ünlüler için aynı zamanda zayıf da diyebiliriz. Çünkü düşmekte olan ünlünün bir önceki merhalesi olarak açıklanan bu durumda ünlü kısalıktan ziyade zayıf boğumlanmaktadır. Zaten bazı ünlüler özellikle dar sıradan ünlülerin bazıları normalde de kısa olarak biliniyorsa söz konusu ünlülerin düşmesinden önceki merhalesi zayıflıktır.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında da kısa veya zayıf diyebileceğimiz bazı ünlüler tarafımızca tespit edilmiştir. Genelde dar ünlülerde görünen bu ses olayı bu ağızda da vurgusuz olan hecelerde görünmektedir. Türkçe ve alıntı kelimelerde aynı derecede olmak üzere kısa ünlülerin zaman zaman düştüğü de göze çarpıyor.

Bu ağızda tespit edilen kısa veya zayıf ünlüler şunlardır:

/ă, ă, ĩ, ĩ, ũ, ũ/

/ă/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ă (3-50) “bir ünlem”, ăt (3-103) “at”, şĭnnă (3-77) “şundan”, mĭnă (5-63) “işte”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: ħănăyam (3-25) “ev de” (< Far. خانه).

/ă/ ünlüsü

Metindeki örneği: ă (3-104) “bir ünlem”.

/ĩ/ ünlüsü

¹⁸ H. Özbay, a.g.e., s. 34.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: barīb (5-24) “varıp”, aldığa (1-85) “yanına”, tağanı (1-7) “dayının”, maydásını (6-90) “küçüğünü”, çığıp (2-139) “çıkıp”, woyını (3-143) “oyunu”, woyñāğıcıydı (3-143) “oynardık”, siyaşallarımız (3-200) “kadınlarımız”, zāmānımista (2-67) “dönemimizde”, şālını (6-62) “pirinci”, mīna (6-72) “işte”, hāmsāylarımızda (3-175) “komşularımızda”, yadımnan (2-139) “aklımdan”, aytıp (2-90) “söyleyip”, qālını (1-123) “mehirini”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āyıldı (2-31) “geliri” (< Ar. عائد), kābılīlar (3-81) “kişi unvanı” (< Far. کابلی).

/ī/ ünlüsü

Metindeki örnekler: iyīnı (3-62) “evini”, iyīrip (2-50) “eğirip”,

/ī/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āyteredī (1-8) “derdi”, ālī (1-40) “bahsi geçen şey”, pīçī (1-92) “çok az”, bīr (1-200) “bir sayı”, bītīp (5-16) “böyle edip”, pīşīrip (1-220) “pişirip”, āpkīlibīrādī (4-92) “getirip verir”, iyīnı (3-73) “evini”, kōbīrāğī (3-100) “çoğu”, üylāññāññıñ (3-213) “evlenmiş olanının”, hāççālārīñ (4-93) “çatallarını”, āmākīşī (3-68) “amca çocuğu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hālī (2-122) “şimdi” (< Ar. حال), wāzīpe (1-28) “resmi görev” (< Ar. وظيفة), īlācīmīs (1-117) “çaremiz” (< Ar. علاج).

/ū/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: womūrāwğa (6-21) “göğsü”, kozū (6-27) “kuzu”, şūnu (1-155) “şunu”, dāwūş (1-174) “ses, seda”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: huşūyāredī (2-33) “akıllı idi” (< Far. هوشیار).

/ü/ ünlüsü

Metindeki örnekleri: görünü soräysma (4-26) “böşver”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, şöytüp (4-66) “öyle edip”.

D. İKİZ ÜNLÜLER

Birçok Türk lehçesinde olduğu gibi bu ağızda da zaman zaman aynı hece içinde iki ayrı ünlü yan yana gelip aynı nefeste telaffuz edilerek ikiz ünlü olayını ortaya çıkarmaktadır. Uzun ünlülerin bahsinde anlatıldığı gibi bazen bu iki ünlü kaynaşarak bir uzun ünlü haline gelebilmektedir ve daha sonra uzunluğunu kaybederek tek normal süreli ünlü haline dönüşen örnekleri de mevcuttur.

Ünlülerin ikizleşmesi bilinen birkaç sebepten dolayı oluşmaktadır. Bazen birleşen iki ünlünün arasında kalan ünsüzlerin erimesi ile bazen de ünlü ile biten bir kelime başka bir ünlü ile başlayan kelime ile birleşince ünlü ikizleşmesi ortaya çıkıyor. Söz konusu ikizleşmede yan yana gelen ünlünün iki ögesi aynı ünlü ve boğumlanma süreleri eşit olur ya da farklı olur. İki ögesi aynı olunca eşit ikiz ünlü meydana gelir. Eğer farklı olursa o zaman birinci ögesindeki ünlü ikincilere göre ya dar ve süreksiz olur veya tam tersi birincisi olursa yükselen ikiz ünlüler, ikincisi olursa alçalan ikiz ünlüler deriz. Aşağıda sıralarına göre örneklendirilmiştir.

1. EŞİT İKİZ ÜNLÜLER

aa: kaanda < kalğändä (4-24) “kaldığında”.

ää: ciynaqaänä (1-258) “mezar ziyaretine ise”, sädäqääytíp (4-66) “sadaka niyeti ile”, şäärgä (5-25) “şehir”, määytīm (5-63) “ben dedim”, änsääytti < ansan aytti (5-78) “sonra dedi”, kītabıgääm (5-95) “kitabında da”,

ee: deeredi (2-33) “diyordu”.

2. YÜKSELEN İKİZ ÜNLÜLER

aā: yaāşıp (3-172) “ve ya en fazla”, woŋaālıp bar < onga alıp bar (3-184) “ona götür”.

āa: sūtkāansan (2-81) “sora sütün içine”.

eā: mīneālıştırdı (6-30) “ile güreş tutmaya zorladı”.

eā: nīmeāparğamníyam (1-103) “ne götürdüğümü de”.

eā: meāytīm (1-42) “söyledim”, keseānā (1-89) “gelirse”, keāmmā < kelgen me? (3-108) “gelmiş mi acaba”, sizgeāytāyın (2-113) “size söyleyim”.

iā: mīnīāyıp kıladı (4-15) “bunu ise ayıplar”.

iā: basmanīarasta (6-48) “çalı çırpının arasında”, kalım palınīam (6-95) “başlık parası da”, kızınīāldım (6-100) “kızı ile evlendim”.

iā: tabadīāger (2-123) “bulur her halde”, tarmaştīāyt (6-86) “söylemeye zorladı”.

iā: qīāneke < kılğan eken (1-71) “yapmış”.

ie: çinekcīedīk (2-26) “pamuk toplardık”.

iā: hāliānā (6-55) “şimdi ise”.

ie: hāliēm (4-68) “hala”.

iū: nāperdīūstūge (6-24) “kişinin üzerine”.

io: bāndīop (3-82) “gözüne alınıp”.

ua: wonuāsan (4-70) “sonra onu”, şonuāsan (4-43) “sonra onu”.

oa: woalāpīçāhlar (3-108) “kavun adı”.

oā: woāqā (6-94) “o tarafta”.

3. ALÇALAN İKİZ ÜNLÜLER

āi: beryādan (4-95) “bu tarafından”, woynāçidik (4-13) “oynardık”, yādan < yağıdan (4-73) “tarafından”, hıırāı (4-110) “akrabası”, köbürāı (4-23) “bir çoğu”, kāçiydi (4-47) “kalırdı”, tāı < tağı (6-38) “başka”.

aā: arasığāığı (1-225) “arasına onu”.

aj: ustaımamalı (5-1) “kişi adı”.

āā: çoktaāı (3-162) “artık yokki”.

aü: çaşımdaüyländim (4-1) “yaşımda iken evlendim”.

aū: gudaıgāüzeredi (2-115) “devlete öderdik”.

āi: bāisabı (3-26) “göre, nazaran”.

āü: bersāüylänämän (3-163) “verirse evlenirim”.

āo: pähsāop (2-71) “kat kat olup”.

ej: barej < bar edi (4-103) “vardı”.

ej: beıntıpağ (3-65) “ittifaksız”.

ÜNLÜ UYUMLARI

Hem Eski Türkçe hem de Çağatayca’da var olan fakat bazı eklerin sadece yuvarlak ya da düz biçimde oluşundan aksayan ünlü uyumu Kunduz ağzında büyük ölçüde mevcuttur. Ancak Türk dilinin hemen hemen bütün ağızlarında görüldüğü gibi Kunduz ağzında da bazı fonolojik sebeplerden bozulmuştur. Uyumun aksamasına neden olan husus da ağızdaki varlığını

daha çok hissettiren bazı fonolojik hadiselerdir. Bunlar da dille ilgili oldukları için bir uyumsuzluktan ziyade kuralların çatışmasından ve birinin öbürüne hakim olduğundan bahsedilmelidir.¹⁹

Malum olduğu üzere bu coğrafyada konuşulan Özbek ağızı standart dile aykırı olsa da Genel Türk dilinin ses uyumlarını korumaktadır. Genel olarak köklerde veya kök ve eklerde bir kelimenin bütün ünlüleri kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlaklık bakımlarından birbirlerine benzerler. Ünlülerin arasındaki bu uyum bazen bozuldu ise de oldukça belirgin ve kuvvetlidir. Hatta yabancı dilden alınan kelimeler de büyük ölçüde bu uyuma uydurulmuştur.

Biz bu ağızda ünlülerin arasındaki kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlaklık uyumunu incelerken yukarıda da belirttiğimiz gibi uyumun genelde kuvvetli ve kapsayıcı olduğunu gördük. Ancak söz konusu uyumu bozan birkaç durum da olmuştur. Dolayısıyla örnekler kısmında uyuma giren kelimelerden örnek göstermektense uyum dışı belli başlı hususlardan örnekler derlemeyi daha uygun gördük.

A. KALINLIK-İNCELİK UYUMUNUN BOZULMASI

Bu ağızda kalın ünlüyle başlayan kelimelerin kalın ünlüyle, ince ünlüyle başlayan kelimelerin ise ince ünlüyle devam etmesine büyük ölçüde riayet edilir. Ancak tersi bir durum da her zaman için söz konusu olabilmektedir. Bu durum daha çok tam tamına kalın veya ince sıralı ünlüler için geçerlidir. Ara ünlüler ise ya kendi aralarında uyum sağlar ya da hangi taraf güçlü ise o tarafa tabi olur. Örneğin /ä/ ünlüsü kalın ünlülerle çok az hece kurar; demek ki ince olan tarafı ağır basıyor.

Gerek eklerde olsun gerek kelime kökünde ünlüler yukarıdaki özellikler bakımından birbirine uyarken zaman zaman dış etkiler yüzünden söz konusu uyum bozulmaktadır. Bazı alıntı kelimelerin uyum sağlamadığı durum dahil olmak üzere inceltici veya kalınlaştırıcı özelliği olan bazı ünsüzlerin ünlülere

¹⁹ A.g.e., s. 23-24.

yansıyan tesiri, eklenen yardımcı fiillerin uyum dışı kalması, Farsçadan geçen olumsuzluk gösteren /be-/ ön eki ve Türkçe tek şekilli bazı ekler bu uyumu bozan başlıca nedenlerdir. Söz konusu uyumun bozulduğu örnekler aşağıda gösterilmiştir.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: âwzâçîqqâ (1-221) “iftar için”, bîrâwu (3-150) “birisi”, üylämmäkçingâ (3-162) “evlenmek için”, yeşitâyappan (1-232) “işıtiyorum”, bozarğân (1-22) “solgun olan”, ketâtîğan (1-54) “gidecek olan”, tayâh (3-89) “dayak”, âwuredî (1-67) “ağır idi”, amâğıçedî (4-109) “almazdı”, boğuçıydî (4-69) “olurdu”, buğdeylâr (4-47) “buğdaylar”, şâwķum (1-128) “gürültü”, dâbırādî (1-244) “davul çalır”, ıstâyemes (2-110) “usta değilim”, alaberesîz (2-79) “alı verirsiniz”, betus < be tuz (2-86) “tuzsuz”, suğânâq (1-145) “yüzsüz”, ânâwsunu (1-165) “diğerini”, âwurrâh < ağırrak (1-92) “daha ağır”, hokûnî (1-126) “o gün”, wonâkî (3-41) “on iki”.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: nâwur < rawn (3-158) “sıra” (< Far. رون), benawa (1-205) “biçare, zavallı” (< Far. بی نوا), âhîram < âhîr hām (1-8) (< Ar. أخير), diykân < dehķān (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), niṁrāyı (3-158) “yolun yarısı” (< Far. نیم راهی), ḥiyılsını < ḥelisini (3-79) “bir çoğunu” (< Far. خیلی), iftârda (1-221) “iftar” (< Ar. افطار), berdiyu < beredi wā (3-65) (< Far. و), âlhāmdıla < âlhāmdü lillah (2-100) “elhamdu lillah” (< Ar. الحمد لله).

B. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMUNUN BOZULMASI

Küçük ünlü uyumu da denilen bu uyum, bir kelimedede düz ünlülerden sonra düz ünlünün gelmesi, yuvarlak ünlülerden sonra ya dar-yuvarlak ya da düz-geniş ünlülerin bulunabilmesidir. İncelediğimiz ağızda bu uyum bir takım aksaklıklarla karşı karşıya olsa da genel anlamda mevcuttur. Zaten bu uyum

Türkçenin hiçbir tarihi ve çağdaş lehçelerinde tam anlamıyla bulunmamıştır.²⁰

Uyumun yaygınlaşmasını engelleyen ve kapsamlılığını kısıtlayan hususlar da ağzın başka bir fonolojik kuralının daha etkin olmasından kaynaklanmıştır. Mesela ünlülerin kendi aralarında daha çok yoğunlaşan ilerleyici ve gerileyici benzeşme ve bazı ünsüzlerin tesiri düzlük-yuvarlaklık uyumunu aksatmıştır. Kelimenin baş hecelerinde yuvarlak ünlü bulununca bazen kendisinden sonra gelen düz-geniş ünlünün yuvarlak olmasını sağlamıştır, yuvarlak ünlüden sonra gelen dar-yuvarlak ünlüler de bazen takip eden kelimenin ünlülerinden etkilenerek düz olmuştur. İlk hecelerde bulunan ünlü düz ise son hecelerdeki ünlüler kelimede bulunan çift dudak /w/ ünsüzünden dolayı yuvarlak olmuştur. Dolayısıyla bu durumlarda ünlülerin arasındaki düzlük-yuvarlaklık uyumu böylece bozulmuştur. Bunun dışında bazı eklerin uyuma girmemesi ya da birtakım alıntı kelimelerin uyum dışı kalması bu sistemi bozan hususlardır.

Yukarıda olduğu gibi biz burada uyuma giren örnekleri değil uyumun dışında kalan kelimeleri örnek göstermeye çalışacağız.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: coğodũ (1-194) “yoktu”, tokũdım (2-56) “dokudum”, trũppıs (1-214) “duruyoruz”, unũnı (1-223) “ununu”, şũtĩp < şunday etip (1-42) “şöyle edip”, ũzĩp (4-73) “koparıp”, ölgĩnçä (3-212) “ölene dek”, çöllĩk (3-38) “yer adı”, boğũçıydĩ (4-69) “olurdu”, şumnuğıyãm (4-16) “kötü niyeti de”, cergedewũr (1-134) “yere kadar”, lũkkũ (1-154) “toptan”, cũğörũ (2-69) “darı”, köğörũp (2-78) “yeşerip”, künnördũyem (2-99) “günleri de”, kögjõtũl (2-133) “bir hastalık”, bĩrũw bĩrũwũdũ < biregu bireguden (4-104) “biri birinden”, köçköndeyop (1-184) “göçmuşe benzeyerek”, cörgöglep (2-125) “kundaklayıp”, cürögũde < yũregide (1-260) “yũreginde”, çölgũ < çölge (2-35) “çöle”, köjũ < köce (2-114) “bir yemek”, töğösis (2-59) “dökersiniz”, yeköwnĩ < yekegunu (1-134) “ikisini”, äwķõt (1-230) “yemek”,

²⁰ Ç. Pekacar, a.g.e., s. 43.

lückkō (1-154) “toptan”, tōrügödawur < törüge dawur (1-154) “yükarıya kadar”, künnönj küngē (1-81) “günden güne”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äwöl < äwwäl (2-113) “önce” (< Ar. اول), hōrök < hōrāk (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), köçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. كوچه), särwör (1-94), çöptiñ < çobniñ (1-40) “ağacın” (< Far. چوب), mötör < motär (1-134) “araba” (< Fr. motor), cüda < cudā (4-55) “daya, beya” (< Far. جدا), näwur (3-158) “sıra” (< Far. رون).

ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Bilindiği gibi ünlüler ya komşu hecedeki ünlülerin ya da yanlarındaki ünsüzlerin tesirleri altında değişirler . Bazı ünsüzlerdeki özelliklerin ünlülere aktarılmasında o ünlünün aldığı etki şekline göre ünlü değişimleri de türlü bölümlere ayrılır. Ünlü değişimleri, ünsüzlerin veya diğer ünlülerin, ünlülere olan etkilerinin sonucudur. Tesiri ne olursa olsun bu bölgede konuşulan Özbekçedeki ünlü değişikliklerini şu şekilde sınıflandırabiliriz.

A. KALIN ÜNLÜLERİN İNCELMESİ

Kalın sıradan olan ünlüler bu ağızda zaman zaman değişerek ince sıradan bir ses değerini kazanır. Tabii olarak bu dönüşüm sırasında bir fonolojik mesafeyi geçmek zorundadır. Aradaki mesafeyi geçerken bazen bizim tanımlayabileceğimiz bir fonetik istiklale sahip olur ve bir alafonik özellik taşıyabilir bazen de olmazlar. Örneğin: kalın sıradan olan /a/ ünlüsü /ä/ sesine dönüşürken önce aradaki /a/ sesi değerini kazanmıştır. Aşağıdaki ses olaylarında ara ünlüler de diyebileceğimiz bu ses değerini tespit edebildiğimiz kadar göstermeye çalışacağız.

a > ä > ä Değişmesi

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında kalın sıradan olan /a/ ünlüsü bazen /b, c, ç, d, j, l, s, r, t, y, z/ gibi ünsüzlerden dolayı bazen de kelimede

bulunan ince ünlülerin tesiriyle önce yarı kalın /a/ ünlüsüne dönüşür sonra da daha ince boğumlanan /ä/ sesine döner. Aşağıdaki örneklerde bu ses olayını görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äsäniz (1-162) “alsanız”, äytip (1-197) “söyleyip”, bîhärädän (3-108) “yer adı”, cälänaç (1-25) “çıplak”, çäkirdik (1-83) “çağırdık”, kımäydiku (3-193) “yapmaz ki”, kaçıp (3-153) “kaçıp”, täqir (1-153) “kilim”, tokıyalmäydı (4-74) “dokuyamıyor”, woñä (1-131) “ona”, woräysiz (2-59) “çevireceksiniz”, tohtägän (1-134) “duran”, äwzäçiqqä (1-221) “iftar için”, aţamnıñ (1-2) “babamın”, aldıradı (1-25) “aldırır”, bäläsı (1-141) “çocuğu”, buğdaydı (4-46) “buğdayı”, jatır (1-21) “yatıyor”, worüstä (2-7) “Rusda”, tutqanda (1-52) “tuttuğunda”, äppäq (2-80) “bembeyaz”, çaqäläk (2-124) “bebek”, başqä (1-81) “başka”, başäynä (1-185) “bir takı”, tayäh (3-89) “dayak”, alaça (2-19) “bir bez türü”, tüşämiz (3-193) “anlarız”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şäyı < şāhi (4-21) “bir kumaş adı” (< Far. شاهی), istipä < istifā (1-72) “istifa” (< Ar. استيفاء), bolāni < bolāni (1-215) “börek” (< Far. بولانی), ızapa < izāfah (2-42) “fazla” (< Ar. اضافة), hıyanat < hiyānāt (3-75) “ihamet” (< Ar. خيانة), pıyas < piyāz (1-216) “soğan” (< Far. پیاز), inşalla < inşāallah (1-11) (1-8) “inşallah” (< Ar. انشاءالله), ädämdı < ädāmni (1-204) “insanın” (< Ar. آدم), häşşermetbāy (1-2) “kişi adı” (< Ar. حاجی شیرمحمد), wāqiye (1-59) “hadise” (< Ar. واقعه).

a > ä > e Değişmesi

Çoğu alıntı kelime olmak üzere Türkçe kelimelerde az örneği mevcuttur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Farsça ve Arapça dillerinden alınan bazı kelimelerdeki /ä/ ünlüsü bu ağızda özellikle birinci heceden sonra /e/ ünlüsü ile karşılanmaktadır. Burada kastettiğimiz değişikliğin ana kaynağı işte budur. Türkçe asıllı iki kelimeye görünmüştür. Onda da bilindiği gibi /a/

ünlüsünü yanındaki /y/ ünsüzü inceltmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: buğdey (4-24) “buğday”, başdeyken (1-127) “başında imiş”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äsetten < äsäd (2-26) “äset ayından” (< Ar. اسد), ämelde < hämäl (2-36) “hämäl ayında” (< Ar. حمل), ägber < äkär (1-97) “kişi adı” (< Ar. اكبر), dârbeder < dârbädär (1-204) “vurdum duymaz” (< Far. دريه در), hâber < hâbär (1-147) “haber” (< Ar. خبر), kâsel (2-128) “hasta” (< Ar. كسل), kâse < kâsäh (2-96) “tabak” (< Far. كاسه), hûsen < hüsäyn (1-204) “kişi adı” (< Ar. حسين), mäselen < mäsälän (3-155) “mesala” (< Ar. مثلا), mäkkem (1-168) “sıkı”, mähset < mäqsäd (1-35) “sonuç olarak” (< Ar. مقصد), tewib (4-97) “tebip” (< Ar. طبيب), sünneti < sünnäti (2-136) “sünnet” (< Ar. سنتي), nimet < ne’mät (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), keğändiyem (4-18) “geldiğinde de” (< Far. هم), näper < näfär (1-16) “kişi” (< Far. نفر).

ı > í > i Değişmesi

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi /ı/ ünlüsü birkaç sebepten dolayı incelmıştır. Bir kısmı yanındaki /c, ç, d, r, t, s, ş, y, z/ gibi ağzın önünde boğumlanan ünsüzlerin etkisi altında kalarak incelmıştır. Bir kısmı da kelime ince ünlülü ek alınca gerileyici benzeşme yolu ile ekteki ünlüler kendilerine benzetmiştir. Bunun dışında başka bir ihtimal de yarı kalın ünlüler bulunduran kelimelerdeki /ı/ sesi üçüncü* bir ünlü uyumu altına girerek kalınlık özelliğini kaybetmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātım (1-1) “adım”, ałayıķ (1-117) “alalım”, ālışıp (3-124) “güreşip”, äsäniz (1-162) “alsanız”, tòğaraláčık (2-48) “çoban evi”, äytkıçedi (1-146) “söylerdi”, bālası (1-141) “çocuğu”, barádı (1-247) “varır”, bārıkän (4-21) “varmış”, başı (1-63) “başı”, bîhärädän (3-108) “yer adı”, kıyannı (1-4) “yer adı”, buğdaydı (4-46) “buğdayı”, cılkı (2-16)

* Yarı kalın ya da yarı ince ünlülerin kendi aralarında oluşturduğu uyum.

“yılıklı”, cıyätigän (1-211) “yiyecek”, çäkırdık (1-83) “çağırdık”, ızılłaydı (1-45) “inleyerek ağlıyor”, kaçıp (3-153) “kaçıp”, wıynäydı (1-172) “oynar”, woyağı (1-212) “o tarafı”, kılerek (2-28) “yapardık”, mîne (1-173) “işte”, qıyinnıktı (2-91) “zorluğu”, täqır (1-153) “kilim”, älıştın (3-134) “güreşin”, ciynäq (1-252) “mezarı topluca ziyaret etmek”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ızapa (2-42) “fazla” (< Ar. اظافه), ähırğı < ähirgi (1-248) “sonuncu” (< Ar. آخر), hâyatı (1-156) “terzilik” (< Ar. خياطة), hıyanat (3-75) “ihamet” (< Ar. خيانت), ıstıpä (1-72) “istifa” (< Ar. استيفاء), ırädiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio), kälım (1-91) “mehir”, pıyas < piyāz (1-216) “soğan” (< Far. پیاز).

o > ɔ > ö Değişmesi

Kalın sıradan olan /o/ ünlüsü /c, ç, k, r, s, ş, t, w, y/ gibi ünsüzlerin yanında telaffuz edilirken çeneler normal açıklığa ulaşamayınca söz konusu ünsüz incelererek önce /ɔ/ sonra /ö/ sesine dönüşür. Bu ses hadisesi aşağıdaki örneklerde görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wördä < o yerde (3-21) “orada”, şördä < şo yerde (3-53) “şurada”, cöğüydü < yok edi (4-16) “yok idi”, cörğalaş (1-182) “atın yorga yürüyüşü”, kōp (3-19) “çok”, çok (3-95) “yok, hayır”, kōybek < koyup edik (1-121) “koymuştuk”, kōymäğıçedi (1-139) “koymazdı”, wıynäydı (1-172) “oynar”, toy < toy (3-172) “düğün”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: çöptın < çobnın (1-40) “ağacın” (< Far. چوب), kömək < komäk (3-72) “yardım” (< Far. کومک), mötör < motär (1-134) “araba” (< Far. موتر), köçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. کوچه), hōrök < horāk (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), köşşü < koşışı (1-160) “çabası” (< Far. کوشیش), köçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. کوچه).

u > u > ü Değişmesi

Ağzın ön kısımlarında telaffuz edilen /c, d, n, r, s, ş, y, z/ gibi ünsüzlerin etkisi veya ünlülerin kendi aralarındaki benzeşme, /u/ ünlüsünü etkileyerek /ü/ ünlüsüne dönüştürmüştür. Bu dönüşüm esnasında yarı ince olan /u/ alafonu da tespit edilebilecek kadar berraktır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āķuwä (1-175) “bir oyun adı”, ānāwsunu (1-165) “diğerini”, cūpkānī (1-225) “yufkayı”, dābūrādī (1-244) “davul çalır”, ķoyduķ (1-112) “koyduk”, ķudāģiymīs (1-100) “dünürüm”, ķul (1-89) “kul”, şubūģünnüñ (1-215) “bugünün”, şunçä (1-219) “şu kadar”, uyķu (1-101) “uyku”, şütüp < şunday etip (1-201) “şöyle edip” bīrāwnü (3-160) “birisini”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ĥudānāĥästä < ĥudā nāĥastāh (1-247) “allah korusun” (< Far. خدا), cūda < cudā (4-55) “daha, beya” (< Far. جدا), gūzārāñiñ (3-142) “geçimini” (< Far. گذاران), ĥunāri < hunār (3-125) “hüneri” (< Far. هنر), mārum < māhrūm (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم), sūkūnāt < sukūnāt (3-17) “yerleşim” (< Ar. سكونت), ūsūpbek (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف), dūyūm < dowwum (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), ķōşşū < ķoşşı (1-160) “çabası” (< Far. کوشیش), müysāpīten < moysāfidten (3-53) “yaşlı kişiden” (< Far. موی سفید).

B. İNCE ÜNLÜLERİN KALINLAŞMASI

ä > a > a Değişmesi

Söz konusu değişme bu ağızda yalnız alıntı kelimelerde görünmüştür. Arapça ve Farsçadan geçen kelimeler ağzın ses sistemine uygun biçimde kullanılmaktadır. Esas dilde /ä/ olan ünlü ya /e/ ünlüsü ile ki yukarıda bahsi geçti veya /a/ ünlüsü ile karşılanmıştır. Buradaki ses olayı değişimden ziyade yabancı kelimelerin ağzın ses sistemine uymasıdır.

Metindeki örnekler: paĥtanı < pāĥtāh (2-28) “pamuğu” (< Far. پخته), ķuwāllı < ķuwātli edi (1-229) “kuvvetli idi” (< Ar. قوت), tārbız (3-103) “karpuz” (<

Far. تربوز, şáptalı < şáft ālo (3-102) “şeftalı” (< Far. شفتالو), ğäyratıdan (3-90) “gayretinden”, azırağam < azırağ hām (3-25) “daha az da” (< Far. هم), barawar < barābār (1-171) “tam, denk” (< Far. برابر), attabanı < āftābāh (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه), paysa < päysäh (2-120) “para” (< Far. بیسه), raqamğa < räqāmgä (3-87) “şekilde” (< Ar. رقم).

e > ä Değişmesi

Buradaki değişikliğe bir tercih meselesi de diyebiliriz. Bu ilçede bulunan Özbeklerin Konurat ve Dörmen boylarının, ünlülerin arasındaki kalınlık-incelik uyumu gereği ilk hecede ince ünlü bulunan kelimelerin sonraki hecelerinde eğer düz-geniş ünlülerin gelmesi gerekirse /e/ ünlüsünü tercih edeceğine, /ä/ ünlüsünü seçtiklerinden bahsetmiştik. Bahsi geçen konu burada daha net anlaşılıyor. Aşağıdaki örneklerin hemen hemen hepsinde söz konusu değişimi birinci heceden sonra görüyoruz.

Metindeki örnekler: wözbägäm (3-116) “özbek de”, wonäkı (3-41) “on iki”, urmağākān (3-88) “vurmakmış”, tūrmānū (3-204) “türkmen ve”, tōrkāygānākānkı (3-73) “başlamış ki”, āmākışı (3-68) “amca oğlu”, ilgārı (4-69) “geçen dönem”, qūdāğiyımıs (1-100) “dünürümüz”, ınāk (4-28) “iynek”, körgāmııs çok (4-103) “görmedik”, yekāwū (3-168) “ikisi”, sūmālāğım (4-34) “bir yemek adı”, tērāk (3-100) “kavak ağacı”, cūğūrādı (4-72) “koşur”, āşıpkessä (3-172) “en fazla”, yettānı (3-138) “ertesi”, üylämmäkçingā < üylämmäkçinga wo (3-162) “evlenmek için”, keçälāp (3-181) “geçip”, köbäyip < atları köpəyip (3-106) “isimleri çoğalıp”, bārıkān (4-21) “varmış”, cıpāktān (4-90) “ipekten”.

i > ı > I Değişmesi

Bu ağızda en çok rastlanan bu ses olayını tam olarak bir sebebe bağlamak güçtür. Alıntı kelimelerdeki örneklerini ağızın ünlü uyumuna uymasıyla açıklayabiliriz. Fakat Türkçe kelimelerde inceltici özelliği olan

ünsüzlerin yanında da aynı kalınlaşma görülmektedir. Bu değişimi yukarıda da bahsettiğimiz gibi ya kalınlaşma değil de kısalma olarak kabul etmek lazım ya da ağzın genel eğilimi ile açıklamak gerekiyor. Bu hadiseyle ilgili metinde çok örnek bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *ıtiğä* (4-25) “köpeğine”, *ıçideğİ* (1-141) “içindeki”, *cıbİnİ* (4-69) “ipini”, *jİberİptİ* (1-61) “göndermiş”, *kİşİ* (1-105) “kişi”, *yİğİrma* (3-174) “yirimi sayı”, *tİğedİ* (2-62) “dikecek”, *İdiş* (1-226) “zarf”, *ıçideğİ* (1-141) “içindeki”, *bİzdi* (2-37) “bizi”, *bİlgİçidİm* (3-126) “biliyordum”, *kİçene* (1-18) “küçük”, *mİñ* (2-29) “bin”, *tİşİme* (1-196) “rüyama”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *hārijda* (1-18) “yurt dışında” (< Ar. خارج), *hİzmet* (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), *İstİpa* (1-61) “istifa” (< Ar. استيفاء), *māçİt* (3-23) “mescid” (< Ar. مسجد), *şİrnek* (1-97) “tatlı” (< Far. شیرینک), *sābİk* < *sābiq* (4-96) “eski dönemde” (< Ar. سابق), *İnkİlabİdan* < *İnqilābİdan* (3-8) “İnkilabından” (< Ar. انقلاب), *İstİmal* < *İsti’māl* (3-100) “kullanım” (< Ar. استعمال), *İzapa* < *İzafah* (3-154) “fazlalık” (< Ar. اضافة), *nİmkala* (2-78) “güçsüz”, (< Far. نيم كاله), *tabİyat* < *tabi’iyāt* (3-74) “boyun eğmek” (< Ar. طابعيت), *nİşanası* < *nİşānāh* (3-213) “hatırası” (< Far. نشانه).

ö > ö > o Değişmesi

Aşağıdaki örneklerde görülen bu ses hadisesi aynı kelimede bulunan yarı kalın ünlülerin tesiriyle alakalıdır. Yani ara ünlülerin arasındaki uyum sebebiyle bu ünlü kalınlaşmıştır.

Metindeki örnekler: *äwķöt* (1-230) “yemek”, *bİrōw* (1-198) “birisi”, *joğōdİ* (1-179) “yokdu”, *kōnūge* (1-89) “gönlünce”, *kōp* (1-67) “çok”, *kōrdİ* (2-33) “görür”, *kūlgōn* (1-252) “gülen”, *lūkkō* (1-154) “toptan”, *tōrt* (1-40) “dört sayı”, *wōzİ* (1-152) “kendi”, *wōtūp* (3-85) “geçip”, *tōrūgōdawur* (1-154) “yukarısına kadar”.

ü > ü > u Değişmesi

Buradaki kalınlaşmanın sebebi de pek belirgin değildir. Alıntı kelimeler için ilk ölçüt kelimelerin konuşma diline girdiği ve benimsendiği şekildir. Yoksa söz konusu kelimelerin bulunduğu esas dilde /ü/ ünlüsü olmayabilir. Bu değişiklikle ilgili örnekler aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wötürük (1-60) “yalan”, wöltürüp (3-177) “öldürüp”, üzedi (1-66) “öderdi”, üstüden (1-253) “üstünden”, tüyüm (1-38) “düğüm”, tüşüp (1-28) “yüklenip”, külüp tursá (3-87) “gülümseyip dursa”, cün (1-148) “yün”, cuğurup (4-70) “koşarak”, kunum (2-97) “günüm”, áhsüyrük < ak süyrük (4-40) “tanenin yeni yeşereni”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, sürtüp (1-225) “silip”, küldü (1-128) “güldü”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: güdāmğa (2-117) “devletin tahir deposuna” (< Far. گدام), gül < gul (2-108) “gül” (< Far. گل), güzärä < guzāräh (2-17) “geçinmek”, höröktü (1-239) “yemeği” (< Far. خوراك), hüsen < husäyn (1-204) “kişi adı” (< Ar. حسين), hüşyār (3-86) “akıllı” (< Far. هوشيار), üsüpbek < yosuf (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف), zülpeğem < zulfäk hām (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفك), şükür < şukr (2-104) “şükür” (< Ar. شكر), külçe < (2-105) “pasta”.

C. DÜZ ÜNLÜLERİN YUVARLAKLAŞMASI

ā/a/ā > ā/ā/ā > o Değişmesi

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu ünlüler bir kaç sebepten dolayı yuvarlaklaşmıştır. Söz konusu ünlülerin yuvarlaklık vasfı kazanmasında bazen yanındaki çift dudak /w/ ünsüzü bazen de kelimedede bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi sebep olmuştur. bu sebeplerin hiçbirisi olmadan ünlülerin yuvarlaklaşmasında yazı dilinin dayandığı Karluk şivesinin yakınlığı ve etkisi neden olmalı. Fakat bu özellik bu coğrafyada bulunan sayılı boyların konuşma dillerinde mevcuttur. Yukarıdaki genelleme aynı zamanda alıntı

kelimler için de geçerlidir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: âhsak (5-75) “topal”, âldı (5-28) “aldı”, âtam (5-2) “babam”, bâr (5-91) “var”, kâğaneken (6-14) “kalmış”, sâldı (5-71) “saldı”, sâzlâ (5-11) “yap”, âwzu (5-77) “ağız”, coğâlıp (5-130) “yok olup”, bowâmızdan (5-94) “dedemizden”, sâw (5-74) “sağ”, tâwup (5-82) “bulup”, tûnâwun (5-43) “dün”, tımâw (4-99) “grip”, tuwâredî (2-41) “doğardı”, bîrâwunû (5-61) “birisini”, cowğa (4-28) “yağın içine”, cowup (4-30) “yapıp”.

Alıntı kelimedeki örnekler: kâbılğä (5-86) “kabile” (< Far. کابل), awâl (5-10) “önce” (< Ar. اول), awâra (5-22) “göçmen” (< Far. آواره), diywâna (5-69) (< Far. دیوانه), pâlwanîk (6-16) “pehlivan” (< Far. پهلوان), kâwmızdan (6-101) “kavimimizden” (< Ar. قوم), wâh (5-69) “vakit” (< Ar. وقت), owğannar (3-79) “Afganlar” (< Far. افغان), owomam < ‘awām hām (3-90) “çahil de” (< Ar. عوام).

a > ı > u Değişmesi

Bu kelimelerde /a/ ünlüsü, yakın hecedeki yuvarlak ünlüler veya /w/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmış sonra da daralmıştır.

Metindeki örnekler: kuwurup (4-30) “kavurup”, koşuğuç < koş avuç (4-30) “avuç”.

ä > â > ö Değişmesi

Hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde ortak koşullarda ünlünün yuvarlaklaştığı görülmektedir. Bu ünlü de düz, kalın ve geniş /ā, a, a/ ünlülerinde olduğu gibi aynı şartlarda yuvarlaklaşmıştır. Taranan metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ânâwsunu (1-165) “diğerini”, bîrâwunû

(5-61) “birisini”, gâwdüregîçedî (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarırdı”, gîlämgâ (4-74) “kilime”, wâtänbektîñ (3-8) “kişi adı”, wädä (3-200) “zaman”, şâwqum (1-128) “gürültü”, wotâw (5-127) “ev”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äsälâwmu (5-106) “selam” (< Ar. السلام), äwwel (2-75) “evvel” (< Ar. اول), äwlêdî < äwlâd (1-32) “evlad” (< Ar. اولاد), çâwketî (1-155) “kalıbı” (< Far. چوکت), döwlâtî < dâwlât-i (3-87) “devlete ait” (< Ar. دولت), nâwur < räwn (3-158) “sıra”, tâwâlîtim (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), hâwlûjây (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Ar. هولى جاى), kâwşäk (3-126) “güreşte ayağa vurmak” (< Far. کوشک), nöwbât < nâwbât (3-150) “növbet”, (< Ar. نوبة), sârwör < sârwâr (1-94) “kişi adı” (< Far. سرور), köçö < koçâh (1-113) “sokak” (< Far. کوچه).

e > ê > ö > o Değişmesi

Aşağıdaki kelimelerde görülen yuvarlaklaşmanın bünyesinde belli başlı iki neden vardır. Bu sebeplerin biri kelimede bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi, diğeri de yuvarlaklaştırıcı özelliği olan komşu /w/ ünsüzünün etkisidir. Bu ses hadisesine alıntı kelimelerde pek rastlanmamıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wötkên (1-253) “geçen”, üydên (1-204) “evinden”, ükösüğê (1-70) “kardeşine”, tōşök (2-63) “döşek”, tōrügödawur (1-154) “yukarısına kadar”, kögjötöl (2-133) “bir hastalık”, bîröw bîröwüdü < biregu bireguden (4-104) “biri birinden”, cörgöglep (2-125) “kundaklayıp”, cürögüde < yüregide (1-260) “yüreginde”, çölgö < çölge (2-35) “çöle”, köjö < köce (2-114) “bir yemek”, töğösiz (2-59) “dökersiniz”, äwķöt (1-230) “yemek”, joğödü < yok edi (1-179) “yok idi”, külğön < külgen (1-252) “gülen”, tōrügödawur < tōrüge dawur (1-154), lükkö (1-154), töğösiz (2-59) “dökersiniz”, cügörü (2-69), coğodu (1-194) “yok idi”, körgöm çok (1-180)

“görmedim”, künnön küngê (1-81) “günden güne”.

Alıntı kelimedeki örneği: möwâlî < mēwāh (3-102) “meyveli” (<Far. میوه).

e > ö > ü Değişmesi

Eski Türkçe /v, w/ seslerinden önce gelen /e/ ünlüsü bu ağızda genelde yuvarlaklaşmıştır. Söz konusu ünlüden sonra gelen /v, w/ ünsüzleri /y/ sesine dönünce ünlünün daralmasına da sebep olmuştur. Taranan metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Metindeki örnekler: üy < ev (1-204) “ev”, üyüp < ewüp (2-83) “yığıp”, üyrüldü < ewrildi (2-78) “dönünce”, tüyöniñ < teveniñ (2-38) “devenin”.

ı/i > u/ü Değişmesi

Ünlülerdeki düzleşmenin bir başkasına da burada şahit oluyoruz. Aşağıdaki örneklerin bir kısmında düz-dar ünlülerin bazısı komşu hecede bulunan yuvarlak ünlülerden dolayı, bazısı da çift dudak /w/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmıştır. Birkaç örnekte ünlünün aynı zamanda kalınlaştığı da görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: boğuçıydı (4-69) “olurdu”, joğodu (1-96) “yokdu”, cüreğüme (1-42) “yüreğime”, şütüp < şunday etip (1-201) “şöyle edip”, unûnı (1-223) “ununu”, kúp < kılıp (1-128) “edip”, açuwlanıp (3-85) “sinirlenip”, âwuredi (1-67) “ağır idi”, âwzuñuzğa (3-192) “ağzınıza”, tabuwam < tapıg hām (2-120) “bulmak da”, tawup (1-33) “bulup”, awuşadı (3-158) “değişir”, kawup < kabıp (1-194) “dikip”, awurräh < ağırırak (1-92) “daha ağır”, cowup < yapıp (4-30) “yapıp”, cawdu < yağnı (2-107) “yağ”, cum < cım (2-20) “bir kumaş”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: rozunı < rozini (2-9) “rızik” (< Far. روزی), şorawunu < şorawini (3-76) “Rusu” (< Far. شوروی).

Ç. YUVARLAK ÜNLÜLERİN DÜZLEŞMESİ

o > a > ä Değişmesi

Bu ses hadisesine pek rastlanmadı ise de birkaç kelimede gerçek örnekleri ile karşılaşmaktayız. Geniş, kalın ve yuvarlak /o/ ünlüsü düz karşılığı olan /a/ ünlüsüne dönmüştür. Bir kısmı da yakın hecede inceltici ünsüz bulununca /ä/ sesine dönüşmüştür. Taradığımız metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimedeki örneği: coğalıp (3-108) “yok olup”.

Alıntı kelimedeki örneği: dāhtār (4-97) “doktor” (< Fr. doktor).

u > ı > i Değişmesi

Söz konusu ünlülerden bir önceki hecede bulunan kalın-yuvarlak ünlüleri, küçük ünlü uyumu gereği /u/ ünlüsü takip etmiştir. Ancak bu ünlüyü, uyuma girmeyen bazı ekler veya takip eden kelimedeki ünlüler etkileyerek düz olmasını sağlamıştır. Düzleşme hadisesi bazen yarım kalınca ünlülerin ara alafonu da ortaya çıkar. Üstelik birtakım inceltici ünsüzlerin etkisiyle düzleşen ünlüler bazen incelmeye de maruz kalmıştır. Alıntı kelimelerde ise ünlü uyumunun etkisiyle yuvarlak ünlüler düzleşmiştir.

Türkçe kelimedeki örnekler: toḡūdım (2-56) “dokudum”, wōtíz < otuz (1-32) “otuz sayı”, ḡōbís < ḡobuz (1-181) “kopuz”, woyin (3-146) “oyun”, biytip < bunday etip (4-78) “böyle yapıp”, mindiyn < bunun dayın (2-144) “bunun gibi”, ḡoyiyekān < ḡoyu eken (3-109) “koyunu imiş”, worūs (2-7) “Rus”, uruwūnı (3-43) “soyunu”, woturıp (2-40) “oturup”, wokíydı (3-168) “okuyor”, unūnı (1-223) “ununu”, toynū (1-123) “düğününü”, toptı (3-148) “topu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nāmīnā < nāmunāh (5-129) “örnek” (< Far. نمونه), abdıraman < abdurrahman (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمان).

o > ı > í Değişmesi

Bu ses hadisesi daha çok alıntı kelimelerde görünmüştür. Bu düzleşme, alıntı kelimelerde karşı dilden kelime alınırken ağzın ünlü sistemi dışında olan durumlar, bazı ses değişikliklerle ses sistemine uydurulurken meydana gelmiştir. Türkçe kelimelerde ise ünlülerin arasında gerçekleşen gerileyici benzeşmeyle bulunmaktadır. Ünlünün incilmesi ise daha sonra yanındaki ünsüzlerin etkisiyle oluşmuştur.

Türkçe kelimedeki örneği: bızılıp < bozulup (3-72) “bozulup”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: zardālı < zārd ālo (3-102) “kaysı” (< Far. زردآلو), şāptālı < şāft ālo (3-102) “şeftalı” (< Far. شفتالو), sandık < sāndok (1-169) “sandık” (< Ar. صندوق), alāpīçāhlar < ala poçağ (3-108) “bir kavun adı” (< Far. پوجاق), māḥsīmcān < māḥdom cān (1-44) “bir lakap” (< Far. مخدوم جان), seyim < sewom (2-62) “üçüncü” (< Far. سوم), zārīl < zārōr (4-24) “gerekli, mecbur” (< Ar. ضرور), ırādiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio).

ö > e > i Değişmesi

Kelime başında bulunan /ö/ sesi bu ağızda bazen düzleşmiştir. Söz konusu ünlü düzleşince düz karşılığı olan /e/ sesine dönmüştür. Çoğunluğu Türkçe kelimelerde olmak üzere alıntı kelimede de örneği mevcuttur. Taranan metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wōzlārī (3-42) “kendileri”, wōtti (2-12) “geçti”, weldī (3-68) “öldü”.

Alıntı kelimedeki örneği: wōmīrīmīz (1-58) “ömrümüz” (< Ar. عمر).

ü > ū > i Değişmesi

Bulunduğu heceden sonra gelen düz ünlülerin etkisinde kalan /ü/ ünlüsü gerileyici benzeşmeyle düz karşılığı olan /i/ ünlüsüne dönüşmüştür. Bazı örneklerinde düzleşmeden sonra ünlünün kalınlaştığı da görülmüştür.

Metindeki örnekler: siyâktî < süyek (3-154) “kemiği”, tişîme < tüşüme (1-196) “rüyama”, şînnân < şündan (3-77) “şundan”, ciräsân (3-196) “yürürsün”, ölgînçä < ölgünçe (3-212) “ölenedek”, çöllîk (3-38) “yer adı”, ûzîp < üzüp (4-73) “koparıp”, wözîmnîñ < özümnüñ (1-82) “kendimin”, köpîrî (3-167) “köprü”.

D. GENİŞ ÜNLÜLERİN DARALMASI

Hem Türkçe hem alıntı kelimelerde rastlanan bu değişme özellikle /b, c, ç, k, l, ğ, n, p, r, s, ş, t, y/ gibi ünsüzlerin yanında görülmektedir. Söz konusu ünsüzlerle hece kuran geniş ünlülerin daralmasında bu ünsüzlerin etkisi olmalıdır. Bu ses hadisesi aşağıda gösterilen durumlarda meydana gelmiştir.

a > ı > í > i Değişmesi

Söz konusu değişme hep /y, m, ŋ/ gibi akıcı ünsüzlerin yanında görülmüştür. Burada hem daralma hem de incelme meydana gelmiştir. Her halde /a/ ünlüsünün daralmasında ve ya incelmesinde bu ünsüzlerin tesiri büyüktür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çídîyālmāy < çıdaya almay (3-86) “dayanamayıp”, toķuyālmîyman < toķuya almayman (4-75) “dokuyamıyorum”, mindiyn < bunun dayın (2-144) “bunun gibi”. äsîñ < ansan (5-71) “sora”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: adım < adam (5-89) “kişi” (< Ar. آدم).

e > i Değişmesi

Bu değişme /b, c, ç, k, ğ, n, r, s, ş, t, y/ gibi ünsüzlerin etkisiyle meydana gelmiştir. Bu ünsüzlerle hece kuran geniş sıradan olan /e/ ünlüsü zaman zaman daralarak /i/ ünlüsüne dönüşmüştür. Bunun dışında Farsça kelimelerde /be- = -بی/ olumsuzluk önekinin ünlüsü de bazen daralmış

bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kiyim < kedim (2-18) “giyim”, iğirip < egirip (4-90) “eğirip”, iyinî < evini (3-62) “evini”, niçe < neçe (4-53) “ne kadar”, ciydi < yeydi (3-158) “yiyor”, dise (4-99) “dese”, kitkân < ketken (3-134) “giden”, tiyt < tegdi (4-99) “değdi”, yeğäridî (3-103) “ekerdî”, turğuçıydi (4-46) “dururdu”, āpkîp < alıp kelip (4-81) “getirip”, koybîrip (3-73) “koyu verip”, bîlmiymen < bilmeymen (1-136) “bilmiyorum”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hiştme < heç neme (2-66) “hiçbir şey” (< Far. هیچ), hîylısını < helisini (3-79) “bir çoğunu” (< Far. خیلی), bikâr (1-26) “işsiz” (< Far. بی کار), nimet < ne’mât (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), biybâh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), diykân < dehkân (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), mîtiir < metr (3-155) “metre” (< Far. متر), tîlpîin (2-122) “telefon” (< Fr. telephone).

o/ö > u > ü Değişmesi

Kelimelerin ilk hecelerinde meydana gelen bu daralma hem Türkçe hem alıntı kelimelerde bulunmaktadır. Buradaki değişme de ünlülerin yanında bulunan ünsüzlerle alakalıdır ya da konuşmacıların kolaylığa kaçması ile de alakalı olabilir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ulu (3-55) “oğlu”, wup < bolup (4-55) “olup”, buladı < boladı (3-31) “olur”, tuwâredî (2-41) “doğardı”, küyse < köyse (1-209) “yansa”, tüyüb < tögüp (2-79) “döverek”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: luğma (2-97) “lokma” (< Ar. لقمه), düyüm < dowwum (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), müysäpîten < moysäfidden (3-53) “yaşlı kişiden” (< Far. موی سفید).

E. DAR ÜNLÜLERİN GENİŞLEMESİ

u > o Değişmesi

Bu değişme ile ilgili biri Türkçe asıllı diğeri de alıntı kelimelerden olmak üzere iki örneğine rastlanmıştır. İlk hecede bulunan /u/ ünlüsü geniş karşılığı olan /o/ sesine dönmüştür. Metinde bulunan örnekleri aşağıdakilerden ibarettir.

Türkçe kelimedeki örneği: boğdayı (1-65) “buğday”.

Alıntı kelimedeki örenęi: noğura < nuķrāh (1-184) ” (< Far. نقره).

ÜNLÜ TÜREMESİ

Türk dilinin genelinde alıntı kelimeler hariç ikiz ünsüzler pek bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesinde de olduğu gibibu dilin ses sistemine göre çift ünsüzler belli yerlerde bulunabilir. İncelediğimiz ağız da Türk Dilinin bir parçası olarak aynı özelliğe sahiptir.²²

Dolayısıyla Türkçeye giren alıntı kelimelerdeki çift ünsüzler, bu dilin ses sistemine uyumayınca bazı ses değişikliklerine uğramıştır. Diğer Türk Lehçelerinde de görüldüğü gibi bu ağızda da mevcut olan bu ses olayı tamamen alıntı kelimelerde görölmektedir. Yani esas dilin ses kurallarına uygun olup da bu ağızın ses sistemine uyumayan bazı çift ünsüzlerin aralarında bir ünlü türemiş bulunuyor. Konuyla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Metindeki örnekler: wômıřımız < ‘umr (1-58) “ömrümüz” (< Ar. عمر), tuĥum < toĥm (2-118) “tohum, çekirdek” (< Fr. تخم), noğura < nuķrāh (1-184) “gümüş” (< Far. نقره), pațuwa < fātwa (3-84) “fetva” (< Ar. فتوى), zulm < zolm (6-54) “zülüm” (< Ar. ظلم), dünüye < dunya (6-78) “dünya” (< Ar. دنيا), nāwur < rāwn (3-158) “sıra” (< Far. رون), çarım < çarm (5-43) “deri” (< Far. چرم), mițtir < metr (3-155) “metre” (< Far. متر), aıyp < ‘āyb (4-14) “ayıp” (< Ar. عيب), kārız < qārız (1-116) “borç” (< Ar. قرض), sābır (6-90) “sabır” (< Ar. صبر).

²² Konu ile ilgili bkz: M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, BA YRAK Yay., İstanbul, 2007 s. 66-88.

ÜNLÜ DÜŞMESİ

H. Özbay'ın tespitine göre Kunduz ağzında ünlülerin vurgusuz hecelerde düştüğü biliniyor.²³ Bizim çalışmamıza konu olan İmamsahip ilçesinde konuşulan ağızda da zaman zaman ünlülerin düştüğüne rastlanmıştır. Bilindiği üzere bu hadisenin büyük bir sebebi düşen ünlünün ya da bulunduğu hecenin, konuşmacılar tarafından hafif telaffuz edilmesi veya hiç telaffuz edilmemesidir.

Şunu da söylememiz gerekiyor ki buradaki Özbekler konuşma esnasında bir çok sesi yutuyor. Özellikle kelime sonunu kısa keserek bitirir ya hut önceki kelimeyi bitirmeden sıradaki kelimeye başlarlar. Böylece iki kelime bir birine bulaşır. Bu da bir çok sesin hatta hecenin düşmesine ve kaybolmasına neden olur. Düşen ünlülerin bir çoğu özellikle son hecelerde olması bunun bir kanıtıdır. Bu ses olayı ile ilgili metinde mevcut olan örnekler aşağıda verilmiştir.

Türçe kelimelerdeki örnekler: worttasta (1-116) “ortasında”, yéştemen (1-143) “duyuyorum”, yekkänä < eki gene (4-85) “iki tanecik”, yeköwnj (1-134) “ikisini”, sálıp trup (1-225) “koyup”, wötp (3-73) “geçip”, pätiiyesse < pätihähside (1-118) “nişan töreninde”, älkj < häligi (5-73) “söz konusu”, äñšo < anašo (3-197) “işte o”, mna < mına (5-12) “işte”, anäwsu < anagusu (5-34) “diğeri”, cäyğa < cayğa (6-55) “yeri”, iştännı < iştanını (6-100) “şalvarını”, qawmmuzdan < qawmımızdan (6-84) “halkımızdan”, qäyssj < qaysisi (6-75) “hangisi”, ketptj < ketipti (6-44) “gitmiş”, kolnu < kolunu (6-31) “elini”, kurredj < kurar edi (6-18) “görürdü”, tebeste < töbeside (6-66) “üstünde”, yägğa < yağığa (6-39) “yanına”, bärjs < bärisi (1-54) “hepsi”, berjgent < berj endi (1-108) “artek verin”, bolád < boladı (4-83) “olur”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hāşşermetbāy < hāci şer muhammad (1-

²³ H. Özbay: a.g.e., s. 30.

2) “kişi adı” (< Ar. حاجى), täypesten < taifähsiden (1-4) “tayfasından” (< Ar. طائفه), bäsşin < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضى), hāmşe (1-58) “her zaman” (< Far. هميشه), ğälmet < ğänimät (6-52) “daha iyi” (< Ar. غنيمت), prākī (3-105) “kavun adı” (< Far. پيركى), tiłpīn (2-122) “telefon” (< Fr. telephone).

ÜNSÜZLER

Bu bölümde ünsüzlerin tanıtımı, ünsüzlerin sınıflandırılması, ünsüz uyumu, ünsüz uyumunun bozulması, ünsüz değişmesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi ve ünsüzlerle ilgili diğer ses hadiseleri incelenecektir.

ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağız kalabalık bir ünsüz varlığına sahiptir. Bu coğrafyada konuşulan Özbekçenin ünsüz zenginliğinden H. Özbay da bahsetmiştir.²⁴ Bu ünsüzlerin bir kısmı bugünkü Özbek yazı dillerinde de bulunmaktadır.* Ancak söz konusu ünsüzlerin bir kısmı ise bölge ağızına has seslerdir. Biz bu ünsüzleri aşağıdaki sınıflar halinde inceleyeceğiz.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen ünsüzler şunlardır:

/b, ḅ, c, ç, d, f, g, ğ, ğ̣, h, ḥ, ħ, j, k, ḳ, ḳ̣, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, ṭ, w, y, z, ž, /

A. NORMAL BOĞUMLANMALI ÜNSÜZLER

/b/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir çift dudak ünsüzüdür. Bütün ünlülerle hece kurarak kelimenin başında ve ortasında gelebilmektedir. Alıntı kelimelerde korunan

²⁴ Bkz: A.g.e., s. 31.

* Hem Özbekistan Özbekçesi hem de Afganistan özbekçesini kastediyoruz.

örnekleri hariç kelimenin sonunda bulunamamaktadır. Türkçe kelimelerin sonunda görünen /b/ sesleri ise tonlulaşan /p/ ünsüzüdür.

Alıntı kelimeler de şamil olmak üzere bu ünsüzün bir çoğu korunan seslerdir. Bazıları ise Arapça ve Farsça gibi dillerde bulunan ve bu ağızda olmayan diş dudak /f/ ünsüzünden dönüşmüştür. Bunun dışında iki ünlü veya bir ünlü ve sızıcı /j, w/ ünsüzünün arasında kalan ya da yanında /b/ ünlüsü olan /p/ sesi de tonlu karşılığı olan /b/ ünsüzüne dönüşmüştür. Sadece *yārabāzān* (5-103), örneğinde iki ünlü arasında kalan /m/ sesi de /b/ olmuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: baba (3-117) “dede”, bek (3-68) “bey”, köbäyip (3-106) “çoğalıp”, cıbek (1-165) “ipek”, bolubāna (3-81) “olduktan sonra”, āsılıbōturup (4-78) “asılıp oturup”, debem (5-126) “demiştım”, deb jāteredī (1-178) “diyordu”, cıb worāğıcı (4-82) “ip çeviricisi”, bob bārdım (1-105) “olarak vardım”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: bāççe (2-131) “çocuk” (< Far. بچه), attabanı (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه), cublāştıradı (1-207) “eşleştırir” (< Far. جفت), dāb urup (1-238) “davul çalıp” (< Far. دف), gābım (1-60) “sözüm” (< Far. گپ), tewib (4-97) “tebip” (< Ar. طبيب), ĩnkılab (3-8) “inkılap” (< Ar. انقلاب), ħarabāna (1-249) “kötü işte” (< Far. خراب), abātedī (1-199) “abad idi” (< Far. آباد), āgber (1-97) “kişi adı” (< Ar. اكبر), yārabāzān (5-103) “bir gelenek” (< Ar. يا رمضان).

/b/ ünsüzü

Tonlu, yarı sızıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Patlayıcı /b/ ünsüzünün süreklileştikten sonra sızıcılılaşmaya doğru eğilmesi ile ortaya çıkmıştır. H. Özbay’ın dediğine göre Batı Türkçesinde belli kelimelerin başında /v/ ünsüzüne dönen Eski Türkçe /b/ sesi daha Uygur döneminde kelime ortasında ve sonunda /b > v/ değişmesine uğramıştır. Örneğin: *sub* > *suv*,

seb- > *sev-* v.s gibi. Baştaki **/b/** ünsüzü ise Kıpçak ve Çağatay şivelerinde korunmuştur. Söz konusu ünsüz Kunduz ağzında da korunmuş fakat bazı kelimelerde istikrarsız da olsa **/b > v/** değişmesine doğru yarı sızıcılaştırmıştır.²⁵

Bundan yirmi altı yıl önce bu coğrafyada konuşulan ağızda bulunan bu ses hadisesi bugün de karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçe **/b/** sesinin bu ağızda çoğunlukla korunduğundan önce de bahsetmiştik. Ancak bazı örneklerde görüldüğü gibi kelime başında veya iki ünlü arasında kalınca sızıcılaştırmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *boladı* (1-78) “olur”, atası *bılseyem* (1-111) “babası mı bilir”, *bārdım* (5-26) “vardım”, *cıbergen* (1-114) “göndermiş”, *dēbendī* (1-81) “diyerek”, *keleberdik* (1-22) “geliyorduk”, *āllanıḅapketeredi* (1-68) “at ile götürürdü”, *pılını ḅersä* (3-163) “parasını verse”, *şaḅāldım* (6-34) “saldım”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *kışḅım* (5-8) “mesleğim” (< Ar. كسب), *kıṭāḅḅareken* (5-95) “kitabı varmış” (< Ar. كتاب), *yāraḅazaṇ* (5-93) “bir gelenek” (< Ar. يارمضن).

/c/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Bütün ünlülerle hece kurarak kelimenin başında ve ortasında gelebilir. Kelime sonunda bulunan örneği görünmemektedir. Ancak *küncüc* < *küncüt* (2-17) “susam” örneğinde ise takip eden kelimenin başındaki **/c/** ünsüzünün etkisi ile **/tc > cc/** benzeşmesinden meydana gelmiştir.

Genel Kıpçakçada olduğu gibi Türkçe kelime başındaki **/c/** sesleri Eski Türkçe **/y/** ünsüzünden değişmiştir. Bunun gibi bazı akıcı ünsüzlerin yanında bulunan **/ç/** sesinin tonlulaşmasından da ortaya çıkan örnekleri vardır. Alıntı kelimelerdeki örnekleri ise kaynak dilde olduğu gibi koruna gelen seslerdir.

²⁵ Bkz: A.g.e., s. 35.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çaman < yaman (1-202) “kötü”, çok < yok (1-103) “yok”, qācmāydiken (1-129) “kaçmazmış”, küncüc cälleblig (2-17) “susam ticareti”, ācırık (6-14) “çim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: caḥād < cihād (3-73) “cihat” (< Ar. جهاد), cāy (3-85) “yer” (< Far. جای), hācī (3-56) “hacı” (< Ar. حاجی), rāwācīmiz (3-98) “geleneğimiz” (< Ar. رواج), sāceresiñi (6-75) “şeceresini” (< Ar. شجره).

/ç/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Her türlü ünlü ile hece kurabilen bu ünsüz kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Türkçe ve Farsça kelimelerde bulunan bu ünlünün çoğu korunmuş olan seslerdir. Çoğunlukla alıntı kelimelerde olmak üzere /c/ ünsüzünden dönüşenleri de mevcuttur. Türkçede tek örneği bulunan Eski Türkçe kelime başındaki /y/ ünsüzünden /y > c > ç/ değişmesi ile ortaya çıkan /ç/ sesi de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çıktı (2-20) “çıktı”, çöl (1-22) “çöl”, çeri (1-60) “yeri”, piçi (4-30) “çok az”, kiçene (1-18) “küçük”, kılıç (3-89) “kılıç”, koşuğuç (4-30) “avuç”, çāḥçākānā (5-122) “ağaçtan örgü”, uçunu (6-31) “uçuncu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: çātır (3-217) “çadır” (< Far. چادر), çārḥ (4-69) “çıkırık” (< Far. چرخ), māçit (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد), bībīḥatiçā (1-1) “kişi adı” (< Ar. بی بی خدیجه), bāççe (2-131) “çocuk” (< Far. بچه), hīç (3-195) “hiç, asla” (< Far. هیچ), gūrūç (3-174) “pirinç” (< Far. گرج).

/ç/ ünsüzü

Tonsuz ve yarı sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Telaffuz esnasında /ş/ sesi ile başlayıp /ç/ sesi ile bitiyor. Aslında bu ses kapalı hecenin sonunda bulunarak süreklileşmeye yönelen tonsuz /ç/ sesidir.

Taranan metinde birkaç örneği bulunmaktadır ki aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cäläñaç (1-25) “çıplak”, kaçmak (3-88) “kaçmak”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: gürüç (1-119) “pirinç” (< Far. گرج).

/d/ ünsüzü

Tonlu ve süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurarak çoğunlukla kelimenin başında ve ortasında gelebilmektedir. Yalnız alıntı kelimelerin bazı örneklerinde kaynak dilde olduğu gibi korunan /d/ ünsüzü ve /-dı/ zamir kökenli 3. şahıs gelecek zaman ekinin ünlüsü düşerek kısaltmış durumları hariç kelime sonunda bulunamamaktadır. Zaten şahıs ekinin bu biçimi geçici olmalıdır. Çünkü Kırgız Türkçesinde ekin /t/ şeklindeki durumunu görüyoruz.²⁶

Bu ağızda bulunan /d/ sesinin bir çoğu, ister Türkçe kelimelerde olsun ister alıntı kelimelerde, korunmuş olan ünsüzlerdir. Ancak Türkçe kelimelerin başında bulunan bazı /d/ sesleri Eski Türkçedeki /t/ sesinin tonlulaşması ile ortaya çıkmıştır. Tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere /n/ ile başlayan ek gelince /n > d/ değişmesiyle oluşan /d/ sesi de mevcuttur. Bunun gibi iki ünlü arasında kalan bazı /t/ ünsüzü de /d/ olmuştur. Alıntı kelimelerin arasında da /z > d/ değişmesi ile oluşan tek örneği bulunmaktadır.

kanátıdzan (6-21) “*kanatıdan*”, kelimesinde bu sesin tonlu ve yarı sızıcı örneğine de rastladık. Belki bu kaynak kişinin konuşmasında /d/ sesinin tam olarak kendi çıkış noktasında boğumlanmadığından kaynaklanabilir. Ancak dinleme sırasında bu sese birkaç yerde rastlandı. Fakat bir yerde daha belirgin olması bizi deşifre etmeye tetikledi. Örenği fazla olmadığı için ayrı bir ses olarak kabul etmek şimdilik zor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: dedi (1-29) “dedi”, dâwüşu (1-174) “sesi”, cıldam (2-46) “çabuk”, boğdayı (1-65) “buğday”, gıldırätip (4-27)

²⁶ Bkz: K.Ç., Hülya: a. g. e., s. 225.

“yuvarlatıp”, aldım da (1-76) “yanımda”, bolād (4-82) “olur”, koṇrad_äskäräm (3-63) “Koṇurat asker de”, berd (1-97) “verdi”, duşmandı < duşmannı (5-90) “duşmanın”, ħäzänädardı < ħäzänädarnı (5-86) “kişi adı”, hokuzdū < öküzñü (5-59) “öküzü”, kızımdı < kızımñı (6-86) “kızımı”, koydıñ < koynıñ (5-112) “koyun”, sizdi < sizni (5-84) “sizi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: dekçe (1-240) “tencere” (< Far. دیکچه), dükān (3-136) “dükkan” (< Ar. دكان), gudamnan (1-64) “tahır deposundan” (< Far. گدام), qādīm (3-200) “eski” (< Ar. قديم), ħıdır (3-1) “Hz. Hızır” (< Ar. خضر), caħād (3-73) “cihat” (< Ar. جهاد).

/f/ ünsüzü

Tonsuz ve sürekli bir diş-dudak ünsüzüdür. Örnekleri sınırlı bir derecede alıntı kelimelerde bulunan bu ünsüz ağzın esas seslerinden olmayıp Arapça ve Farsça kelimelerle beraber bu ağza girmiştir. Söz konusu sesin olmadığını ne kadar savunsak da bazı kaynak kişilerin hakim dil Farsçaya olan kişisel özentisinin yansımasıyla, derlediğimiz metinde de bulunmaktadır.*

İncelediğimiz ağızda alıntı kelimelerdeki /f/ sesinin bazısı korundu ise de bir çoğu /p/ olmuştur. Buna karşılık *iftıda* (5-10) “başlangıç” (< Ar. ابتدا), kelimesinde /b > f/ değişikliğiyle /f/ sesinin bulunması pek beklenmeyen bir konudur. Aslında bu durumu konuşmacının, yakın anlamları olan *iftitah* (< Ar. افتتاح) (metin dışı) “açılış” anlamındaki Arapça kelimesiyle karıştırmış olabileceğine bağlayabiliriz. Türkçe kelimelerde sesin bir kaç örneği bulunmuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çüftanıñ (4-41) “bezin”, kaflağan (4-83) “kaplanmış”.

* Bu bölgedeki Türkmen ve Özbeklerin geneli konuşurken Farsça ve Arapçadan geçen kelimelerdeki /f/’yi /p/, /p/’yi ise /f/ yaparlar. Aynı şekilde hırıltılı /ħ/’yi normal /h/’ye normal /h/ sesini de hırıltılı /ħ/ ünsüzü ile yer değiştiriyorlar.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: iŧtıda (5-10) “başlangıç” (< Ar. ابتدا), lâfzınıŧı (3-113) “konuşmasını” (< Ar. لفظ), nâfârlârâm (3-16) “kişiler de” (< Far. نفر), tâyfaġa (3-47) “kavim” (< Ar. طائفه), felî (3-61) “alıřkanlıġı” (< Ar. فعل), iŧtârda (1-221) “ıftar” (< Ar. افطار), câfs (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب), mâsrâfî (5-17) “masraf” (< Ar. مصرف).

/g/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Yarı kalın ve ince sıralı ünlülerle hece kurabiliyor. Genelde kelimenin başında ve ortasında bulunan bu ünsüz kelime sonunda görülmemiştir. Kelime sonunda görünen örneklerdeki /g/ sesi ise /k > g/ deġiřmesinden ortaya çıkmıştır.

Farsçadan alınan kelimeler ve Türkçe asıllı kelimelerin bir kısmında korunmuş olarak bulunmaktadır. Fakat Türkçe kelimelerin bazısında bulunan bu ünsüz iki ünlü veya bir ünlü ve /w, y/ gibi sürekli ünsüzlerin arasında kalan /k/ sesinden deġiřmiřtir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: gürün (1-23) “sohbet”, yigırma (3-174) “yirimi sayı”, ilġârî (4-43) “ileri”, köġjötöl (2-133) “bir hastalık”, ketâyig yeliŧimizġá (5-119) “memleketimize didelim”, bēg wōtken (1-8) “aġalık yapmış”, tâjigîřtanġu (3-13) “Tacikistan ise”, belîndeġî (1-50) “belindeki”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ġâbîm (1-60) “lafım” (< Far. گب), ġîlem (1-158) “kilim” (< Far. گيلم), ġül (2-108) “göl” (< Far. گل), câšġalıġädâwur (3-20) “ormanına kadar” (< Far. جنگل).

/ġ/ ünsüzü

Tonlu, sürekli, sızıcı ve yarı akıcı bir ön damak ünsüzüdür. Yani /k/ ünsüzünün tonlu, /g/ ünsüzünün sürekli ve /ġ/ ünsüzününse ince karřılıġı olan bir sestir. Sızıcı olmaktan ziyade telaffuz esnasında aġız akıcısı olan /y/

sesine doğru damağın daha önünde boğumlanıyor. Metindeki *igirip* < *igirip* (4-90) “eğirip”, *iyirdim* < *igirdim* (2-56) “eğirdim” örneklerini dikkate alarak bugün /y/ sesine dönüşen Eski Türkçedeki bazı /g/ ünsüzünün dönüşmeden bir önceki ara safhası olarak kabul edebiliriz.

Genellikle ince ünlülerle hece kuran bu ünsüz arada bir yarı kalın ünlülerle aynı hecede bulunuyor. Bu ünsüzün ortaya çıkmasında yanındaki ince sıralı ünlülerin büyük payı vardır. Demek istediğimiz /k/ ve /g/ ünsüzlerinin, aynı hecede bulunduğu ince ünlülerin etkisinde kalarak oluşturduğu bir fonetik yapıdır.

Ünsüzün Türkçe ve alıntı kelimelerde aynı sebeplerle olduğu görülmektedir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Fakat kelime sonunda bulunduğu takip eden kelime bir ünlü veya /b, m, w, y/ gibi bazı sürekli ünsüzlerle başlamıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *çeğelde* (2-105) “bir tür pasta”, *birgene* (1-76) “biricik”, *äwēlgışığe* (1-82) “öncekisine”, *beğimış* (3-53) “ağamız”, *cürēgüme* (1-42) “kalbime”, *kög bolıp* (2-78) “yeşerip”, *täjig yenem* (5-2) “tacik annem”, *sümeleğ woçaqtıñ* (2-82) “sümelek ocağının”, *yeşeg mındı* (6-31) “bir çocuk oyunu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *gäpti* (1-107) “sözü” (< Far. گب), *gättey* (1-100) “çok az” (< Far. گرد), *tägmil* (1-223) “bitirmek” (< Ar. تکمیل), *neğin* (2-97) “ancak” (< Ar. ليكين), *lägen* (1-227) “tabak” (< Far. لگن), *päygä* (3-155) “son durak” (< Far. پای گاه).

/ğ/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir arka damak ünsüzüdür. Daha çok kalın ve yarı kalın ünlülerle hece kuran bu ses telaffuz açısından başka Türk şivelerinde olduğu gibi tonsuz /k/ sesinin tonlu karşılığıdır.

Ünsüzün Türkçe ve alıntı kelimelerdeki birçoğu korunan seslerdir. Bir kısmı ise tonsuz arka damak /**k**/ ünsüzünün süreklileşmesi ile ortaya çıkmıştır. Tonsuz /**k**/ ünsüzünün yumuşaması bu ağızda sıkça rastlanan bir ses hadisesidir. Söz konusu ünsüz kelime sonunda bulunduğu zaman arkasından gelen kelimenin başında bir ünlü veya /**b, j, l, m**/ gibi sürekli ünsüzler gelince süreklileşerek /**ğ**/ sesine dönmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ğālmīndīnī (1-223) “yemek adı”, āğāyin (1-15) “erkek kardeş”, zığır (3-94) “keten tohumu”, boğjama (2-63) “büyük bokça”, kırğ jettī (2-140) “kırk yedi sayı”, kışlağ bareken (6-72) “köymüş”, koşuğ-āytādī (2-88) “şarkı söyler”, āğ lata (3-214) “beyaz bez”, māydālīg mähālīmīzge (1-167) “küçükken”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ğārḥ (3-16) “boğulmak” (< Ar. غرق), bağāyrat (3-86) “cesur” (< Ar. باغیرت), tāğır (3-158) “değişiklik” (< Ar. تغیر), intıpağ jok (4-60) “ittifak” (< Ar. اتفاق).

/g/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir dip damak ünsüzüdür. Arka damak /**ğ**/ ünsüzüne göre damağın daha arkasında ses yolunu tıkayarak teşekkül ediyor. Hatta telaffuz sırasında ağızla burun yolunun kesiştiği bir noktada boğumlanarak nefesin yarısı burun yoluyla çıkar gibi geliyor. Dolayısıyla genizsi bir özelliği olduğunu da ekleyebiliriz. Ünsüzün özellikle /**n, ŋ, m**/ gibi geniz seslerinden sonra gelmesi de bu görüşü destekleyebilir.

Taradığımız metinde bulunan örneklerin tamamında yukarıdaki üç ünsüzden sonra gelen /-**ga**/ yönelme hali ekinin ünsüzünden dönüştüğü görülmüştür. Ünlünün aşağıdaki örnekleri mevcuttur.

Metindeki örnekler: bağlaŋga (2-16) “yer adı”, qāzāŋgā (1-224) “tencereye”, tamga (1-171) “oadaya”, naŋga (2-15) “yemeğin içine”, turğāŋga

(6-83) “dururken”.

/h/ ünsüzü

Tonsuz ve sızıcı bir dip damak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında ve ortasında gelebilmektedir. Kelimenin sonunda ise görülmemiştir. Alıntı kelimelerin sonundaki /h/ sesi hep düşmüştür. Türkçe asıllı kelimelerdeki /h/ ünsüzünün bazısı özellikle başta bulunan örnekleri türemiştir. Bunun dışında alıntı kelimelerdeki bu ünsüz ise asli dilde olduğu gibi korunmuştur. Farsça ve Arapça /ح/ ve /ه/ ünsüzleri de genelde bu ağızda bu ünsüzle karşılanmıştır.

Yukarda bir dipnotta da belirttiğimiz gibi bu bölgede yaşayan Türkmen ve Özbekler Farsça ve Arapçadan konuşma diline geçen kelimelerdeki bazı /h= ح, ه/ seslerini /ħ= خ/ ile bunun tersine /ħ= خ/ ünsüzünü ise /h= ه/ sesi ile değiştiriyorlar. Mesela şu örneklerde olduğu gibi: *ħār qāysīmīz* < *hār qāysīmīz* (3-115) “her birimiz” (< Far. هر), *ħayat* < *hayāt* (2-53) “terzi” (< Ar. خياط).

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *hāyye* (2-135) “evet”, *hāççä* (4-93) “çatal”, *hīmēwe* (1-183) “bir türkü adı”, *hokūnī* (1-126) “o gün”, *hökküzge* (2-143) “öküze”, *hölleb* (2-70) “ıslatarak”, *cāhāz* (2-39) “semer”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *hācı* (3-53) “hacı” (< Ar. حاجی), *hāmmä* (1-249) “her kes” (< Far. همه), *bāhärge* (2-28) “bahar ayında” (< Far. بهار), *cahād* (3-73) “cihad” (< Ar. جهاد), *hīç* (4-106) “asla” (< Far. هیچ), *ħayat* (2-53) “terzi” (< Ar. خياط).

/ħ/ ünsüzü

Tonsuz, sızıcı ve hırıltılı bir dip damak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurabilmektedir. Bu ağızda bulunan bu ünsüzün çok az sayıda asli olduğu anlaşılıyor. Asli olanlarının da çoğu alıntı kelimelerde görünmüştür. Türkçe kelimelerdeki korunan örnekleri dışında Eski Türkçe /k/ ünsüzünün sızıcılaşmasından ortaya çıkmıştır. Alıntı kelimelerde ise çoğu

asli olup az sayıda bir kısmı /ğ, h, k, k/ gibi ünsüzlerden dönüşmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: hatinnar < kadınlar (3-145) “bayanlar”, bıharada (3-208) “yer adı”, ämrälimhannan (3-208) “kişi adı”, ähşam (3-56) “akşam”, başha (3-146) “başka”, cohlarğa (4-81) “yoksunlara”, uyhu (1-101) “uyku”, ähsiyäg (4-13) “bir oyun adı”, ähsüyruk (4-40) “tanenin yeni yeşereni”, ahtöbädä (3-71) “yer adı”, ähsak (5-75) “topal”, aşih woynäğičiydi (3-143) “aşık oynardı”, qorqah (3-87) “korkak”, tohtatadı (4-86) “durdurur”, hırgä (5-128) “eski ev”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hişt (3-166) “kerpiç” (< Far. خيشت), hada (2-49) “direk” (< Far. خاده), hār (1-42) “hor” (< Far. خوار), pähtä (1-194) “pamuk” (< Far. پخته), dārählardan (3-102) “ağaçlardan” (< Far. درخت), biybäh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), hocä (6-72) “seyyit” (< Far. خواجه), çarh (4-69) “çıkırık” (< Far. چرخ), hār qäysimiz (3-115) “her birimiz” (< Far. هر), dāhtär (4-97) “doktor” (< Fr. doktor), ğārḥ wolup (3-16) “boğulup” (< Ar. غرق), māḥul (4-39) “kabul olmuş” (< Ar. معقول), mınth mınam (3-89) “silah ile” (< Ar. بندوق), maḥtap (5-119) “okul” (< Ar. مكتب), alapoçaḥ dep (3-104) “kavun adı” (< Far. پوچاق), baḥkärliimizem (3-95) “ağaç yetiştirmemiz de” (< Far. باغ), wāḥ (6-8) “vakit” (< Ar. وقت).

/j/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Daha çok ince ve yarı kalın ünlülerle hece oluşturan bu ses genelde kelimenin başında ve ortasında gelmektedir. Kelime sonunda ise /c/ ve /ç/ ünsüzlerinin sızıcılaşması ile ortaya çıkan örnekleri görünüyor. Bu ünsüzün çoğu diğer seslerden oluşurken asli olup korunanları da mevcuttur. Türkçe kelimelerde korunan varyantları dışında /ç > c > j/ ve Eski Türkçe kelime başı /y > c > j/ değişmesi ile ortaya çıkan bir çok örneği bulunmaktadır. Alıntı kelimelerde ise Arapça ve Farsça /c = چ/ sesinden değişmiş olanları yanında Farsça /j = ژ/ ünsüzü de bu sesle karşılanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: böğjama (2-63) “büyük bokça”, jem (2-143) “yem”, jerde (1-255) “yerde”, jıbertıppem (1-75) “göndermişim”, jiredi (1-260) “yürür”, jıbını (4-94) “ipini”, jo (4-60) “yok”, köje (2-71) “bulgur”, pereje (1-190) “hırka”, täjigıstanku (3-13) “Tacikistan ise”, tırtkij (2-64) “çekecek şey”, jatmäydı (1-259) “yatmaz”, jäberedi (1-190) “örterdi”, jäteredi (1-182) “yatardı”, qajmäydı (1-125) “kaçmaz”, häläjini (5-16) “pamuğu çekirdeğinden ayıran aleti”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: jannı (1-94) “canının” (< Far. جان), ijap (1-131) “kabul etmek” (< Ar. ايجاب), mäyrejpte (4-63) “Recep ayında” (< Ar.; Far. ماهی رجب), räwaj (3-175) “geleneğe” (< Ar. رواج), häjšermet (2-33) “kişi adı” (< Far.; Ar. حاجی شیرمحمد), häyjdos (3-48) (< Far.; Ar. حاجی دوست محمد), härijda (1-18) “yurt dışında” (< Ar. خارج), häwlüjy (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Far. جای).

/k/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Daha çok ince ünlülerle hece oluşturarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bu ünsüz gerek Eski Türkçe kelimelerde olsun gerek alıntı kelimelerde, hep korunmuştur. Yalnız Arapça *mäkkem* (6-86) “sıkı” (< Ar. محکم), kelimesindeki birinci /k/ sesi /hk> kk/ benzeşmesi ile ortaya çıkmış bulunuyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: käme (1-40) “gemi”, keksé (1-198) “yaşlı kişi”, kiyöwdü (1-132) “damadı”, künäşä (4-33) “iki günde bir”, äpkep (1-97) “getirip”, yekkänä (4-85) “iki tanecik”, kök (5-61) “yeşil”, cetkırme (3-176) “yetiştirmeden”, bärğıcedik (1-22) “giderdik”, təräk (3-100) “kavak ağacı”, bek (3-148) “ağa”, cıbek (1-165) “ipek”, çeğelde (2-105) “bir yemek”, iyik (4-82) “ucu sivri ağaç”. älkı (5-73) “söz konusu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: kām̄pīr (1-38) “nine” (< Far. کمپیر), kām (2-138) “az” (< Far. کم), kālānī (4-19) “elbiseyi” (< Far. کاله), sūkūnāt (3-8) “yerleşim” (< Ar. سکونت), dekçe (1-240) “tencere” (< Far. دیکچه), dūkān (3-136) “dükkan” (< Ar. دکان), gīlkārīk (3-167) “sıvacılık” (< Far. گل کار), hōrök (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), inkīlab (3-8) “inkilap” (< Ar. انقلاب), äntāk (4-109) “az” (< Far. اندک).

/k̄/ ünsüzü

Tonsuz, sürekli ve yarı sızıcı bir ön damak ünsüzüdür. Görüldüğü gibi ünsüzün kapalı hecenin sonunda bulunan patlayıcı /k/ ünsüzünün sızıcılaşması ile ortaya çıktığı kesindir. Hece sonunda bulunduğu için kelime başında gelememektedir. Bu yüzden hep kelime ortasında ve sonunda bulunuyor.

Ünsüzün diğer Türk ağızlarında olup olmaması bizim için bilinmeyen bir konu ancak bu ağızdaki *tūk̄* (metin dışı) “tüy, kıl” kelimesinin Türkiye Türkçesindeki *tüy* (metin dışı) “tüy” varyantını dikkate alırsak bazı Eski Türkçe /k/ sesinin /y/ olamadan bir önceki alafonu diyebiliriz. Ancak ünsüzün /k > k̄ > ħ/ değişimini göz önünde bulundurunca kesin bir karara varmak zordur. Alıntı kelimelerde sadece tek örneği mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: tentāk̄lıktı (3-86) “kabadayılığ”, süyrūk̄ (4-47) “tanenin yeşermesi”, sūmālāk̄ (4-59) “bir yemek adı”, kökmāk̄ (4-42) “göm gök”, beķ (3-86) “bek”, wōzbāk̄lārdıñ (3-181) “Özbeklerin”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: māk̄tāpkā < maktāb (3-168) “okula” (< Ar. مكتب).

/k/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir dip damak ünsüzüdür. Daha çok kalın ve yarı

kalın ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Ünsüz ince ünlülerle hece oluşturduğunda biraz arka damağa doğru kayarak ince telaffuz edilir. Ünsüzün ince varyantı /q/ işareti ile gösterilmiştir.

Hem Türkçe kelimelerde hem de alıntı kelimelerde ünsüzün çoğu korunmuştur. Fakat Farsça kökenli *biybāk* < be bāht (1-101) “zavallı”, kelimesinde /h/ sesinden sonra gelen /t/ düşünce kelime sonunda kalan /h/ süreksizleşerek /k/ olmuştur. Bunun gibi bazı kelime sonunda bulunan /k/ ünsüzü devam eden kelimenin başındaki /k/ ünsüzünden etkilenerek /kk/ > **kk**/ benzeşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kaçmak (3-88) “kaçmak”, kaladı (4-49) “kalır”, kāmīş (4-70) “kamış”, kānı (3-199) “hani”, başka (1-255) “başka”, cılkı (2-16) “yılki”, cūpkāşını (1-219) “lavaşını”, āk (2-76) “ak”, alayık (1-117) “alalım”, ārkalık (4-91) “dokuma işinde çapraz kullanılan ip”, bılāmık (1-223) “bir sulu yemek”, cāzık (2-77) “yayılmış”, ācırık (6-14) “çim”, çukur (4-46) “çukur”, cālleblik kığan (2-16) “ticaret yapmış”, çānjārāk (5-127) “evin damındaki delik”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: kādīmī (3-108) “eski” (< Ar. قديمى), kārız (1-116) “borç” (< Ar. قرض), akrap (2-26) “hicri takviminin 8. ayı” (< Ar. عقرب), diykàn (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), nuḳurá (1-54) “gümüş” (< Far. نقره), paḳāt (2-93) “fakat” (< Ar. فقط), bejntipāk (3-65) “ittifaksız” (< Ar.; Far. بى اتفاق), biybāk < be bāht (1-101) “zavallı” (< Far. بى بخت), wākt (4-12) “vakit” (< Ar. صندوق), sandık (1-169) “sandık” (< Ar. صندوق).

/q/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir arka damak ünsüzüdür. Dip damak /k/ ünsüzünün ince ünlülerle hece kurarak oluşturduğu bu ses /k/ ünlüsünün bulunabildiği bütün hecelerde mevcuttur. Örnekleri hem Türkçe hem alıntı kelimelerde mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: qíāneke (1-71) “yapmış”, qāçäy (3-41) “boy adı”, qäysī (6-47) “hangi”, qāğīp (1-173) “kakarak”, qällā (1-90) “kere”, qāncäğälī (3-36) “boy adı”, āsqälān (3-106) “yer adı”, āwzäçiqqā (1-221) “iftar için”, çäqälāk (2-124) “bebek”, qorqāḥ (3-87) “korkak”, täqäyā (1-157) “şapka”, ciynāq (1-252) “mezarı topluca ziyaret etmek”, täyāq (6-26) “dayak”, suğānāq (1-145) “yüzsüz”, āḥsāq (5-74) “topal”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: qābrīstānām (1-255) “mezardan” (< Ar.; Far. قبرستن), qähätçiligler (2-12) “yoksunluklar” (< Ar. قحط), häqīğā (1-205) “hakkına” (< Ar. حق), hār räqām (1-197) “her türlü” (< Far.; Ar. هررقم), māşındarī sāqīl (5-86) “otomatik tüfek” (< Ar. ثقيل), täqsīm (3-149) “bölmek” (< Ar. تقسيم), sädäqäätīp (4-66) “sadaka niyeti ile” (< Ar. صدقه), biybāq (1-22) “zavallı” (< Far. بی بخت).

/l/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Hem Türkçe hem alıntı kelimelerde bu ünsüzün çoğu korunmuş olarak bulunmaktadır. Bunun yanında bazı /t/ sesi ile biten kelimeler /l/ ile başlayan ek alınca /tl/ > ll/ benzeşmesi gerçekleşmiştir. Böylece /t/ ünsüzünden oluşan /l/ de mevcuttur. Bunun gibi bir örnekte /nm/ > lm/ ses hadisesi ile /n/ den oluşan /l/ ünsüzü de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: līpe wurup (6-100) “ayağını sıvanıp”, lōk (6-62) “bir piriñ türü”, līp (4-73) “asıp”, ulu (3-55) “oğlu”, çliy (1-257) “son çare olarak”, ālayīk (1-117) “alalım”, āllanıb (1-68) “atlanıp”, häyilläytīgännī (4-107) “bayramlaştığını”, al (5-84) “al”, āyıl (2-39) “binek hayvanların belini bağlayan ip”, bıl (1-127) “bu”, cıl (2-140) “yıl”, cīngıl (4-94) “ılgın ağacı, tamariska”, höl (1-213) “ıslak”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: les (6-41) “liste” (< Fr. liste), älbıĥârı (3-101) “çilek” (< Far. آلبخاری), ällâwkuber (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), äwlêllı (1-25) “çocuk sahibi” (< Ar. اولاد), döwlet (2-132) “devlet” (< Ar. دولت), äşıl (1-186) “gerçekte” (< Ar. اصل), âwâl (4-52) “önce” (< Ar. اول), bırhıl (2-112) “bir tür” (< Far. خیل), gül (2-130) “gül” (< Far. گل), ĥâl (2-62) “ben” (< Far. خال), ıstımal (3-99) “kullanım” (< Ar. استعمال), bārhāl (5-7) “şu an” (< Far.; Ar. برحال), ğälmet (6-52) “fena değil” (< Ar. غنيمت).

/m/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Hem kalın hem ince ünlülerle hece kurabiliyor. Aynı zamanda kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunmaktadır. Ünsüzün alıntı kelimelerdeki örnekleri kaynak dilde olduğu gibi tamamen korunmuş seslerdir. Türkçe kelimelerde ise bir taraftan Eski Türkçe kelime başında bulunan bazı /b/ ünsüzleri /m/ sesine dönüşürken diğer taraftan da /b, c, p, m, n/ ünsüzlerden önce gelen /n/ sesi /m/ olmuştur. Tabi olarak Türkçe kelimelerde bugüne kadar korunan /m/ ünsüzleri de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: mäysä (6-58) “daha yetiştirmemiş ekin”, mänäk (3-182) “ibrik”, mǎpremeş (1-165) “büyük bokça”, murç (1-216) “biber”, men (4-107) “ben”, mınän (3-208) “ile”, mın (2-29) “bin sayı”, älmış (3-31) “altmış sayı”, bātman (3-5) “560 kg”, ātmaġākän (3-88) “kurşuna dizmekmiş”, aynaltırmäydı (4-57) “yaklaştırmaz”, arġamçıda (1-144) “urganda, halatta”, tūmnüġüdän < tūnlüküden (5-114) “deliğinden”, jätıpam cılap (5-24) “ağlıyordum”, ƣalıp palınƣam (6-95) “halı malı da”, cıdam berma (2-46) “yıldan beri”, barmıs (3-21) “varız”, mımmäydı (3-135) “binmiyor”, bıläyappamma (2-89) “ne bileyim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: măçit (3-20) “mescit” (< Ar. مسجد), maĥtap (5-119) “okul” (< Ar. مكتب), mähälım (2-19) “o anda” (< Ar. محل), mähşät (3-

142) “hedef” (< Ar. مقصد), mäk kem (1-189) “sıkı” (< Ar. محكم), adam (6-22) “kişi, insan,” (< Ar. آدم), āzārām (5-31) “eziyet de” (< Far. آزارهم), güm kın (5-132) “boşverin” (< Far. گم), düyüm (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), gūlmaláday (1-142) “sıvacının kullandığı alet” (< Far. گل ماله), hāmme (2-8) “her kes” (< Far. همه), hāmşe (1-58) “her zaman” (< Far. همیشه), hızm et (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت).

/n/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş-diş eti ünsüzü olan bu ses hem kalın hem ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Taradığımız metinde rastlanan bu ünsüzün çoğu hem Eski Türkçe kelimelerinde hem alıntı kelimelerde korunmuş olan ünsüzlerdir. Fakat /m/ ve /n/ ünsüzleri ile biten kelimeler /d/ ve /l/ ile başlayan ek alınca sistemli olarak ekin başındaki bu iki ünsüz ilerleyici benzeşme yolu ile /n/ sesine dönüşmüştür. Aşağıdaki örnekler listesinde bu ses olayını görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: nārğı (3-10) “öte”, neberesı (1-100) “torunu”, nerse (2-111) “şey”, àyinnı < ayınlı (3-42) “boy adı”, çınār (3-100) “çınar ağacı”, kuşnaçām (4-103) “falcı da”, maynāğı (3-191) “bahsi geçen”, sınıadı (6-25) “kırılır”, asan (4-51) “sonra”, bomasın (2-127) “olmasın”, bātman (3-5) “560 kg”, cün (2-43) “yün”, kuyún (3-39) “boy adı”, cerimnen (1-71) “yerimden”, kelınnen < kelinden (2-101) “gelinden”, qānney < kaday (6-32) “nasıl”, hātinnar < hatunlar (3-145) “kadınlar”, kāmnnarımızgā < kavmlarımızga (3-106) “kavimlerimize”, tızennep < tizenlep (6-24) “diz çöküp”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: sālı nāwğā (1-245) “yeni yılda” (< Far. سال نو), nāfārlārām (3-16) “kişiler de” (< Far. نفر), namāz (1-256) “bayram” (< Far. نماز), nāndı (1-211) “ekmeği” (< Far. نان), nāzır (3-82) “adanmış” (< Far. نذر), nekın (1-186) “ama” (< Ar. ليكين), bālentten (1-183) “yokuştan” (< Far. بلند),

bändi (3-79) “esir” (< Far. بندى), cännet (1-35) “cennet” (< Ar. جنت), hıyānat (3-75) “ihānet” (< Ar. خيانت), gudamnan (1-64) “tahır deposu” (< Far. گدام), dükān (3-136) “dükkan” (< Ar. دكان), mäsälān (3-154) “mesala” (< Ar. مثالا), māşın (1-156) “makine” (< Far. ماشين).

/ŋ/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve geniz akıcısı olan bir ünsüzdür. Kalın ve ince ünlülerle hece oluşturarak kalınlık ve incelik özellikleri de kazanıyor. Ancak bu özellikler daha net ve belirgin olmadığı için deşifre etmeye gerek duymadık. Özbekistan Latin kökenli alfabesinde /ng/ ile gösterilerek iki ayrı ses değerinde telaffuz ediliyorsa da bu ağızda Eski Türkçecede olduğu gibi tek bir ses değerinde canlı ve belirgin bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Bu ağızda sıkça rastlanmakta olan bu ünsüzün büyük oranda bir kısmı Eski Türkçeden beri korunagelen seslerdir. İlgi hali ekinin ünsüzü, ikinci şahıs iyelik eki /-ŋ/ ve ikinci şahıs eki /-ŋ/ de korunmuş olan seslerdendir. Geri kalanı ise /nk, nk, nq, ng, nğ, nğ/ gibi çiftli ünsüzlerin karşılıklı benzeşmesi veya birleşmesinden meydana gelmiştir. Karşılıklı derken /k, k, q, g, ğ, ğ/ ünsüzleri /n/ sesinin yanında bulununca bazen /n/ ünsüzü genizleşiyor bazen de bu ünsüzler geniz n'sine dönüşüyor. İki sesin birleşerek tek bir /ŋ/ sesi olması da başka bir olanaktır. Yani /ŋ/ sesinin oluşması için /n/ ünsüzü ile yukarıdaki ünsüzlerden birinin yan yana gelmesi şarttır. Bu şart oluşmadan /n > ŋ/ değişmesi tek bir örnekte rastlanmıştır. Bunun gibi bazı Farsça kelimelerde /ng > ŋ/ iki ses birleşerek bir /ŋ/ ünsüzüne dönüşmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ʔanson (2-84) “sonra”, taŋ (1-57) “şafak”, gürŋ (1-23) “sohbet”, ʔalaŋayağedi (2-23) “ayağı çıplak”, cāŋā (1-234) “şimdi”, cingıl < yılgin (4-94) “ılgin ağacı”, ʔoŋur (3-118) “koyu kırmızı rengi”, miŋ (2-29) “bin sayı”, ākemniŋ (1-82) “amcamın”, beliŋdegi (1-50) “belindeki”, ʔaʔıŋar (3-61) “kaçınız”, āwzuŋuzğa (3-192) “ağzınıza”, ʔaraŋ (1-171) “bakınız”, siŋıl (1-25) “küçük kız kardeş”, ʔazaŋa < ʔazanğa (4-27)

“kazanın içine”, köññüçedi < köngüçedi (4-109) “kabul ederdi”, kığañğa (4-78), çaman kış (2-28) “kötü kış”, qıyañ qışlaq (2-1) “yer adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nañ (1-126) “ar” (< Far. تنگ), güzäräñini (3-142) “geçimini” (< Far. گزران).

/p/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir çift dudak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece oluşturduğu gibi kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Özbek yazı dilinin de esas ünsüzlerinden olan bu ses bu ağızda da çokça rastlanmaktadır. Ünsüzün korunan örnekleri dışında birtakım ses olayları neticesinde **/b, f, m/** gibi seslerden değişen örnekleri de mevcuttur. Mesala **/p/** ünsüzü ile biten kelimeler **/m/** sesi ile başlayan ek alınca ekin başındaki ünsüzü **/p/** olmuştur. Aynı şekilde **/p/** ile biten kelimelerden sonra **/b/** ile başlayan kelime gelince takip eden kelimenin başındaki **/b/** ünsüzü **/p/** ünsüzüne dönüşmüştür. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki **/p/** sesinin çoğu **/f > p/** bir kısmı da **/b > p/** değişmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu dillerden alınan kelimelerdeki **/f/** sesi birkaç istisnası dışında bu ağızda tamamen **/p/** sesine dönüşmüştür. Ancak **/b/** ünsüzü ise kelime sonunda kalınca **/p/** olmuştur. Bunun yanında bazı Farsça kelimelerde korunan **/p/** ünsüzü de mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: pıtı (6-35) “bacağı”, pişirdi (5-66) “pişirdi”, pālāw (1-213) “pilav”, şepse (6-62) “ekse”, tēpāgā (5-60) “tepeye”, torpaqtı (5-73) “toprağı”, arpá (2-114) “arpa”, çupqānı (1-225) “yufkayı”, apāsı (1-126) “ablası”, dep (5-67) “deyip”, cuwup (2-79) “yıkayıp”, köp (2-21) “çok”, serpip (4-41) “serpip”, bārıppam < barıpman (6-46) “varmışım”, qappan < qalıpman (1-147) “kalmışım”, tapāy < tapmay (1-147) “bulamayıp”, apparadı < alıp bardı (3-172) “götürdü”, koppala < köp bala (2-110) “pek fazla”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: pärre (6-58) “yeri yarmak için sapana

bağlanan iki tahta” (< Far. پره), pahta (6-54) “pamuk” (< Far. پخته), päysa (5-47) “para” (< Far. پیسه), kâmpir (6-100) “nine” (< Far. کمپیر), gâp (2-101) “söz” (< Far. گپ), nâşip < nâsib (1-122) “hisse” (< Ar. نصيب), maktâp < maktab (4-2) “okul” (< Ar. مكتب), nâjip < nâcib (5-28) “kişi adı” (< Ar. نجيب), ğârıptı < ğâribni (1-22) “fakiri” (< Ar. غريب), bekîttâppız < bekitabmiz (5-98) “kitapsızız” (< Ar. كتاب), hâpîp < hâfif (5-86) “hafif” (< Ar. خفيف), pârsı < fârsi (5-97) “Farsça” (< فارسی), sîrp < serf (3-65) “sadece” (< Ar. صرف).

/r/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Genel Türkçede olduğu gibi titrek bir biçimde telaffuz edilmektedir. Hem kalın hem ince ünlülerle hece oluşturabilir. Türkçe kelime başında bulunduğu görülmemiştir. Diğer hecelerde ise sıkıntısız gelebilmektedir. Alıntı kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabiliyor. Ünsüzün diğer seslerden değişmiş olan örneğine rastlanmamıştır. Ancak bazı örenklerde söz konusu ünsüz ses tellerine sert çarparak çıkınca yanında bir tane daha türemiş gibi oluyor. Bunun dışında ciddi bir ses hadisesi ile karşılaşılmamıştır. Bu ağızda rastlanan /r/ ünsüzünün tamamı korunan seslerdir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: âcırık (6-14) “çim”, küräk (5-71) “kürek”, sıra (3-196) “asla”, bîr (5-102) “bir”, bar (1-260) “var”, berâr (5-124) “verir”, bıltr (1-147) “geçen sene”, çukur (4-46) “çukur”, çeber (1-161) “becerikli”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: romal (5-124) “mendil” (< Far. رومال), râsmî (6-81) “resmi” (< Ar. رسمی), rāzı (5-39) “razi” (< Ar. راضی), rozâni (5-110) “orucu” (< Far. روزه), çârĥ (5-14) “çıkık” (< Far. چرخ), çârîm (5-43) “deri” (< Far. چرم), darbazá (5-13) “kapı” (< Far. دروازه), mırâś (5-94) “miras” (< Ar. ميراث), barawar (4-50) “denk” (< Far. برابر), bîrâdâr (5-68) “kardeş” (< Far. برادر), cîndâr (5-69) “deli” (< Ar.; Far. جندار), bazar (5-43) “pazar” (< Far. بازار),

ämjr (3-73) “başkan” (< Ar. امير), hıdır (3-86) “Hz. Hızır” (< Ar. خضر).

/s/ ünsüzü

Tonsuz, sürekli ve sızıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Ünlülerin hem kalın hem ince biçimleri ile hece oluşturarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Gerek Türkçe kelimelerde olsun gerek alıntı kelimelerde bu ağızda bulunan /s/ ünsüzünün bir çoğu korunmuş olan ünsüzlerdir. Geri kalanı ise /d, ş, t, z/ ünsüzlerinden değişmiştir. Mesela /z/ sesi kelime sonunda bulununca ya da /s/ ünsüzünden önce bulununca çoğunlukla tonsuzlaşarak /s/ sesine değişmiştir. Bir kelime /s/ ve /t/ ünsüzü ile bitince arkasından gelen kelime veya ek /s/ ve /t/ ünsüzleri ile başlayınca iki durumda da /t > s/ değişikliği gerçekleşmiştir.

Bunun dışında Arapçadan alınmış bir kelime kelime başı /ş > s/ değişikliği görülmüştür. Bunun gibi başka bir Arapça asıllı kelime /h/ ünsüzünden sonra gelen /d/ sesi önce tonsuzlaşarak /t/ olmuş sonra sızıcılaşarak /s/ sesine dönüşmüştür. Metindeki mevcut örnekleri aşağıdakilerdir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: şaw (5-74) “sağ”, sen (5-103) “sen”, sızıp (3-154) “yazıp”, sürtesiz (2-107) “sürersiniz”, âhsâq (5-74) “aksak”, mäysä (6-58) “daha yetişmemiş ekin”, keskes (3-144) “bir oyun adı”, tus (6-28) “geri gitmek”, betus < be tuz (2-86) “tuzsuz”, kıs < kız (1-93) “kız”, kıyis < kiyiz (2-67) “keçe”, kobıs < kobuz (1-182) “kopuz”, çığası (2-59) “çıkarsınız”, babamıs (1-7) “dedemiz”, sebesiz (2-109) “ekersiniz”, ayssayäm < aytsa häm (5-120) “söylese de”, cesse < yetse (1-117) “yetse”, kessä < ketse (3-172) “gitse”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ser (5-40) “7 kg” (< Far. سير), säbjr (6-90) “sabr” (< Ar. صبر), sawâtımız (5-99) “okuma yazmamız” (< Ar. سواد), aşbabını (5-47) “aletini” (< Ar. اسباب), äsîl (6-2) “gerçekte” (< Ar. اصل), bemäsräp (5-17)

“masrafsız” (< Ar. مصرف), bäs (5-90) “yeter” (< Far. بس), hālas (6-56) “bitmek” (< Ar. خلاص), kaws (6-56) “Hicri takviminin 9. ayı” (< Ar. قوس), pıyas (1-216) “soğan” (< Far. پیاز), mähśımcān < mähdomcan (1-46) “bir saygı sözü” (< Ar. مخدوم), täressuwmızı (1-77) “abdest suyumuzu” (< Ar. طهارت), säcereden < şacărăh (6-75) “şecereden” (< Ar. شجرة), bäsşın < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضی), şawás < şābaş (6-45) “aferim” (< Far. شابش), cäfs (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب).

/ş/ ünsüzü

Tonsuz, sürekli ve sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Kalın ünlülerle de hece kurar ancak ince ve yarı ince ünlülerle daha çok bir arada bulunmaktadır. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bu ağzın esas seslerinden olan bu ünsüzün çoğu korunmuş olup bir kısmı da /c/ ,ç/ seslerinden dönüşmüştür. Dönüşen /ş/ ünsüzleri ise Türkçe ve alıntı kelimeler de dahil olmak üzere hep hece sonunda bulunan /c/ ve /ç/ ünsüzleridir. Bu ses hadisesini aşağıdaki örneklerin bazısında görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: şälä kıldı (1-128) “dalga geçti”, şol (1-189) “o işaret zamiri”, alış (6-18) “güreş”, çambáš (6-38) “yan”, yeşeg (6-31) “eşek”, āş (4-26) “yemek”, cāş (1-202) “genç”, kārış (2-83) “karış”, cāşırıp (5-67) “gizleyip”, ğışānı (5-25) “çalı çırpıyı”, keştālī (5-117) “işlenmiş”, kışān (5-70) “kelepçe”, koş (5-59) “çift koşmak”, koşuqtu (2-145) “şarkıyı”, üş < üç (6-16) “üç sayı”, çalañaş < yalañaç (2-8) “çıplak”, işki < içki (3-128) “içeriye ait”, küştān < küçtan (4-88) “güçten”, qaşqānākān < kaçkaneken (3-61) “kaçmış”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şālī (6-55) “pirinc” (< Hint. shāli), şāhçā (6-47) “ağaç dalı” (< Far. شاخچه), şäyit (5-21) “şehir” (< Ar. شهيد), şikäs (3-72) “yenilgi” (< Far. شکست), şükür (2-100) “şükür” (< Ar. شكر), hışt (3-166) “kerpiç” (< Far. خشت), hüşyār (3-86) “akıllı” (< Far. هوشيار), bāhşış (4-112) “bahşış” (< Far. بخشيش), dāş (2-83) “fırın” (< Far. داش), gōş < goşt (4-33) “et” (< Far. گوشت),

hiştime < hiç neme (2-66) “hiç bir şey” (< Far. هیچ), nāylaştā < nā’ilac da (1-203) “çaresiz işte” (< Far.; Ar. ناعلاج), räwäş < rawāc (3-208) “gelenek” (< Ar. رواج), güşüş < guruç (1-92) “pirinç” (< Far. گرج).

/t/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Daha çok ince ve yarı kalın ünlülerle hece oluşturan bu sesin kalın ünlülerle aynı hecede bulunması çok az görünmektedir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunan örnekleri mevcuttur. Türkçe kelimelerde Özbek edibi dilinde olduğu gibi /t/ ünsüzünün çoğu Eski Türkçeden günümüze kadar korunarak ulaşmış seslerdir. Alıntı kelimelerde de korunan /t/ ünlüsünün sayısı çoktur.

Söz konusu ünsüzün çok az sayıda bir kısmı, alıntı kelimeler de dahil olmak üzere kelime sonunda bulunan /d/ ünsüzünün tonlulaşarak /t/ olmasıyla ortaya çıkmıştır. Türkçe kelimelerde kelime sonunda bulunan /d/ sesi, ünlüsü düşen kelime sonu /-**di**/ hecesinin ünsüzüdür. Bu hecenin çoğunluğunu götüren geçmiş zaman eki oluşturur. Bunların yanında sayısı çok az da olsa bazı alıntı kelimelerde kelime ortasında da /d > t/ değişikliği ile ortaya çıkan örnekleri vardır. Alıntı kelimelerin arasında /ft > **pt** > **tt**/ değişmesi ile bulunan bir başka örneği de vardır. Sadece bir örnekte /çn > **şn** > **şd** > **şt**/ değişikliği ihtimali ile bir /t/ ünsüzü bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: tērāk (3-100) “kavak ağacı”, tağın (5-39) “yine”, tākımığa (6-20) “iki ayağının arasına”, täyāq (6-26) “dayak”, tītīlīp (6-70) “peragende halde”, tōk (5-25) “tok”, tōy (5-65) “düğün”, tānī (2-145) “asla”, kätte (6-10) “büyük”, sirtıdan (6-34) “dışından”, wotāw (5-127) “ev”, bētī (4-49) “yüzü”, āt (6-21) “at”, äyt (5-103) “söyle”, amāt (1-40) “tekne”, kúncūt (3-94) “susam” wötürük (1-60) “yalan”, kät (1-225) “kat”, cıret < yüredi (2-123) “yürür”, çıratat < çıratadı (4-71) “çözer”, berıjent < berıj endi (1-108) “verin artık”, hiştime < hiç neme (2-66) “hiç bir şey”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: t̄ashj̄r (5-92) “tabi etmek” (< Ar. تسخير), tır̄ama (6-90) “son bahar” (< Far. تيرماه), suk̄ut (5-29) “düşmek” (< Ar. سقوط), ş̄äyit (5-21) “şehit” (< Ar. شهيد), bağ̄äyr̄at (3-86) “cesur” (< Ar. باغیرت), c̄ännet (1-35) “cennet” (< Ar. جنت), döwlet (2-132) “devlet” (< Ar. دولت), h̄āt (3-87) “yazı” (< Ar. خط), māk̄sāt (5-19) “hedef” (< Ar. مقصد), m̄açit (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد), p̄is̄ant (3-107) “beğenilmiş” (< Far. پسند), k̄ımbat̄çılık (2-12) “her şeyin pahalılaşması” (< Far. قیمت), saw̄atımız (5-99) “okuma yazmamız” (< Ar. سواد), āȳıtı (5-19) “geliri” (< Ar. عاید), āntāk (4-109) “az” (< Far. اندک), ç̄ātır (3-217) “çadır” (< Far. چادر), attabanı < āftābāhni (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه), but (5-46) “bot”, m̄òt (1-81) “moda”.

/t/ ünsüzü

Süreksiz ve yarı sedalı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Gerçi sayısı fazla değil ancak karakteristik özelliği ile kendisini belirgin bir şekilde göstermektedir. Bu ünsüz kendisinden önce gelen akıcı /y/ ünsüzünün etkisi altında kalarak tonlulaşan bazı /t/ ünsüzüdür. Bu ses hadisesi daha yaygın ve etkili bir güce sahip olmadığı için aynı durumda olup da tonlulaşmayan /t/ ünsüzünün çok örneği mevcuttur.

Metindeki örnekler: ş̄üȳt̄üp (1-27) “şöyle yapıp”, āȳt̄ıp (1-143) “söyleyip”.

/w/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Rastlanan örnekleri gözden geçirerek alıntı kelimeler hariç bu ağızda bulunan çift dudak /w/ ünsüzünün hiçbirinin aslı olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Aslı değil derken ünsüzün çeşitli ses hadiseleri sonucu /b, f, g, ğ, p/ gibi ünsüzlerden dönüştüğünü veya türediğini kastediyoruz.

Bu ünsüzün büyük bir kısmı Eski Türkçe /g/ sesinin sızıcılılaşması ile ortaya çıkmıştır. Bunun dışında bir kısmı ise iki ünlü arasında kalan /b, p/

ünsüzleri veya kelime başında ve sonunda bulunan /b/ ünsüzünden değişmiştir. Kelime başında bulunan /w/ ünsüzünün bazıları kelime başı yuvarlak ünlülerden önce türeyen seslerdir. Kelime sonunda bulunan bu ünsüzün bir kısmı ise Farsça /wä/ bağlacının kelimeye ekledikten sonra kalan ünsüzüdür.

Alıntı kelimelerde de sayıca kalabalık olan korunmuş /w/ ünsüzlerini çıkarırsak durum hemen hemen aynıdır. Fakat bir örnekte hece sonunda bulunan /f/ ünsüzünün /w/ olduğu görünmüştür. İki örnekte de kelime sonunda bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi ile yuvarlaklaşan uzun /a/ sesinin önünde /w/ sesi türemiş bulunuyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: hımewe (1-173) “bir şarkı türü”, ƙawƙa (3-41) “boy adı”, ƙarawursáƙ (3-39) “boy adı”, áwzu < ağız (5-77), cáw < yağ (3-174), sáw < sağ (5-74), wotáw < otag (5-127) “ev, oda”, áwuredi < ağır edi (1-67), ƙúwrup < ƙağurup (1-223) “kavurup”, ƙuwrap < ƙugrap (4-49) “kurup”, tuwgän < toggan (5-107) “doğmuş”, minowça < munaguça (6-58) “şu kadar”, tímáw < timagu (4-99) “grip”, tünáwun < tün o gün (5-43) “dün”, tirkämbäwüƓ < tirkenmaguk (4-13) “oyun adı”, bāwāmız < babamız (6-3) “dedemiz”, suw < sub (6-58), wārākän < bar eken (5-67) “varmış”, wop < bolup (5-69) “olup”, ƙāwup < ƙabıp (1-194) “dikip”, culuwālıp < yulup alıp (6-27) “koparıp”, tepkilew < tepkilep (6-48) “basıp”, táwup < tapıp (5-82) “bulup”, wo < o (5-41), won < on (5-45), wotāk < otak (6-64) “oda”, wōğ < ok (4-87), wöldi < öldü (5-6), wötüp < ötüp (6-44) “geçip”, wüş < üç (5-110), niṁāwçün < neme wüçün (5-101) “niye”, wüydän (5-115) “evden”, lipewurup < lipe urup (6-100) “sıvanıp”, yeliw < el wä (5-106) “halk ve”, kettiýuw (6-95) “gitti ve”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: wāh (6-8) “vakit” (< Ar. وقت), wādä (3-80) “zaman” (< Ar. وعده), áwliďi (1-32) “evladı” (< Ar. اولاد), bewe (6-86) “dul” (<

Far. (بی و ه), benawa (1-205) “biçare” (< Far. بی نوا), sawāb (4-64) “sevap” (< Ar. ثواب), tāwālītīm (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), dārrāw < dar wāy (4-48) “hemen” (< Far. دروی), şawās < şābaş (6-45) “aferim” (< Far. شایبش), yārawazān < yarabazan (5-93) “bir dini gelenek” (< Ar. یارمضان), barawar < barābār (4-50) “tam, denk” (< Far. برابر), maşāwa < māş ābāh (4-29) “bir tür yemek” (< Far. ماش آبه), tewib < tābib (4-97) “tebip” (< Ar. طبیب), wōmır (1-58) “ömür” (< Ar. عمر), āwğaniştaṇa < afğanistan (3-11) “yer adı” (< Far. افغانستان), āsālāwmu (5-106) “selam” (< Ar. السلام), āllāwkuber (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اکبر).

/y/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Hem kalın hem ince ünlülerle hece oluşturarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bu ağızda bulunmakta olan /y/ ünsüzleri genel olarak korunmuş örnekleri dışında ya başka bir sestən değişmiş veya türemiştir. Daha önce Eski Türkçe kelime başı /y > c/ değişikliğinden bahsedilmişti. Bu ses hadisesinin kapsamı dışında kalan kelime başındaki /y/ ünsüzü korunmuştur. Bunun dışında diğer hecelerde de korunan örnekleri vardır.

İnce, düz ve geniş /e/ ünlüsü ile başlayan kelimelerin başında ya da ünlü ile biten kelimedenden sonra gelen ve ünlü ile başlayan kelimenin başında bulunan /y/ sesi genelde türemiştir. Aynı şekilde ünlü ile biten bir kelime ünlü ile başlayan başka bir kelime veya ek ile birleşince arada bulunan /y/ sesi, kelime sonunda açıkta kalan geniş ve düz ünlülü bazı hecelerin sonundaki /y/ sesi, birleşik kiplerde daha çok ek işlevi gören ve /-dı/ geçmiş zaman eki alan /e-/ fiilinin önünde bulunan /y/ sesi ve Türkçe kelimelere eklenen Farsça /-i/ tamlama ekinden önce gelen /y/ sesi hep türemiş olan seslerdir. Bahsedilen durumların dışında kalanlar ise Eski Türkçe /d, g, ğ, v, n/ seslerinden değişmiştir.

Alıntı kelimelere de bakıldığında görünen ses olayları, sebepler ve sonuçlar yukarıdakilerin aynısıdır. Yani /y/ ünsüzü burda da ya korunmuştur

ya başka bir ünsüzden değişmiştir veya türemiştir. Alıntı kelimelerde /y/ ünsüzünün bir kısmı esas dilde olduğu gibi korunmuş olan seslerdir. Geri kalanının kalabalık bir grubunu Arapça ve Farsça kelimelerdeki /ه/ ve /ح/ seslerinden dönmüşen /y/ ünsüzü teşkil eder. Onun dışında ilk hecedeki düz ve geniş ünlülerin bulunduğu hecenin açıksa kapatılması için önünde türeyen /y/ sesi, /c/ sesi ile kapalı iken /c > y/ değişmesi ile ortaya çıkan bazı örnekleri vardır. Bir Farsça asıllı kelimede iki ünlü arasında kalan /w/ ünlüsünden dönüşen /y/ sesi de tesbit edilmiştir. Türkçe kelimelerde olduğu gibi /e/ ünlüsü ile başlayan bazı alıntı kelimelerin başında veya yan yana gelen iki ünlü arasında türeyen /y/ ünsüzü de görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: yāḥṣī (6-92) “iyi”, yaṛaṣā (3-174) “denk”, yigirma (3-174) “yirmi”, yeğerek (6-51) “ikerdik”, yeliṃizgā (5-119) “yurdumuza”, yeşeg (6-31) “eşek”, qāysī (5-80) “hangi”, kıyip (6-97) “giyip”, soydı (5-66) “kesti”, boyu (1-154) “boyu”, kıyıp (6-90) “kesip”, hāyneğene (1-178) “ilginç”, äyye (1-222) “evet”, şöytüp (4-66) “şöyle edip”, casaymız (1-219) “yayarız”, bāy (5-115) “zengin”, āy (4-60) “ay”, koy (3-109) “koyun”, abay (2-28) “kolay”, bomäy (3-72) “olmadan”, äytäy (5-108) “söyleyim”, şūndäy (5-46) “şöyle”, bogāneýdik (5-56) “olmuştuk”, coğuydı (4-97) “yokdu”, kettiýuw (6-95) “gitti ve”, kıptíyu (5-101) “yapmış ve”, iyirdim (2-56) “eğirdim”, kiyiz (2-56) “keçe”, ciynäq (1-252) “mezar ziyareti”, tiyt < tegdi (4-99), tüyesis (2-79) “döversiniz”, üyrüldü (2-78) “döndü”, tüyēsī (2-37) “devesi”, täyyi < tani (2-90) “asla”, bīrey~yellik (6-25) “yaklaşık elli”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: yad (5-109) “zihin” (< Far. یاد), āynī (6-4) “ta” (< Ar. عين), päysa (5-47) “para” (< Far. پیسه), ayıp (4-14) “ayıp” (< Ar. عيب), dāyradan (3-16) “derya” (< Far. دریا), qāryeğe (6-74) “köy” (< Ar. قرية), cāy (3-85) “yer” (< Far. جای), täbīyät (3-72) “huy” (< Ar. طبيعت), äläydä < alāhidäh (5-129) “ayrı” (< Far. الالهيه), ilāyi < ilahi (5-39) “ey allah” (< Ar. الالهى), ıbrayım <

ibrahim (3-84) “kişi adı” (< Ar. ابراهيم), nîkâyyîge < nikâhige (6-12) “nikahına” (< Ar. نكاح), çereyîñiz < çehrâhîñiz (5-85) “simanız” (< Far. چهره), meýwe < mewâh (1-213) “meyve” (< Far. میوه), biybaq < bebâht (1-22) “zavallı” (< Far. بی بخت), tâyygîstanda (3-12) “yer adı” (< Far. تاجیکستان), mâyliş < mäclis (1-245) “meclis” (< Ar. مجلس), düyüm < dowom (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), yeşân (6-73) “seyyit” (< Far. ایشان), taýpá < taifâh (3-32) “kavim” (< Ar. طائفه).

/z/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kalın ve ince sıralı ünlülerle hece kurabilmektedir. Türkçe kelimelerin başında çok az görülür. Diğer hecelerinde ise sıkça rastlanmaktadır. Alıntı kelimelerde kelimenin başında da en az diğer heceler kadar bulunabilmektedir. Bu ağızda mevcut olan bu ünsüzün hemen hemen hepsi aslidir. Birkaç kelimeye /zn > zd > zz/ benzeşmesi ile ortaya çıkan örneği vardır. Alıntı kelimelerde kapalı hecenin sonunda bulunan /d/ ünsüzünün birkaç noktada /z/ olduğu görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: zığır (3-94) “keten tohumu”, bızık (6-57) “yeşeren pirinc”, cızıık (2-77) “yayık”, cüzük (1-124) “yüzük”, kazân (1-235) “tencere”, kozu (2-44) “kuzu”, az (2-136) “az”, babamızzâñ < babamızdan (5-9) “dedemizden”, âwzu (5-77) “ağız”, atāmız (4-4) “babamız”, böz (2-19) “bez”, bızzi < bizniñ (5-89) “bizim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: zähmi (6-29) “yaralı” (< Far. زخمی), zākätîñi (5-111) “zekatını” (< Ar. زكوات), zürâtı (6-63) “ziraate ait” (< Ar. زراعتی), zulum (6-54) “zülüm” (< Ar. ظلم), bazar (4-109) “pazar” (< Far. بازار), guzarân (1-28) “geçim” (< Far. گذاران), rızkı (2-9) “rızkı” (< Ar. رزق), rāzı (5-39) “razı” (< Ar. راضی), rōzâ (5-100) “oruç” (< Far. روزه), beğärezdî (1-84) “tarafsız” (< Far.; Ar. بی غرض), kārız (1-116) “borç” (< Ar. قرض), pārz (3-73) “farz” (< Ar. فرض), hıjmet < hıdmät (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), toza < todäh (1-241) “toplanmak” (< Far. توده).

/z/ ünsüzü

Sürekli, sızıcı ve yarı sedalı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Birkaç kelimede örneklerine rastlanmıştır. Bu ağızda /z/ ünsüzünün tonsuzlaşarak /s/ olduğu ara sıra göze çarpan bir ses hadisesidir. Bu ünsüz ise /z/ sesinin tam olarak sedasızlaşmadan bir önceki alafonudur.

Metindeki örnekler: bîz (1-36) “biz”, wôtîz (1-32) “otuz sayı”, yûz (3-25) “yüz sayı”, wöž (3-43) “kendisi”.

B. SERT ÇARPARAK ÇIKAN ÜNSÜZLER

Aşağıda örnekleri gösterilen ve üzerinde sağa yatık çizgi /-/ ile işaretlenen ünsüzler boğumlanma sırasında ses tellerine normalden daha katı bir şekilde çarparak teşekkül ederler. Telaffuz edilirken iki eşit ünsüz değerinde boğumlanır. Bu ses hadisesini ünsüzlerin ikizleşmeden bir önceki merhalesi olarak açıklayabiliriz. Bu durum /ç, l, s, t, z/ gibi ünsüzlerinde, kelimenin bütün hecelerinde, hecenin de her noktasında bulunmaktadır. Bu ünsüzlerin karşısında ise zayıf boğumlanan ünsüzler yer almaktadır.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen sert boğumlanmalı ünsüzler şunlardır:

/ç, l, s, t, z /

Türkçe kelimelerdeki örnekler: açam < aç hām (3-138) “aç da”, içiden (3-128) “içinden”, kıs (1-12) “kış”, tob_oyin (3-147) “top oyunu”, wôtîz (1-32) “otuz sayı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: pılını (3-163) “parasını” (< Yun. pūl), mīrās (5-94) “miras” (< Ar. ميراث).

C. ZAYIF ÜNSÜZLER

Yukarıda bahsi geçen sert ünsüzlerin aksine teleffuz esnasında zayıf

boğumlanan bu ünsüzleri bu konu altında incelemeye çalıştık. Burada zayıflık derken ünlünün düşmeden bir önceki marhelesini kastediyoruz.

Taradığımız metinde gördüğümüz kadarıyla bu ağızda /b, d, h, m, n, r/ sesleri zaman zaman düşmeye maruz kalmıştır. Bu ses hadisesi ile en çok karşılaşan da /d/ ünsüzü olmuştur. Söz konusu ünsüzlerin bir kaç yerde çok zayıf boğumlandığını ve konuşma sırasında çanlı olarak çıkarılmadığını yakaladık. Dolayısıyla bu durumu ünsüzün düşmeden önceki vaziyeti olarak tanımlamaya çalışıyoruz. Deşifre ederken de bu ünsüzleri yatay “italik” olarak belirttik.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen zayıf ünsüzler şunlardır:

/b, d, h, m, n, r/

Türkçe kelimelerdeki örnekler: barı**b** (3-59) “varıp”, dey**d**i (6-26) “der”, kolum**d**u (6-33) “elimi”, yend**i** (5-101) “artık”, ahtöbä**dä** (3-71) “yer dı”, apar**a**dı (2-128) götürür”, bar**a**dı (1-206) “gider”, boladık**ä**n (3-119) “olurmuş”, dārā**h**lardan (3-102) “ağaçlardan”, bermäy**d**i (4-25) “vermez”, b**i**r näsä**n**i (3-184) “bir şeyi”, pällele**r** (3-137) “zamanlar”, şö**r**dä (3-53) “şurada”, b**i**lg**i**çid**i**m (3-126) “biliyordum”, kü**n**düz (2-85) “gündüz”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ca**h**ād (3-73) “cihad” (< Ar. جهاد), mäsäl**ä**n (3-182) “örneğin” (< Ar. مثلا).

ÜNSÜZ UYUMU

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında mevcut olan ünlülerin arasında bir uyum olduğu gibi ünsüzlerin de kendi aralarında bir mutabakat vardır. Resmi Özbek dilinde ünsüz uymu bozuldu ise de bazı istisnai durumlar hariç bu ağızda bu uyumun var olduğunu söyleyebiliriz. Biz bu durumu aşağıdaki iki

başlık altında inceleyeceğiz.

A. TONSUZ ÜNSÜZLERDEN SONRA TONSUZ GELMESİ

h-t : mahtây (5-119) “övünerek”, wâhtân (5-45) “erkenden”, çıhtım (2-94) “çıktım”, çârhtıñ (4-87) “çıkırıñ”, dârahţanam (3-100) “ağaçtan da”.

k-t : cıpkâtân (4-90) “ipekten”, siyâktı (3-154) “kemeği”, cüktü (1-168) “yükü”, tentâkıktı (3-86) “deliliği”, naǵarlıktı (5-18) “marangozluğu”, woçaqtıñ (2-82) “ocağın”, bektıñ (3-54) “paşanın”.

k-k : tıkkenı (6-61) “diktiği”, yekkänä (4-85) “iki tanecik”, kökkö (2-78) “yeşile”, çekkege (1-241) “köşeye”.

k/q-t : kâşıktan (2-108) “kaşıktan”, rostâktan (6-76) “yer adı”, çıktı (2-20) “çıktı”, torpaqtı (5-73) “toprağı”.

k/q-q : çıqqändä (1-172) “çıktığında”, âwzâçıqqä (1-221) “iftar için”, ayakkap (2-24) “ayakkabı”.

p-t : taylaptı (6-24) “bırakmış”, keptı (2-95) “gelmiş”, barayâptı (3-132) “gidiyor”, cıptı (2-57) “ipi”, inkılaptıñ (3-69) “devrimin”.

p-k/k : mâhtâpkänä (5-125) “övünerek”, imâmsäyîpkä (3-122) “yer adı”, inqılâpkä (5-21) “inkilap devamında”, akrâpkâçey (6-56) “Hicri takviminin 8. ayına kadar”, tâpkân (1-11) “bulan”, bârîpkü (1-247) “gidip ise”.

s-t : çekkesten (2-83) “köşesinden”, urunasısta (6-55) “uğraşırsınız işte”, tebeste (6-66) “tepesinde”, cetişkenimistı (2-137) “imkanımız kadar”, kıztı (1-108) “kızınızı”.

s-k : keşkän-âş (4-26) “bir yemek adı”, päske (1-183) “aşağıya”.

ş-t : tüştü (6-100) “indi”, tarmâştı (6-92) “yapıştı”, nâylaşta < nâ’ilac da

(1-203) “çaresizdir”, māştı (4-30) “yeşil mercimeği”, hiştme < hiç neme (2-66) “hiç bir şey”, ālıştın (3-134) “güreşin”.

ş-k/q : ıdişkă (4-52) “zarfın içine”, işki (3-128) “içeriye ait”, oruşqân (3-78) “savaşan”, qaşqânäkân (3-61) “kaçmış”.

t-t : kurttan (3-103) “kurttan”, ıttın (1-145) “köpekten”, bette (3-10) “tarafı”, āpkoyatta (4-30) “alır işte”, āyttım (1-107) “söyledim”, wöttü (6-21) “geçti”, gärttey (2-28) “çok az”, āttı < atnı (3-118) “atı”, hukûmāttın (2-117) “hükümetin”.

t-k/k : wötken (1-8) “geçen”, ketken (6-9) “giden”, çertkeni (1-180) “çalmak için”, döwlätkä (3-75) “devlete”, barayatqanda (3-61) “giderken”, tärkij (2-64) “çekici”, jätqaneken (1-102) “yatmış”, äytqänim (1-137) “dediğim”.

B. TONLU ÜNSÜZLERDEN SONRA TONLU GELMESİ

l-d : kıldı (6-13) “yaptı”, āpkıldı (3-74) “getirdi”, kurlıdı (6-19) “kuruldu”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, uruldu (5-86) “vuruldu”, koldan (5-90) “elinden”, äwölden (1-225) “önceden”, içide (2-143) “içinde”, toldırıbalasız (5-121) “doldurursunuz”.

l-g/ğ : kâbılğä (5-86) “Kabile”, malğa (2-143) “mal için”, çolğa (6-100) “yola”, bılgen (1-103) “bilen”, cığılğan (6-22) “yıkılan”, koşulğan (6-5) “birleşen”, ăwālgı (5-35) “önceki”, ölginçä (3-212) “ölenedek”, kurlğändä (1-154) “kurulduğunda”, tabılğıçedı (2-18) “bulunurdu”, cığılğıçedı (6-47) “yıkılırdı”.

l-ğ : yesbılğännäm (5-94) “aklıma eriştigimden”, çölgö (2-40) “çöle”, külgön (1-252) “gülen kimse”.

l-l : bîr hılları (3-140) “bazıları”, romalları (5-118) “yazmaları”, ullar (5-35) “oğlanlar”.

m-d : hālemde (1-193) “teyzemde”, hīç kîmde (1-192) “kimsede”, āldımda (5-96) “yanımda”, kâldımda (4-88) “kaldım da”, kızımdı (6-86) “kızımı”, āzıkamdı (5-42) “azıkımı”, sādrāzāmdıķı (5-86) “başbakanınki”.

m-g/ğ : yelîmgā (5-125) “yurduma”, gîlāmgā (4-74) “kilime”, mārđîmge (1-63) “halk için”, gūđamgā (2-117) “tahır deposuna”, kāwmgā (3-2) “kavim için”, kādîmgî (1-176) “eski”.

m-n : hālîmnen (5-39) “halımdan”, cerîmnen (1-71) “yerimden”, ākemnîñ (1-82) “abimin”, cōldāşımınîñ (1-43) “yoldaşmın”, tūmnūğūđān (5-114) “deliğinden”, şumnuğıyām (4-16) “kötü niyeti de”, cāmnedî (2-33) “topladı”, dîmnānıp (4-47) “demlenip”, adamnar (3-72) “kişiler”.

n/ñ-d : menden (5-51) “benden”, wonda (6-31) “o zaman”, bergāndā (3-72) “verdiğinde”, belîñdegî (1-50) “belindeki”, nāndı (1-211) “ekmeği”, çamandı (4-57) “kötüyü”, kazaandı (1-127) “tencereyi”.

n/ñ-ñ/g : kûnge (1-235) “günde”, lāgeñge (2-77) “yemek tabağına”, āwğanıstanña (3-87) “Afganistana”, ūrgāñgān (5-49) “öğrenen”, kelînge (1-190) “geline”, mıñña (6-92) “buna”, cāñña (4-88) “az önce”, ūylenñen (6-82) “evlenmiş”, kōññūçēđî (4-109) “kabul ederdi”.

n-n : kığannan (2-24) “yaptıktan”, kūnnārdî (5-23) “günleri”, kelînnen (2-101) “gelinden”, hātinnar (3-145) “kadınlar”, yeşannārdı (6-67) “seyyitleri”, değenneyin (1-254) “söylendiği gibi”, kıyānnıñ (1-4) “Kıyanın”.

r-d : şörde (6-72) “şurada”, iftārda (1-221) “iftarda”, berden (1-65) “buradan”, bazardan (4-81) “pazardan”, bardım (1-100) “vardım”, mınāwları

(5-70) “bunları”, cerdı (3-155) “yeri”, koydırdık (3-178) “kondurduk”, üyläntirdim (5-37) “evlendirdim”, bılardıñ (3-73) “bunların”, kızlardıñ (2-60) “kızların”.

r-g/ğ : näperge (6-23) “kişiye”, wākıllärgä (5-88) “vekillere”, bılarğa (3-73) “bunlar için”, coqlarğa (4-81) “yoksunlara”, turğandäy (6-31) “durmış gibi”, bärğän (1-105) “giden”, barğınça (3-176) “gidenedek”, cübergıçedı (6-42) “gönderirdi”, bāstırğıçidık (4-101) “kapatırdık”, bırgänä (5-43) “biricik”, āhırğı (1-248) “sonuncu”.

r-ğ : säwurğä (6-57) “Hicri takviminin 2. ayında”, cerğä (6-58) “yere”, apergen (2-24) “verdiği”, ilgärgı (4-12) “önceki”.

w-d : suwdanam (4-54) “suyudan da”, mınawday (4-83) “bunun gibi”, cawdu (2-107) “yağı”, kiyöwdü (1-132) “damadı”, gawdüröp (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarıp”, iştambawduñ (4-72) “kemerin”.

w-g : tuwgän (5-107) “doğmuş”, womürawğa (6-21) “bağrına”, şorawğa (6-44) “Ruslara”, cawğa (1-225) “yağın içine”, suwğa (1-39) “suya”, sālı nawğa (1-245) “nevruz için”.

y-d : üyden (5-102) “evden”, soydı (5-65) “kesti”, uşlaydı (6-31) “tutar”, koydım (5-67) “bıraktım”, baydı (1-22) “zengini”, koydırdık (3-178) “kondurduk”, aydıñ (3-154) “ayın”, saydıñ (2-47) “derenin”.

y-g/ğ/ğ : toyğá (6-16) “düğün için”, üygá (5-68) “eve”, cäyğa (6-55) “yerine”, qäyğä (6-44) “nereye”, soygän (5-112) “kesen”, kiygen (1-184) “giydiği”, çäyğän (4-52) “yıkamış”, koyğıçem (2-74) “koyardım”.

z-d : kunduzda (5-36) “Kunduzda”, alışıpızda (3-121) “güreşmişiz işte”, hämsäylarımızda (3-175) “konşularımızda”, bızden (1-118) “bizden”, cāşımızdan (5-45) “yaşımızdan”, kızdı (1-133) “kızı”, hıżmetimızdı (1-77)

“hizmetimizi”, năwruzdu (1-231) “nevruzu”.

z-g/ğ : sızgá (5-110) “size”, áwzuñuzğa (3-192) “ağzınıza”, şo sazğa (1-139) “o biçimde”, içimizge (6-7) “içimize”, birbirimizgä (3-193) “bir birimize”, közgä (4-19) “göze”.

z-ğ : wözimizge (1-8) “kendimize”, bizge (1-212) “bize”, hökküzge (2-143) “öküze”, köñimizge (1-86) “gönlümüze”.

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

A. TONLULAŞMA

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere tonsuz /ç, k, p, t/ ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca ya da önünde /j, m, w, y/ gibi sedalı ünsüzler bulununca tonlu karşılıkları olan /c, g, b, d/ seslere dönüşmüştür.

k > g Değişmesi

Eski Türkçedeki kelime başı /k/ sesinin hem Karlok hem de Kıpçak groplarında korunduğu malumdur. Dolayısıyla bu ağızda da korunmuş olaması olağan sayılır. Ancak kelime içi ve kelime sonundaki bu sesin iki ünlü veya bir ünlü ve bazı sızıcı ve akıcı ünsüzlerle kuşatılınca tonsuzlaşmış olduğu görülmektedir.

Metindeki örnekler: ketäyig yeliñizgá (5-119) “yurdumuza gidelim”, bèg wôtken (1-8) “ağalık yapmış”, täjigistanķu (3-13) “tacikistan ise”, belindegı (1-50) “belindeki”, kögjötöl (2-133) “bir hastalık”.

p > b Değişmesi

Bu ağızda kelime sonunda /b/ sesinin bulunmadığını yukarıda da

belirtmiştik. Çoğunluğu /-p/ zarf fiil ekinden oluşan kelime sonundaki /p/ ünsüzlerinden sonra gelen kelime veya ekler her hangi bir ünlü ya da bazı sızıcı ve akıcı ünsüzler ile başlayınca tonlulaşarak /b/ sesine dönüşmüştür. Bunun dışında devam eden kelime başındaki /b/ sesi ile olan /pb > bb/ benzeşmesi sonucu değişen /p/ ünsüzleri de bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: culubāldım (6-33) “kopardım”, tob_āğan < top (3-150) “top alan”, köbäyip < köpayip (3-106) “çoğalıp”, cıbek (1-165) “ipek”, ālıştırbedi < alıştırıp (6-16) “değiştirmişti”, deb jäteredi < dep (1-178) “diyordu”, cıb worāğıcı < yip (4-82) “ip çevricisi”, ālb bardı (5-72) “götürdü”, yeşantob dep (6-71) “Yeşantop diye”, deb yá (3-126) “diye veya”.

t > t̤ > d Değişmesi

Resmi Özbekçede olduğu gibi Eski Türkçedeki kelime başı /t/ sesleri bu ağızda genelde korunurken bazı örneklerde tonlu karşılığı olan /d/ sesine dönüşmüştür. Kelime içinde ve sonunda bulunan bu ünsüz ise iki ünlü ve ya bir ünlü bir akıcı ünsüz arasında kalınca tonlulaşmaya maruz kalmıştır. Bazı örneklerde, devam eden kelimenin başında bulunan /d/ sesi ile benzeşerek tonlunlaşan kelime sonu /t/ ünsüzü de vardır.

Metindeki örnekler: şüyütüp (1-27) “böylece”, äytıp (1-143) “söyleyip”, dedi < tidi (1-29) “dedi”, dāwüşu < tawüşu (1-174) “sesi”, koñrad_āskārām (3-63) “Koñurat asker”, äyd dep < ayt (5-93) “konuş diye”, cedmedi < yetmedi (6-30) “yetmedi”.

ç > c Değişmesi

Fazla karşılaşmadığımız bu ses olayının tek örneği bulunmaktadır. Bunun sebebi de kelime sonundaki /ç/ seslerinin çoğu bu ağızda sızıcılaşarak /j ve ş/ ünsüzlerine dönüşmüştür. Bahsi ileride başka bir başlık altında incelenecektir.

Metindeki örneği: qäcmäydiken (1-129) “kaçmazmış”.

B. TONSUZLAŞMA

Aşağıda tespit edilmiş durumlarda /b, c, d, ğ, z/ gibi ünsüzler tonsuz karşılığı olan /p, ç, t, h, s/ seslerine dönüşmüştür. Bu değişmelerin çoğu da bu ağızda kelime sonunda bulunamayan seslerde gerçekleşmiştir.

b > p Değişmesi

Alıntı kelimelerin sonunda bulunan /b/ sesleri bu ağızın ses sistemine uymadığı için tonsuzlaşarak /p/ seslerine dönüşmüştür. Türkçe kelimedeki örneğinde ise kelime başında bulunan /b/ ünsüzü yanındaki tonsuz ünsüzden etkilenecek /p/ olmuştur.

Türkçe kelimedeki örneği: beşpalâw < beş bala wä (3-42) “yer adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ayıp (4-14) “ayıp” (< Ar. عيب), ijäp (1-131) “kabul etmek” (< Ar. اجاب), akrap (6-56) “hicri takviminin 8. ayı” (< Ar. عقرب), ħaraptı (5-81) (< Far. خراب), inqılâpkä (5-21) “devrim döneminde” (< Ar. انقلاب), kışıp (5-17) “meslek” (< Ar. كسب), näsip (1-122) “hisse” (< Ar. نصيب), mäktäp (4-2) “okul” (< Ar. مكتب), näjip (5-28) “kişi adı” (< Ar. نجيب), ğăripti (1-22) “fakiri” (< Ar. غريب), bekiṭäppiz (5-98) “kitapsız” (< Ar. كتاب).

c > ç Değişmesi

Bu ses olayı hep alıntı kelimelerde görülmektedir. Esas dildeki /c/ ünsüzleri ister kelime sonunda olsun ister ortasında aşağıdaki örneklerde /ç/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örnekler: gürüç < gurunc (3-174) “pirinç” (< Far. گرنج), mäçit < mascid (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد), bîbîḥatîçä < ḥädicah (1-1) “kişi adı” (< Ar. بی بی خدیجه).

d > t Değişmesi

Arapça ve Farsçadan bu ağıza giren kelimelerin bir kısmında bazı /d/ ünsüzü /t/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu ses hadisesi daha çok kelime sonunda olmak üzere kelime ortasında da bulunmaktadır. Türkçe kelimelerde ise /-dı/ geçmiş zaman ekinin ünlüsü düşünce kelime sonunda kalan /d/ ünsüzü tonsuzlaşarak /t/ sesine dönüşmüştür.

Türkçe kelimedeki örnekler: cıret < yüredi (2-123) “yürür”, çiyratat < çiyratadı (4-71) “ayırır”, berinjent < berin endi (1-108) “artık verin”, bermät < bermedi (3-65) “vermedi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: çātır (3-217) “çadır” (< Far. چادر), şäyit (5-21) “şehit” (< Ar. شهيد), mākṣāt (5-19) “hedef” (< Ar. مقصد), bībīḥatīḫa < ḥādicah (1-1) “kişi adı” (< Ar. بى خديجه), sawātımız (5-99) “okuma yazmamız” (< Ar. سواد), āyītı (5-19) “geliri” (< Ar. عايد), tāwālītīm (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), äntāk (4-109) “az” (< Far. اندك), pīsānt (4-19) “beğenilmiş olan” (< Far. پسند).

ğ > ħ Değişmesi

Bu ses hadisesi ile ilgili tek örnek bulunmaktadır. Farsçadan alınan kelimelerin birinde /ğ=غ/ sesi tonsuzlaşarak /ħ/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örneği: baḥkārlīmīzem (3-95) “meyveli ağaç yetiştirmemiz ise” (< Far. باغ).

z > ž > s Değişmesi

Tonlu /z/ ünsüzü özellikle kelime sonunda bulununca tonsuzlaşarak önce yarı sedalı /ž/ sonra da /s/ sesine dönmüştür. Bu ses olayı alıntı kelimelerde de görünmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bīžku (1-36) “biz ise”, yūž (3-25) “yüz sayı”, wōžī (3-43) “kendisi”, wōtīž (1-32) “otuz sayı”, betus < be tuz (2-86)

“tuzsuz”, kıs (1-93) “kız”, kıyıs (2-67) “keçe”, kobıs (1-182) “bir çalgı aleti”, çığası (2-59) “çıkarsınız”, babamıs (1-7) “dedemiz”, bıs (2-25) “biz”, tüyesıs < tögesiz (2-78) “döveceksiniz”.

Alıntı kelimedeki örneği: cäfs < cäzb (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب), píyas (1-216) “soğan” (< Far. پیاز), bäsşın < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضی).

C. SÜREKLİLEŞME

Aşağıdaki küçük başlıklar altında inceleyeceğimiz ses olaylarında /b, c, ç, d, g, k, q, p/ gibi süreksiz ünsüzlerin /b, ç, f, ğ, ğ, h, j, k, s, ş, w, z/ gibi sızıcı ve yarı sızıcı ünsüzlerine dönüştüğünü; /b, c, g, ğ, h, k, w/ ünsüzlerinin de akıcılaşarak /m, y/ olduklarını göreceğiz.

1. SIZICILAŞMA

b/p > f Değişmesi

Hem Türkçe hem alıntı kelimelerde rastlanan bu değişme hep hece sonunda gerçekleşmiştir. Büyük ihtimalle ünsüzün boğumlanma sırasında bir seslendirme boşluğu yaşanmıştır. Çünkü bu tür bir ses hadisesi bu ağızda pek beklenmeyen bir durumdur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çiftanıñ < çuptanıñ (4-41) “bezin”, kaflağan < kaplangan (4-83) “kaplanmış”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ıftıda < ibtida (5-10) “başlangıç” (< Ar. ابتدا), cäfs < cäzb (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب).

b/p > b > w Değişmesi

Eski Türkçe kelime başındaki /b/ ünsüzü, genelde hece başında bulunan /b/ ünsüzleri ve iki ünlü arasında kalan /b, p/ ünsüzleri bu ağızda bazen sızıcılaşarak önce /b/ sonra da /w/ sesine dönüşmüştür. Hece sonunda ise gerçekleştiği az görülmektedir. Bu ses olayı ile ilgili örnekler

hem Türkçe hem alıntı kelimelerde bulunabilmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *boladı* (1-78) “olur”, *bersä* (3-163) “verse”, *cıbergen* (1-114) “göndermiş”, *keleberdik* (1-22) “geliyorduk”, *tokuybergçedi* (4-70) “dokuyu verirdi”, *dëbendi* < *dep endi* (1-81) “diyerek”, *şabāldım* < *salıp aldım* (6-34) “saldım”, *wup* < *bolup* (4-42) “olup”, *wārākān* < *bar eken* (5-67) “varmış”, *bāwāmız* < *babamız* (6-3) “dedemiz”, *ķawup* < *ķabıp* (1-194) “dikip”, *tāwup* < *tapıp* (5-82) “bulup”, *suw* < *sub* (6-58) “su”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *yāraḇāzaṇ* (5-93) “bir gelenek” (< Ar. *يارمضان*), *ķışıḇim* (5-8) “mesleğim” (< Ar. *كسب*), *tewib* < *tābib* (4-97) “tebip” (< Ar. *طبيب*), *barawar* < *barābār* (4-50) “denk” (< Far. *برابر*), *şawās* < *şābaş* (6-45) “aferim” (< Far. *شلباش*), *maşāwa* < *māş ābāh* (4-29) “bir yemek adı” (< Far. *ماش آبه*).

c/ç > j Değişmesi

Hem Türkçe kelimelerde hem alıntı kelimelerde /c/ ve /ç/ ünsüzleri sızıcılaşarak /j/ sesine dönüşmüştür. Üstelik bu değişikliği kelimenin her hecesinde görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *köje* (2-71) “bulgur”, *pereje* (1-190) “hırka”, *böğjama* (2-63) “büyük bokça”, *tartķij* (2-64) “çekecek”, *qājmāydı* (1-125) “kaçmaz”, *tājig* (5-2) “bir kavim adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *ijäp* (1-131) “kabul” (< Ar. *اجاب*), *mäyrejepte* (4-63) “bir ay adı” (< Ar. *رجب*), *räwäj* (3-175) “gelenek” (< Ar. *رواج*), *ḥārijda* (1-18) “yurt dışında” (< Ar. *خارج*), *ḥāwlūjāy* (1-60) “ev arsası” (< Far. *جای*), *ḥäyjdosā* (3-48) “kişi adı” (< Ar. *حاجی*), *jānnıj* (1-94) “canının” (< Far. *جان*). *ḥallājı* (5-14) “pamuğu hallaç yapan alet” (< Ar. *حلاجی*).

c/ç > ğ > ş Değişmesi

Hece sonunda bulunan /c/ ve ç/ sesleri bu ağızda, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi zaman zaman sızılışarak /ş/ sesine dönmüştür. Ancak dönüşme sırasında bir ara alafonu olan /ç/ sesi değerinde de kendisini göstermektedir. Bir önceki konuda gördüğümüz gibi bu sesin bazen /j/ sesine dönüştüğü de olmuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cäläñaç (1-25) “çıplak”, kaçmak (3-88) “kaçmak”. üş sışıl (1-15) “uç kız kardeş”, mápremeş (1-165) “büyük bokça”, işki < içki (3-128) “içeriye ait”, küştän < küçtan (4-88) “güçten”, köşmān (3-9) “göçmen”.

Alıntı kelimedeki örnekler: gürüç < gurunc (1-119) “pirinç” (< Far. گرنج), hiştme < hiç neme (2-66) “hiç bir şey” (< Far. هیچ), nāylaştā < nā‘ilac da (1-203) “caresiz işte” (< Far.; Ar. لنا علاج), räwäş < rawāc (3-208) “gelenek” (< Ar. رواج).

d > z > s Değişmesi

Aşağıdaki alıntı kelimelerde /d/ ünsüzü sızılışarak /z/ sesine dönmüştür. Yanlız bir örnekte söz konusu ünsüzün /s/ olduğu durumu da tespit edilmiştir.

Metindeki örnekler: toza < todāh (1-241) “toplanmak” (< Far. توده), hizmet < hıdmāt (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), mähśımcān < mähdomcan (1-46) “bir saygı sözü” (< Ar. مخدوم).

g > w Değişmesi

Kıpça grubu Türk Lehçelerinin genelinde olduğu gibi bu ağızda da Eski Türkçe /g/ ünsüzü sızılışarak /w/ olmuştur. Bazı örneklerde ünsüzün düştüğünde görülmektedir.

Metindeki örnekler: āwzu < ağızı (5-77), cāw < yağ (3-174), sāw < sağ (5-74), wotāw < otag (5-127) “oda”, āwuredī < ağır edi (1-67), kúwrup < kağurup (1-223) “kavurup”, kuwrap < kugrap (4-49) “kurup”, cergedēwūr <

yerge tegür (1-134) “yere kadar”, tuwgän < toggan (5-107) “doğmuş”, mınowça < munaguça (6-58) “şu kadar”, tımâw < tımagu (4-99) “grip”, altâwu < altagu (2-49) “altısı”, tûnâwun < tûne gün (5-43) “dün”, tırkâmbâwüğ < tirkenmeguk (4-13) “bir oyun adı”, uruwını < urugunu (3-43) “soyunu”, uwğûçidi (4-27) “eklerdi”, açuwanıp < açıglanıp (3-85) “sinirlenip”.

k > k̑ > ħ Değişmesi

Bu değişimin orta noktasında bulunan /k̑/ ünsüzünün bahsinde de bu ses hadisesine biraz dokunulmuştu. Süreksiz /k/ sesi hece sonunda bulununca sızıcılaşarak önce /k̑/ sonrada /ħ/ sesine dönüşmüştür. Bu ses olayı alıntı kelimelerde de görülmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: tentäklıktı (3-86) “kabadayılığ”, süyrük (4-47) “tanenin yeşermesi”, sümäläk (4-59) “bir yemek adı”, kökmäk (4-42) “göm gök”, beğ (3-86) “bek”, wözbäklärdıñ (3-181) “Özbeklerin” uyhu (1-101) “uyku”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: maktäpkä < maktäbge (3-168), mahtap (5-119) “okul” (<Ar. مكتب), dähätär < doktor (4-97) “doktor” (< Fr. doktor).

g/k/ħ > ğ/ğ Değişmesi

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi /g, k, ħ/ ünsüzleri iki ünlü ya da bir ünlü ve bazı sızıcı ve akıcı ünsüzlerin arasında kalınca sızıcılaşarak kalın ünlülerin yanında iken /ğ/ sesine, ince ve yarı ince ünlülerin yanında ise /ġ/ sesine dönüşmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äğärsuwdı < ağar subnı (1-140) “akarsuyu”, wöğü < oku (4-87) “oku”, cārıġ-āylár (5-107) “aydın aylar”, kăğma (3-123) “bir giyisi”, äğ lata < ak lata (3-214) “beyaz başörtüsü”, yăğnı < yaknı (4-73) “tarafı”, boğjama < bokçama (2-63) “büyük bokça”, kırğ jettı (2-

140) “kırk yedi sayı”, kışlağ bareken (6-72) “köy varmış”, mädäliğ mähälimizge < maydalık (1-167) “küçükken”, tiğediken (1-156) “dikermiş”, beğimış (3-53) “paşamız”, tögömiş (1-217) “dökeriz”, yèğ iz (1-12) “ikiz”, köğ bolıp (2-78) “yeşerip”, tājīg yenem (5-2) “tacik annem”, sümeleğ woçaqtıñ (2-82) “sümelek ocağının”, yeşeg mındı (6-31) “bir oyun adı”, bığene (1-76) “biricik”.

Alıntı kelimedeki örnekler: intıpağ joğ < ittifak (4-60) “ittifak” (< Ar. اتفاق), luğma (2-97) “lokma” (< Ar. لقمه), täğmil (1-223) “bitmek” (< Ar. تكميل), zülpeğem (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفك), neğin (2-97) “ancak” (< Ar. ليكن).

ķ/q > ħ Değişmesi

Bu değişme bu ağızda en çok rastlanan bir ses olayıdır. Kelimenin her noktasında görebilmek mümkündür. Bazı /ķ, q/ ünsüzleri hecenin başında da sonunda da sızıcılaşarak /ħ/ sesine dönüşmüştür. İster Türkçe kelimelerde olsun ister alıntı kelimelerde aynı şartlar altında söz konusu ünsüzler değişikliğe uğramıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āħsiyäg (4-13) “bir oyun adı”, āħsağ (5-75) “aksak”, ħatınnar < kadınlar (3-145), başħa (3-146) “başka”, bāħşını (4-103) “tebibi”, yāħşı (6-92) “güzel”, çıħsa (1-42) “çıkısa”, yāħtāñ (1-133) “tarafı”, coħlarğa (4-81) “yoksunlara”, qazāħlar (3-214) “Kazaklar”, tayāħ (3-89) “dayak”, ulaħ < oğlak (3-118) “oyun adı”, azıraħ (3-80) “daha az”, qorqaħ (3-87) “korkak”, aşıħ (3-143) “aşık kemiği”, tābaħ (1-97) “tabak”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: waħtıdağı (1-196) “zamanındaki” (< Ar. وقت), ġārħ wolup (3-16) “boğulup” (< Ar. غرق), paħı (3-171) “farkı” (< Ar. فرق), māħul (4-39) “kabul olmuş” (< Ar. معقول), alapoçaħ (3-104) “kavun adı” (< Far. پوچاق), māħsāt (3-142) “hedef” (< Ar. مقصد), mıntıħ < bondoq (3-89) “silah” (<

Ar. بندوق).

2. AKICILAŞMA

b > m Değişmesi

Her hangi bir hecesinde /n/ sesi bulunduran kelimelerin başındaki /b/ ünsüzleri bu ağızda sistemli bir biçimde /m/ olmuştur. Alıntı kelimelerin arasında tek örneğine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: maynāğı (3-191) “bahsi geçen”, mına (4-31) “işte”, mınça (1-67) “bu kadar”, mınam < bilen (3-89) “birlikte”, mınmatmanda < bin batmanda (3-68) “yer adı”, mımmäydı < binmeydi (3-135) “binmez”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: mıntıh < bondoq (3-89) “silah” (< Ar. بندوق).

c > y Değişmesi

Arapçadan alınan kelimelerin arasında tek örneği bulunmaktadır. Arapçada “oturmak” anlamına gelen *cā/sā* kökünün yer zarfı gösteren bu türevi söz konusu ses değişikle bu ağızda “toplantı” anlamı ile mevcudiyet göstermektedir.

Metindeki örnekler: mäylis < mäclis (1-245) “toplantı” (< Ar. مجلس), räwäydä < ravāc (3-171) “gelenek” (< Ar. رواج).

g/k > y Değişmesi

/g ve k/ ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca akıcılaşarak /y/ olmaktadır. Bu değişimin gerçekleşmesi için söz konusu ünsüzlerin ince sıralı ünlülerle hece kurması şarttır.

Metindeki örnekler: qänney < qanı tek (6-32) “nasıl”, kiyiz < kigiz (2-56) “keçe”, iyirdim < egirdim (2-56) “eğirdim”, tūyūm < tūgūm (1-38) “dügüm”, tiyt < tegdi (4-99) “deydi”.

h > y Değişmesi

Bu ses olayı ile ilgili örnekler hep alıntı kelimelerde görünmüştür. Kaynak dilde /h/ olan ünsüzler bu ağızda sistemli bir biçimde akıcılaşarak /y/ olmuştur.

Metindeki örnekler: mijāyillär < mucāhidler (5-28) (< Ar. مجاهد), ıbrayım (3-84) “kişi adı” (< Ar. ابراهيم), nıkāyığe (6-12) “nikahına” (< Ar. نكاح), pātiye < fatihäh (1-94) “nişan” (< Ar. فاتحه), mākkeyi < mākkaḥi (6-51) “mısır” (< Ar. مكي), ilāyi < ilahi (5-39) “ey allah” (< Ar. الله), mīymān (3-186) “misafir” (< Far. مهمان), äläydä < alāhidäh (5-129) “ayrı” (< Far. الاهيد), biysap < be hesap (3-157) “geçersiz” (< Far.; Ar. بی حساب), māyi < māhi (6-55) “ay” (< Far. ماهی), birtesiyem < birtesi häm (6-38) “hiç birisi” (< Far. هم).

w > y Değişmesi

Eski Türkçede /w/ olarak bilinen bu ses, kök hecenin sonunda iken /y/ sesine dönüşmüştür. Şüphesiz bu değişimde yanında bulunan ince sıradan ünlülerin büyük katkısı olmuştur. Ancak Farsça asıllı olan bir kelimede ünlünün kalın sıradan olması bizi önce ünlünün incilmesi sonra bu değişimin gerçekleştiği kanaatine götürüyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: üy < ev (1-204), tüyêsi (2-37) “devesi”, üyrüldü < ewrüldü (2-78) “döndü”, tüyüp (2-79) “dövüp”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: düyüm < dowom (2-62) “ikinci” (< Far. دوم).

Ç. SÜREKSİZLEŞME

Bir kısmı sızıcı bir kısmı da akıcı özellikleri olan /f, ḥ, m, w, y, z/ ünsüzleri bir takım ses olayları sonucu süreksiz /b, c, ç, d, k, q, p/ seslerine dönüşmüştür. Bu ses olaylarını derlediğimiz metinde tespit ettiğimiz örneklerle izah edeceğiz.

f > b/p Değişmesi

Aslında bu ağızda mevcut olmayan diş dudak /f/ ünsüzü Arapça ve Farsça gibi dillerden geçen kelimelerle beraber bu ağıza yerleşmiştir. Ancak yerleşirken çok az istisna ile büyük bir kısmı /p/ az bir kısmı da /b/ sesine dönüşmüştür. Dolayısıyla buradaki ses hadisesinin temelini oluşturan bu değişimi sadece alıntı kelimelerde görüyoruz.

Metindeki örnekler: pāl (5-58) “fal” (< Ar. فال), paṛk (6-6) “fark” (< Ar. فرق), paṭuwa (3-84) “fetva” (< Ar. فتوى), pārz (3-73) “farz” (< Ar. فرض), pārsı (5-97) “Farsça” (< Far. فارسی), pelān < fe’lān (5-4) “şu an” (< Ar. فعلا), paḷanı (5-83) “bahsi geçen” (< Ar. فلانى), dāb urup (1-238) “davul çalıp” (< Far. دف), nāpār (5-61) “kişi” (< Ar. نفر), cubláştıradı (1-207) “eşleştirir” (< Far. جفت), taṭtadan (2-18) “bez türü” (< Far. تافته), wāzīpe (1-28) “resmi görev, vazife” (< Ar. وظيفة), iṣṭipā (1-61) “istifa” (< Ar. استيفاء), taṭypā (3-32) “kavim” (< Ar. طائفه), ḥāpīp (5-86) “hafif” (< Ar. خفيف), tīlpīn (2-122) “telefon” (< Fr. telephone), mīsāpridīm (5-27) “mülteci idim” (< Ar. مسافر), sīrp (3-65) “sadece” (< Ar. بى مصرف), bemāsrāp (5-17) “masrafsız” (< Far.; Ar. بى مصرف).

z > d Değişmesi

Sızıcı /z/ ünsüzünün /d/ olması Arapçadan bu ağıza geçen bir kelimeye görünmüştür.

Metindeki örneği: ḥıdır (3-1) “Hz. Hızır” (< Ar. خضر).

y > c/ç Değişmesi

Kıpçak grubu Türk Dili’nin tipik bir özelliği olan Eski Türkçe kelime başı /y > c/ değişmesinin bu ağızda da görünmesi normaldir. Fakat bazı örneklerde /y/ sesinin /ç/ olduğu dikkat çekicidir. Akıcı /y/ ünsüzünün /c ve ç/ olması olayını süreksizleşme adı ile kaydediyoruz. Bu ses hadisesi ile ilgili alıntı kelimelerde örnek bulunmamaktadır.

Metindeki örnekler: çaman < yaman (1-202) “yaman, kötü”, coḡ < yoḡ

(1-103) “yok”, çerî (1-60) “yeri”, cılkı (2-16) “yılı”, cıtip (3-16) “kaybolup”, cıyip (2-131) “yığıp”, cuwádı (4-44) “yıkar”, cetmiş (4-11) “yetmiş sayı”, cúzüm (3-102) “üzüm”, casaymız (1-219) “incelteceğiz”, cüzük (1-124) “yüzük”, cığıldı (6-21) “yıkıldı”, cıl (5-33) “yıl”.

m > b Değişmesi

Bu ses olayı Arapçadan alınan tek kelimeye görünmüştür. Kelime ortasında akıcı /m/ sesi süeksizleşerek /b/ olmuştur.

Metindeki örneği: yārabāzān < yā ramazan (5-103) “bir gelenek” (< Ar. يا رمضان).

h > k/q Değişmesi

Örenği az da olsa bu ağızda bu ses olayına zaman zaman rastlamak mümkündür. Farsça olarak bilinen iki kelimeye hırıltılı /h/ ünsüzünün süeksizleşerek /q/ olduğu görünmüştür.

Metindeki örnekler: biybaq < bebāht (1-22) “zavallı” (< Far. بی بخت), tāqtāğā (2-58) “tahtaya” (< Far. تخته).

w > b Değişmesi

/w/ ünsüzünün /b/ sesine dönüştüğü ses olayı Farsçadan bu ağıza geçen bir kelimeye görünmüştür.

Metindeki örneği: dārbāzā < dārwāzāh (5-11) “kapı” (< Far. دروازه).

D. SÜREKLİ ÜNSÜZLERİN ARALARINDAKİ DEĞİŞMELER

Süreklî ünsüzlerin kendi aralarındaki eşdeğer değişikliklerinin bir kısmı sabit olmasalar da bir kısmı sağlam kurallara dayanarak aralarında bir takım değişiklikler yaşamıştır. Söz konusu değişiklikten kasıtımız /f, l, n, ŋ, r, s, w, y/ ünsüzlerinin /ğ, j, l, m, n, ŋ, s, w, y/ gibi ses değerinde görünmesidir.

f > w Değişmesi

Alıntı kelimelerdeki /f/ sesleri bu ağızda hemen hemen bütünüyle /p/ olurken aşağıdaki örnekte ise /w/ olmuştur.

Metindeki örneği: âwğaniştāḡa < afğaniştān (3-11) “yer adı” (< Far. افغانستان).

l > n Değişmesi

Arapça asıllı bir kelimede görünen bir ses olayıdır. Metinde pek örneğine rastlanmadı ise de /l/ sesi ile başlayan alıntı kelimelerde yaygın olan bir ses hadisesidir.

Metindeki örneği: nekīn (1-186) “ancak” (< Ar. ليكن).

n > l Değişmesi

Taranan metinde bu kelime ile birkaç yerde bu şekilde karşılaştık. Bu değişmeye aykırılışma diyebiliriz aslında. /n/ ve /m/ seslerinin arasındaki ünlü düşünce aykırılışmış olabilir.

Metindeki örneği: ğālmetti (6-61), ğālmet < ğānimāt (6-52) “daha iyi” (< Ar. غنيمت).

n > m Değişmesi

Teklik 1. şahıs ekinin /m/ ünsüzü /pm < pp/ benzeşmesine uğrayınca sonunda bulunan /n/ sesi çoğu zaman /m/ olur. Bu değişmeyi kaideli bir biçimde bu ağızda görmek mümkün.

Metindeki örnekler: jātıpam cılap(5-24) “ağlıyordum”, jıbertıppem (1-75) “göndermişim”, bārıppam < barıpman (6-46) “gittim”, kappam < kalıpman (5-60) “kalmışım”.

n > ŋ Değişmesi

Daha çok kelime sonunda bulunan /n/ sesi /ŋ/ olmuştur. Bu ses olayının çoğu /-dAn/ çıkma halı ekinin sonunda görünmüştür. Alıntı

kelimelerde ise tek örneği mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cıgılğannañ üstüğe (6-48) “düşer düşmez”, atadán altı (6-8) “babadan”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: güzäräñiñi (3-142) “geçimini” (< Far. گذاران).

ŋ > y Değişmesi

Özbekçenin Karlok ağızlarında *tāni* “asla” (metin dışı) biçiminde yaşamakta olan bu sözcük bu ağızda aşağıdaki şekilde gelişmiştir.

Metindeki örneği: täyyi < tañi (2-90) “asla”.

r > l Değişmesi

Bu ses olayı Arapçadan alınan kelimerin birinde görünmüştür. Kelime sonunda bulunan /r/ ünsüzü akıcı /l/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örneği: zāriletī (6-77), zārıl (4-24) “gerekli, mecbur” (<Ar. ضرور).

ş > s Değişmesi

Alıntı kelimelerin birkaçında esas dilde /ş/ olan bazı ünsüzler /s/ olmuştur.

Metindeki örnekler: säcereden < şacäräh (6-75) “soyağacı” (< Ar. شجره), sülläñi < şülleni (4-28) “bir yemek adı” (< Far. شوله), şawás < şābaş (6-45) “aferim” (< Far. شاباش).

w > ğ Değişmesi

Eski Türkçede /v/ ya da /w/ olarak gösterilen bu ünsüz aşağıdaki bir örnekte /ğ/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örneği: koşuğuş < koş awuş (4-30) “avuç”.

y > j Değişmesi

Özellikle kelime başında görülen bu değişme bu ağızda çokca rastlanan bir ses hadisesidir. Eski Türkçe kelime başı /y/ sesinin bir kısmı bu değişimi yaşamıştır. Günümüz Modern Kazakça'nın en tipik özelliklerinden biri olan bu hususiyeti taşıyarak onun takibinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Metindeki örnekler: jem (2-143) “yem”, jerde (1-255) “yerde”, jiredi (1-260) “yürür”, jibertippem (1-75) “göndermişim”, jibi (4-94) “ipini”, jok (4-60) “yok”, jaman (5-6) “yaman”, jatıp (5-25) “yatıp”, jedi (5-28) “yedi”.

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Aşağıdaki örneklerin tamamında iki ünsüzün bir birine benzeştiğini tespit ettik. Bu benzeşme mutlaka yan yana gelen iki ünsüzün, birinin diğerine bıraktığı etkisinden kaynaklanmıştır. Söz konusu etkileşim Dil Bilgisi tabirince ya ilerleyici benzeşme veya gerileyici benzeşme yolu ile gerçekleşmiştir. Benzeşmiş iki ünsüz bazen iki kelime birleşince bazen de kökler ek alınca yan yana gelmiştir. Aralarındaki seslerin düşmesi veya erimesi ile yan yana gelerek benzeşmiş olan örnekleri de mevcuttur. İki ünsüzün arasındaki düşen seslerin çoğu ünlülerdir. Bunun bir kısmını tamlama ekleri teşkil etmektedir.

Buradaki ses hadiselerinin sebebi ve gelişmiş yönleri bir birinden pek farklı olmadığı için aynı neden aynı sonucu har örnekte tekrarlamaktansa incelediğimiz örneklerden yola çıkarak fikrimizi yukarıdaki genelleme ile izah etmeye çalışıyoruz. Ayrıca kelimelerin açılımını göstererek ses olaylarının farklı yorumlanabileceği düşüncesinden kaçınmıyoruz.

Bu konu ile ilgili söylememiz gereken başkibir mesele eklerle kökeler arasındaki ünsüz benzeşmeleridir. Ünsüz Uyumu bahsinde gördüğümüz üzere kökler ek alırken sonunda bulunan tonlu ve tonsuz ünsüzlerin uyumuna

göre ek seçerler. Yani ekler son sese tonluluk tonsuzluk açısından benzemek zorundadır. Bu konuyu benzeşmekten ziyade köklerle eklerin arasında bir tercih meselesi olarak düşüdüğümüz için Ünsüz Uyumu bahsinde inceledik. Fakat eklerin başındaki ünsüz kökteki son sesi kendine benzetti ise bir bezeşme niteliğinde kabul ederek bu konuya tabi tuttuk. Boğumlanma açısından bir birine benzeşmiş ünsüzlerin örnekleri aşağıdakilerdir.

cş > şş Benzeşmesi

Metindeki örneği: hāşşermetbāy < hāci şer muhāmmād (1-2) “kişi adı”.

dl > ll Benzeşmesi

Metindeki örnekler: mijāyillār < mucāhidler (5-28) (< Ar. مجاهد), moysāpīller < muysafidler (6-41) “yaşlı dede” (< Far. موسى سفيد), āwlellī < āwladlı (1-25) (< Ar. اولاد).

ft > tt Benzeşmesi

Metindeki örneği: attabanı < āftābāhni (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه).

hk > kk Benzeşmesi

Bu örnekte /h/ ünsüzünün düştüğü, onun telafisi olarak da /k/ ünsüzünün ikizleştiği düşünülebilir.

Metindeki örneği: mākem < mākām (6-86) “sıkı” (< Ar. محكم).

kg > kk Benzeşmesi

Metindeki örneği: yekkūn < eki gün (4-46) “iki gün”.

mb > mm Benzeşmesi

Metindeki örneği: zulımmınan < zulm bilen (2-7) “zülüm ile” (< Ar. ظلم).

md > mn Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cerımnēn < yerimden (1-71), kelınnēn

< kelinden (2-101) “gelinden”, qānney < kanıday (6-32) “nasıl”, yadīmnan < yādımdan (2-139) “aklımdan”.

Alıntı kelimedeki örneği: gudanman < gudāmdan (1-64) “tahır deposundan” (< Far. گدام).

md > nd > nn Benzeşmesi

Metindeki örneği: yennanā < emdi ana (1-92) “şimdi ise”.

ml > mn Benzeşmesi

Metindeki örneği: yenimnar < enemlar (2-19) “anneler”.

nb > mb Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wombeş < on beş (5-25) “onbeş sayı”, cıldam berma < yıldan beritaman (2-46) “yıldan beri”, kıyanmam bolamış < kıyandan bolamız (1-3) “yer adı”, mem boş < men bolsa (2-44) “ben ise”, mennäm bîr < menden bir (5-51) “benden bir”.

Alıntı kelimedeki örneği: wötāmbektîj < wätānbekniğ (3-53) “kişi adı” (< Ar. وطن).

nb > mm Benzeşmesi

Metindeki örneği: yeşitkemmiñen < eşitken bilen (2-139) “işittiysem de”.

np > mp Benzeşmesi

Metindeki örneği: kalım palınlam (6-95) “halı malı”.

nd > nn Benzeşmesi

Metindeki örnekler: yéseñjennen < es ingenden (1-64) “akıllandıktan”, wonnāyın < on dak (3-89) “onun gibi”, degenneyin < degen dek (1-254)

“dediği gibi”, şunneyn < şun dek (5-13) “şöyle”, qänneý < kan dak (6-32) “nasıl”, sepkennenj < sepkenden (6-61) “serptikten”, şonnañ < şondan (5-34), şonna < şonda (3-158) “o an”, alçinnan < alçından (3-20) “yer adı”.

ng > ng Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bağlaŋga < bağlanga (2-16) “yer adı”, qäzängä < kazanga (1-224) “tencereye”, tamga < tamga (1-171) “eve”, turğaŋga < turganga (6-83) “dururken”.

Alıntı kelimedeki örneği: naŋga < nanga (2-15) “ekmeğe” (< Far. نان).

ng > nŋ > ŋŋ Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: mıŋŋa < bunga (6-92) “buna”, cäŋŋa < yanga (4-88) “yeni”, köŋŋüçedi < köngüçedi (4-109) “kabul ederdi”.

Alıntı kelimedeki örneği: âwğanıstanŋa < afğanistanğa (3-87) “yer adı” (< Far. افغانستان).

ng > ŋg/ŋğ Benzeşmesi

Metindeki örnekler: kelŋge < kelinge (1-190) “gelin için”, kŋğaŋga < kılgaŋga (4-78) “yapana”, küŋğë < künge (1-81) “günde”, bağlaŋga < bağlanga (2-16) “yer adı”.

nk/nk > ŋk/ŋk Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: sepkennenj köre < sepkenden (6-61) “serpmektense”, şonnañ boğän < şondan (5-34) “ondan olmuş”, kolumnañ kegen < kolumdan (2-55) “elimden gelen”, bŋrāŋ kälmağä < biren (3-194) “birer kelimedede”, qädŋmnenj qağan < qädimden (6-81) “eskiden kalmış”, körgön kunum < körgeŋ (2-97) “gördüğüm günler”, çaŋaŋ kış < yaman (2-28)

“kötü kış”, qíyañ qışlağ < kıyan (2-1) “yer adı”.

Alıntı kelimedeki örneği: inqılāpkä < inqilāb (5-21) “devrim” (< Ar. انقلاب).

nl/ml > nn/mn Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ağäyinneri < ağainileri (1-46) “kardeşleri”, türmenner < türkmenler (3-61) “Türkmenler”, àyinnı < ayınlı (3-42) “boy adı”, künnerdı < künlerni (2-94) “günleri”, hatinnar < kadınlar (3-145) “kadınlar”, tizennepe < tizenlep (6-24) “diz çöküp”, qíyínnıktı < kıyınlıknı (2-91) “zorluğu”, çatkannardı < yatkanlarını (1-143) “yatan kişileri”.

Alıntı kelimedeki örnekler: yeşannārdı (6-67) “seyyitler” (< Far. ايشان), tuhumnardan < tohumlardan (3-108) “tohumlardan” (< Far. تخم), bıbı pätmamnar < bibi fatmamlar (4-65) “Hz. Fatma”, kâwmnarımızgä < qâwmlarımızga (3-106) “milletimize” (< Ar. قوم), dımnānıp < dāmlenip (4-47) “demlenip” (< Far. دم).

nl > mn Benzeşmesi

Metindeki örnekler: kelımnnerime < kelinlerime (2-97) “gelinlerime”, tümnüğüdän < tünlüküden (5-114) “deliğinden”.

nm > mm Benzeşmesi

Metindeki örnekler: uruşkamma < uruşkan mı (3-59) “savaşmış mı”, üylämmäkçingä < evlenmekçinge (3-162) “evlenmek için”, mımmäydı < binmeydi (3-135) “binmez”, bergemmiz < bergenmiz (1-119) “vermişiz”, aņşam mıñña < ansan mınga (6-92) “sonra buna”, bıläyappamma < bile yatıpman mı (2-89) “bilmiyorum”, kegemmi < kelgenmiz (1-9) “gelmişiz”, kümmä < kün mü (4-40) “gün mü”.

ny > yy Benzeşmesi

Metindeki örneği: ḃırey~yellik < biren ellik (6-25) “yaklaşık elli adet”.

ŋl > ŋŋ Benzeşmesi

Metindeki örneği: k̇ıŋŋarendi < kılınlar endi (3-73) “artık yapın”.

pb > pp Benzeşmesi

Metindeki örnekler: wöte köppala < öte köp bala (1-233) “daha çok”, köp pomasa < köp bolmasa (4-77) “değilse”, dāhtārgā~pparayadır < docteurga alıp bara yatır (4-99) “doktora götürüyorlar”, apparadı < alıp bardı (3-172) “götürdü”, abberdīm < alıp berdim (5-37) “ona aldım”.

pb > bb Benzeşmesi

Metindeki örnekler: ḃob ḃardım < bolup bardım (1-105) “olarak vardım”, kobbala < köp bala (6-16) “daha çok”.

bb > ḃb Benzeşmesi

Metindeki örneği: k̇itāb~ḃareken < kitabı bar eken (5-95) “kitap varmış” (< Ar. كتاب).

pm/bm > pp Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ḃarıppam < barıpman (6-46) “gitmişim”, k̇appan < k̇alıpman (1-147) “kalmışım”, köç̇ıppen < köç̇üppen (2-35) “göçmüşüm”, yeşiṫäẏappan < eşite yatıpman (1-232) “işıtiyorum”, tappağan < tapmagan (2-136) “bulamayan”, k̇ıppıs < k̇ılıpmız (2-135), depṗıs < depmiz (1-58) “demişiz”, tappadım < tapmadım (6-32), ḃil̇äẏappamma < bile yatıpman mı (2-89) “biliyor muyum”, ç̇appa < ç̇äpma (6-38) “ters”.

Alıntı kelimedeki örneği: bek̇iṫäpṗız < bekitabmiz (5-98) “kitapsız” (<

Far.; Ar. بی کتاب).

rl > ll Benzeşmesi

Metindeki örneği: siyaşallarımız < siyah sārlerimizni (3-200)
“kadınlarımızın” (< Far. سیاه سر).

rn > rd Benzeşmesi

Metindeki örnekler: yenemalardıñaltan (2-139) “annem gillerin”,
wözbäklärdiñ (3-181) “özbeklerin”.

rt > tt Benzeşmesi

Metindeki örneği: yettäñ < erteni (3-138) “ertesigün”.

tc > cc Benzeşmesi

Metindeki örneği: küncüc cälleblig < küncüt cälläblik (2-17) “susam
ticareti” (< Ar. جلاب).

tl > ll Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āllı < atlı (6-20) “atlı”, alları < atları (3-106) “isimleri”, kullu < kutlu (5-107), wollätım < otlattım (5-59) “güttüm”,
häyilläytiğänni < hayıtlaytığanını (4-107) “bayramlaştığını”, qallama <
qatlama (2-109) “bir hamur yemeği”, qalla < qatla (1-117) “kere”, qonrallar <
qonur atlar (3-62) “boy adlı”.

Alıntı kelimedeki örnekler: kuwāllı (1-229) “kuvvetli” (<Ar. قوت),
zallardan (3-102) “eşyalardan” (< Far. ذات).

ts/st > ss Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: hoşu tussana < hoşu tutsa ana (1-113) “isterse”, ayssayäm < aytsa häm (5-120) “söylese de”, cesse < yetse (1-

117) “yetişse”, kessä < ketse (3-172) “gitse”, pätiyesse < fātihasıda (1-118) “niŝanında”.

Alıntı kelimedeki örneği: täressuwmızı < tahārāt suwumuznu (1-77) “abdest suyumuzu” (< Ar. طهارة).

zd > zz Benzeşmesi

Metindeki örnekler: babamızzāŋ < babamızdan (5-9) “dedemizden”, bĭzzĭ < bizniŋ (5-89) “bizim”.

zs > ss Benzeşmesi

Metindeki örneği: bässĭn < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضى).

AYKIRILAŖMA

Kırgız Türkçesinde olduğu gibi bu ağızda da aynı ses niteliği taşıyan veya boğumlanma açısından bir birine yakın olan iki komşu ünsüzden biri boğumlanma noktasını diğlerinden ayırarak ya da uzaklaŝtırarak başka bir ünsüze dönüşmüştür.²⁸ Aykırılaşma veya benzeŝmezlik diyebileceğimiz bu ses olayını aşağıdaki kelimelerde görmek mümkün.

nm > nb Aykırılaŝması

Metindeki örneği: tĭrkāmbāwĭğ < tirkenmaguk (4-13) “bir çocuk oyunu”.

tl > ll > ld Aykırılaŝması

Metindeki örneği: ıuwaldıraı < ıuwwāllıraı < ıuwwātłıraı (1-123) “daha güçlü” (< Ar. قوت).

²⁸ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz: A. g. e., s. 98.

ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

Bu ağızda bazı ünsüzlerin ikizleşme meselesi sıkça rastlanan bir ses olayıdır. Özbek yazı dilinde daha çok sayı isimlerinde zaman zaman görülen bu olay bu ağızda diğer bazı kelimelerde de mevcuttur. Çoğunluğu alıntı kelimelerde olmak üzere metinde bulunan yirmiden fazla kelime bu hadise tespit edilmiştir. Bir kısmı başka bir sesin düşmesi veya erimesine telafi olarak ikizleşti ise de bir kısmını bu sebeple açıklamak zordur. Örnek kelimelerin eski halını göstererek olayın daha net anlaşılmasını sağlıyoruz.

/d/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: sādde < sādāh (5-98) (< Far. سادە).

/ç/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: bāççe < bāçāh (2-131) “çocuk” (< Far. بچه).

/k/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örnekler. sākkız (6-29) “sekiz sayı”, tokkuz (2-52) “dokuz sayı”, hökküzge < öküzge (2-143) “öküze”.

/l/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: gällirāk < galurak (6-47) “daha tembel”.

Alıntı kelimedeki örneği: tilla < tila (1-124) “altın” (< Far. تىلا).

/m/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örnekler: hämme < hāmāh (2-8) “herkes” (< Far. همه), kımmātoḅ < qimāt bolup (1-93) “pahalılaşmış” (< Far. قيمت).

/n/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: künnigä < künüge (5-50) “her gün”.

/r/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: qárrıdım < karıdım (1-232) “yaşlandım”.

Alıntı kelimedeki örneği: pírra < poräh (2-118) “tam” (< Far. پوره).

/t/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kätte < käte (6-10) “büyük”, worttasta < ortasıda (1-116) “ortasında”, birtte < birte (1-254) “bir tane”, jettı < yeti (5-4) “yedi”, yertten < erte (6-83) “erken, yarın”.

Alıntı kelimedeki örneği: pittakaşanı < botähkaşänniñ (6-46) “yer adı” (< Far. بوته كشان).

/y/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örnekler: äyye < häye (1-222) “evet”, täyyi < tañi (2-90) “asla”, qäyyinemniñ < qayın enemniñ (2-93) “kaynanamın”.

/z/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: tazza < tätzäh (4-53) “yeni, temiz” (< Far. تازه).

İKİ ÜNSÜZÜN BİRLEŞMESİ

Birleşen iki ünsüzün bir kısmı ikiz ünsüzlerden oluşurken diğer kısmı ise benzeşen iki ayrı ünsüzlerden meydana gelmiştir. Türkçe kelimelerin çoğunda kelime sonundaki sesle ekin başındaki sesler birleşmiştir veya birleşen iki kelimenin sonunda ve başındaki sesler kaynaşmıştır. Alıntı kelimelerin bir kısmında özellikle Arapça asıllı kelimelerde “şedde” ile gösterilen ikiz seslerin birleştiğini görüyoruz.

kk/qq > k/q Birleşmesi

Metindeki örnekler: änaķa < ana yaķķa (6-28) “o tarafa”, appaķana < appaķķana (5-123) “bembeyaz”, kıřlaķa < kıřlaķķa (6-67) “köye”.

kk > k Birleşmesi

Metindeki örneği: düķānĭ < dükkān (5-16) “dükkan” (< Ar. دكان).

mm > m Birleşmesi

Metindeki örneği: ķāwmızdan < qāwmımızdan (6-101) “halkımızdan” (< Ar. قوم).

nb > mm > m Birleşmesi

Metindeki örnekler: wöskāmĭnām < ösken bilen (4-49) “yeşerse de”, baŗğāmına < bargan bilen (1-259) “gitse de”.

ng > nη > η Birleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: jaņa < yangı (5-107) “yeni”, ķazaņa < kazanga (4-27) “kazana”, woņa < onga (4-69) “ona, onunla”, saņa < senge (6-86) “sana”, meñä < benge (5-35) “bana”, sepkeņe < sepkenge (6-59) “serptiğinde”, üylāņāsān < üylengen soņ (3-214) “evlendikten sonra”, yēsengeñnen < es engenden (1-64) “akıllanınca”, kıřāñä < kışenge (5-70) “kışene”.

Alıntı kelimedeki örneği: naņ < nāng (1-126) “ekmeğe” (< Far. ننگ), mäydāñä < mäydānga (5-104) “meydana” (< Far. میدان).

nm > mm > m Birleşmesi

Metindeki örneği: majardamāñä < macardanman ha (5-3) “yer adı”.

nl > nn > n Birleşmesi

Metindeki örnekler: kıřānāğä < kışenlerge (5-69) “kışenlere”, tizennep < tizenlep (6-24) “diz çöküp”, řonārdı < şonlarını (3-178) “onları”.

nn > n Birleşmesi

Metindeki örneği: süneti < sünnâti (2-138) “sünet olmak” (< Ar. سنتى).

nl > nn > n Birleşmesi

Metindeki örneği: kınar < kılınlar (3-74) “yapınız”.

nd > nn > n Birleşmesi

Metindeki örnekler: künüz < kündüz (5-120) “gündüz”, şuneyi < şundayın (6-99) “şunun gibi”, iynen < iyniden (3-128) “omuzundan”.

pb > pp > p Birleşmesi

Metindeki örneği: aparadı < alıp baradı (2-128) “götürür”.

pb > bb > b Birleşmesi

Metindeki örneği: tobop < top bolup (6-70) “toplanıp”.

pm > pp > p Birleşmesi

Metindeki örnekler: tapây < tapmay (1-147) “bulamayıp”, üyläntiripän < evlentiripmen (3-160) “evlendirmişim”, işläpän < işlepmen (5-13) “çalışmışım”, wōkutıpa < okutup ma (5-69) “okutmuş mu”.

rr > r Birleşmesi

Metindeki örneği: abdıraman < abdürrahmān (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمان).

tt/dt > t Birleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: üste < üstüde (1-165) “üstünde”, äyti < ayttı (5-75) “dedi”, törte < törtte (6-37) “dört adet”, wollätım < otlattım (5-59) “otlattım”.

Alıntı kelimedeki örnekler: gärtey < gärd dey (2-78) “çok az” (< Far.

(البتة), älbete < älbättäh (6-61) “elbette” (< Ar. البتة).

tl > ll > l Birleşmesi

Metindeki örneği: wolatıp < otlatıp (5-60) “otlatıp”, häyläb < hayıtlap (4-108) “bayramlaşıp”.

ww > w Birleşmesi

Metindeki örneği: ʔawâl < äwwäl (5-10) “evvel” (< Ar. اول).

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Düşen ünsüzlerin çoğu kelime ve hece sonunda bulunan ünsüzlerdir. Bunun bariz bir örneği sonu /l/ ile biten tek heceli fiillerdir. Bu ünsüzlerin bir çoğu sızıcılaştıktan sonra eriyip düşmüştür. Kelimenin diğer hecelerinde de düşen ünsüzlerin örneği mevcuttur. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi düşen ünsüzlerin bulunduğu kelimelerin çoğu alıntı kelimelerdir.

/b/ Düşmesi

Metindeki örneği: köçköndeyop < köçkendey bolup (1-184) “göçer gibi”.

/d/ Düşmesi

Metindeki örneği: bän < bänd (6-23) “engel” (< Far. بند).

/g/ Düşmesi

Metindeki örnekler: ulu < oglu (4-9) “oğlu”, ulāk < oglak (6-17) “bir oyun adı”, ʔoluŋüzä < ʔoluŋuzga (5-82) “elinize”.

/h/ Düşmesi

Metindeki örnekler: ämelden < hämälden (6-55) “birinci aydan” (< Ar. همل), nika < nikāh (6-90) “nikah” (< Ar. نيكاه), günā < gunāh (5-30) (< Far. گناه),

āwara < āwārāh (5-20) “yurdundan olmuş” (< Far. آواره), nāzāriye < nāzāryāh (6-79) “görüş” (< Ar. نظريه), bewe < bewāh (6-86) “dul” (< Far. بيوه), meýwe < mewāh (1-213) “meyve” (< Far. ميوه), wözi̇mem < özüm hām (4-37) “kendim de” (< Far. هم), kızam < kız hām (6-98) (< Far. هم), çereẏñiz < çehrāñiz (5-85) “simanız” (< Far. چهره), abdıraman < ’ādürrāhmān (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمان), rāmāti̇ < rāhmāti̇ (6-40) “rahmetli” (< Ar. رحمتي), māṙin < māṙhini (1-114) “başlık parasını” (< Ar. مهر), māṙüm < māṙhum (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم).

/k/ Düşmesi

Metindeki örnekler: co < yok (3-170) “yok”, beryāıdan < beri yakıdan (4-95) “bu tarafından”.

/k/ Düşmesi

Metindeki örnekler: türmenner (3-61) “Türkmenler”, kıçene (1-18) “küçük”.

/l/ Düşmesi

Metindeki örnekler: kep < kelip (1-115) “gelip”, kımadı < kılmağı (2-138) “yapmadı”, kağan < ƙalğan (6-71) “kalan”, āsāk < alsak (5-47), bop < bolup (5-29), ketāyig < keteylig (5-119) “gidelim”.

/n/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bareke < bar eken (5-76) “varmış”, biłämā < bilemen (5-79) “biliyorum”, rāzımā < rāzıman (5-39) “razıyım”, mınna < bundan (5-90), şonna < şondan (5-80) “ondan”, tama < taman (6-44) “yön”, keyi < keyin (4-51) “sonra”, bergāsā < bergen soñ (3-73) “verdikten sonra”, boğdayı < boğdaynı (1-65) “budayı”, ḃzi̇ < bizni (5-9) “bizi”.

Alıntı kelimedeki örneği: māsälā < māsälān (5-84) “örneğin” (< Ar.

(مثالان).

/r/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wola < olar (3-187) “onlar”, kişänäğä < kişenlerge (5-69) “kişenlere”, ceğä < yerge (3-172) “yere”, ğälmätti < ğänimättir (6-61) “daha iyi”, nesäni < nerseni (3-183) “nesneyi”.

Alıntı kelimedeki örnekler: äğä < ägär (5-54) “eğer” (< Far. اگر), mäğäm < mäğär häm (5-51) “meğer” (< Far. مگر), røykä < roykar (5-12) “pencere” (< Far. رویکار), diğä < digär (5-34) “diğer” (< Far. دیگر), àhı < ahır (5-27) “son” (< Ar. آخر), näpelerdi < näfärlarni (6-45) “kişileri” (< Far. نفر), gätäy < gärd dey (3-194) “çok az” (< Far. گرد).

/s/ Düşmesi

Metindeki örneği: mäçit < mascid (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد).

/y/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wonaşar < on yaşar (2-122) “on yaşında olan”, üçüzü yellik < üç yüz ellik (1-56) “üçyüz elli”, änağa < ana yakğa (6-28) “o tarafa”.

Alıntı kelimedeki örneği: üsüpbe < yusuf bek (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف).

/t/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: körsäsänjiz < körsetseniz (3-198) “gösterseniz”.

Alıntı kelimedeki örnekler: les < liste (6-41) “liste” (< Fr. liste), wāḥ (6-8) “vakit” (< Ar. وقت), şikäs < şikäst (3-72) “yenilgi” (< Far. شکست), gōş < goşt (4-33) “et” (< Far. گوشت), pağa < fäqät (6-31) “fakat” (< Ar. فقط), biybäh <

bebäht (1-14) “zavallı” (<Far. بى بخت).

/z/ Düşmesi

Metindeki örneği: sızler < sizler (3-61) “siz”.

/ayın/ Düşmesi

Metindeki örnekler: ämałım < 'ämälim (5-91) “alışkanlığım” (< Ar. عمل), ämıķıñıñ < 'ämikini (6-11) “amacanın” (< Ar. عمك), azābı < 'azābı (6-64) “azabı” (< Ar. عذاب), małım < mä'lom (5-22) “belli” (< Ar. معلوم), mǎñışınıñ < mä'nisini (5-99) “anlamını” (< Ar. معنى), nimet < ne'mät (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), täbiyät < tabi'iyät (3-72) “boyun eğmek” (< Ar. تابعيت), bädäz < bä'däz (3-8) “dan sonra” (< Ar.; Far. بعداز).

Diğer Ses Düşmesi

şöytüp < şunday etip (4-66) “şöyle edip”, bıtıp < bunday etip (5-16) “böyle edip”, änaķa < ana yaķķa (6-28) “o tarafa”, keyman < keyin taman (6-28) “geri”, ķeyrī < ķa yeri (6-27) “nere”, àtamı < atamnıñ (2-37) “babamın”, nıme bılem < neme bilemen (1-163) “ne bileyim”, kılas < kılasız (6-82) “yaparsınız”, çiyraťas < çiyraťasız (2-57) “dağ tırsınız”, soräysma (4-26) “sorar mısınız”, ürgäññänttä < ürgangandır da (4-104) “öğrenmiştir işte”, bıläťigänttä < bıleťigandır da (4-104) “biliyordur”.

ÜNSÜZ TÜREMESİ

Bu ağızda ünsüz türeme hadisesi özellikle kelime başında olmuştur. Eski Türkçe yuvarlak ünlülerle başlayan kelimelerin başında mutlaka /w/ ya da /h/ sesi türemiş bulunuyor. İnce ve düz ünlülerle başlayan kelimelerin başında ise bir /y/ ünsüzü türemiştir. Bu iki hadise kurallı bir biçimde

yaygınlaştığı için bir kaç istisnası hariç alıntı kelimeler de buna uymak zorunda kalmıştır. Türemiş olan bu ünsüzler iki birleşmiş kelimenin arasında kalınca gerek duyulmadığından düşüyorlar.

Bunun dışında kelime ortasında da türemiş ünsüzlerin örneklerine rastlamak mümkündür. Özellikle bazı açık hecelerin sonunda bir ünsüz türeyerek hecenin kapanmasını sağlamıştır. Aşağıdaki örneklerde bu hadiseyi görmek mümkün.

/b/ Türemesi

Metindeki örneği: kımbatçılık < qimāt (2-12) “her şeyin pahalılaşması” (< Far. قیمت).

/n/ Türemesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: tığın < tağı (1-218) “tekrar”.

Alıntı kelimedeki örneği: nātıncesı < nāticāhsi (6-78) “sonuçta” (< Ar. نتیجه).

/y/ Türemesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: yeni < emdi (4-75) “şimdi”, yeneredi < inerdi (1-183), yeşimde < esimde (2-97) “aklımda”, yékti < ekti (1-64), yeki < eki (6-93) “iki sayı”, yeliğimiz < elimizge (5-119) “yurdumuza”, yeşeg < eşek (6-31), t̄ayjğıstanda < tacikistanda (3-12) “yer adı”, akrapkaçey < akrabgaça (6-56) “8. aya kadar”, tırmağaçey < tirmāhgaça (6-90) “son bahara kadar”, bogāneydik < bolgan edik (5-56) “olmuştuk”, äpkeğiçiydi < alıp kelgiç edi (3-108) “getirirdi”, coğuydı < yok edi (4-97) “yoktu”, kettiıuw < ketti wä (6-95) “gitti ve”, kıptııu < kılıptı wä (5-101) “yapmış ve”.

Alıntı kelimedeki örnekler: meýwe < mevāh (1-213) “meyve” (< Far.

(ميوه), biybaq < bebäht (1-22) “zavallı” (< Far. بخت), häyjdosā < hāci dost muhāmmād (3-48) “kişi adı” (< Ar. حاجى), yeşān < eşān (6-73) “seyyit” (< Far. ايشان), diywāna < dewanāh (5-69) “aptal” (< Far. ديوانه), keçeyi < keçe-i (5-120) “-nın geçesi” (Farsça tamlama eki).

/w/ Türemesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wözünj < özünj (3-24) “kendisinin”, wötürük < ötürük (1-60) “yalan”, wötüp < ötüp (3-85) “geçip”, wösüp < ösüp (4-42) “büyüyüp”, wörmeğini < örmekini (1-149) “dokuma tezgahını”, wördä < o yerde (3-21) “orada”, wöltürüp < öltürüp (3-177) “öldürüp”, wüş < üç (5-110), wüydän < evden (5-115), woynäğän < oynagan (1-252) “oynayan”, woıatıp < uyatıp (1-106) “uyandırıp”, woıağı < o yakı (1-212) “o tarafı”, woturğuşek < oturguş edik (2-47) “otururduk”, wotı < otu (1-202) “ateşi”, wottıj < otnıj (2-47) “otun, bitkinin”, wonsäkkiz < on sekiz (3-32) “on sekiz sayı”, woçaqtıj < oçaqnıj (2-82) “ocağın”, wotāk < otak (6-64) “oda”, wōğ < ok (4-87).

Alıntı kelimedeki örnekler: wömürimiz < ’ömrümüz (1-58) “ömrümüz” (< Ar. عمر), worıstā < orusta (2-7) “yer adı”, äsälāwmu < ässälāmu (5-106) “selamun aleyküm” (< Ar. السلام).

/h/ Türemesi

Metindeki örnekler: hokuzdı < öküzünü (5-59) “öküzü”, hokıjı < o kün (1-126) “o gün”, höl < öl (1-213) “ıslak”.

ÜNSÜZ GÖÇÜŞMESİ

Aşağıdaki kelimelerin hepsinde onları oluşturan ses öğelerinin kendi aralarında yer değiştirme hadisesini tespit ettik. Bunları bulabildiğimiz kadar

kaynaklarda kaydedilmiş eski biçimini gözden geçirerek belirlemeye çalıştık. Alıntı kelimelerde de ana dilde yazılı sözlüklerden tek tek bakarak bozulmamış şekillerinden emin olduk. Görünüşte kelimelerin her birinde seslerin karışıklığını görmek hiç de zor değildir. Ancak bunu bir kurala bağlamak oldukça güçtür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ırgālî < ilgeri (5-128) “ileri”, cıngıl < yılğın (4-94) “ılğın ağacı, tamariska”, torpaqtı < topraqnı (5-73) “toprağı”.

Alıntı kelimedeki örnekler: cāfs < cāzb (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب), dārrāw < dar wāy (4-48) “hemen” (< Far. دروی), nāwur < rāwn (3-158) “sıra” (< Far. رون), dāyradan < dāryadan (3-16) “deryadan” (< Far. دریا).

HECE DÜŞMESİ

Aşağıdaki kelimelerde bazı heceler sebepleri pek belli olmamak üzere düşer veya yan yana gelen iki benzer hece kaynaşır. Düşen hecelerin arasında /ne/ soru zamiri /-DI/ geçmiş zaman eki, /-DAn/ çıkma hali eki ve /nl, Gl/ hecelri bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: mäsî < nemesi (5-86) “nesi”, ānsān < andin soñ (5-75) “sonra”, wosoñ < ondan soñ (2-77) “ondan sonra”, yenî < yendi (4-75) “şimdi”, altan < alıdan (2-139) “yanından”, wözimînenwöziye (2-32) “kendi kendine yetinirdi”, woturğuçek (2-47) “otururduk”, üyledirîm (1-83) “evlendirdim”, tığerek (1-157) “dierdik”, tererek (2-26) “dererdik”, apârî da < apardı da (5-65) “götürdü işte”, äytä < aytadı (5-83) “söyler”, bäre < bar edi (5-15) “verir”, bärîm < bardım (5-26) “vardım”, bolum < boldum (5-26) “oldum”, coğe < yok edi (5-31) “yokdu”, çığä < çıkadı (5-102) “çıkır”, debem < dep edim (5-126) “demiştım”, kele < keledi (5-103) “gelir”, kıla < kıladı (6-58) “yapar”, äytä < aytadı (3-185) “söyler”, bare < bar edi (2-37) “vardı”,

biylen < bı yıl endi (1-117) “bu sene ise”, bolayäp < bola yatıptı (3-87) “oluyor”, çertere (1-182) “çalardı”, diy < deydi (1-46) “der”, ḵaynatıbirä (4-30) “kaynatı verir”, üsten < üstüden (6-48) “üstünden”, dästen < дәstiden (2-130) “elinden”, barğām çok < barğanım (1-83) “varmadım”, körgām çok < körgenim (5-23) “görmedim”, tapqāmızı < tapқанımız (1-85) “bulduğumuzu”, şun < şunun (5-89) “bunun”, äli < äligi (6-48) “bahsi geçen şey”, mnodeyın < nınaguday (6-24) “şöyle”.

DİĞER HECELERİN DÜŞMESİ

Metindeki örnekler: ḵuyman < ḵuyu taman (6-35) “aşağıya doğru”, şonman < şolbilen (6-101) “onunla”, älhämdıla < älhämdulillāh (2-100) “Alaha şükür”, bāzmemet < baz muhammed (1-7) “kişi adı”, berma < beri taman (2-46) “bu taraf”, ḇırınkä < birinikige (4-107) “birinin evine”, bolaptı < bola yatıptı (1-81) “oluyor”, ceğäsä < yegen son (3-79) “yedikten sonra”, ḵibeṟ < ḵılıp ediñ (1-72) “yapmıştın”, şölerdä < şu yerlerde (4-79) “şu yerlerde”.

ŞEKİL BİLGİSİ

Tezin bu bölümünde (Afganistan) Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında tespit ettiğimiz yapım ekleri, çekim ekleri, sıfatlar, zarflar ve edatlar ele alınacaktır. Bir önceki bölümde olduğu gibi bu bölümde örnek gösterdiğimiz alıntı kelimelerin esas dildeki şeklini göstermeye gerek duymuyoruz.

İSİM

A. İSİM YAPMA EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

+ AÇ + Eki

Pek işlek olmayan isimden isim yapan bir ektir. Ekin fazla örneğine rastlanmamıştır. Ses değişikliği açısından her halde bir taraftan ekin ünlüsü uyuma girerken kelime sonunda kalan ünsüzü de sızıcılaşmaya yönelmiştir.

Metindeki örneği: cäläŋaç (1-25) “çıplak”.

+ Ak + Eki

İsmlere gelerek küçültme ve sevgi anlamı ifade eder. Ekin işlevi de pek yoğun değildir. Görüldüğü gibi ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna giriyor. Ünsüzünün ise değiştiği görülmemektedir.

Metindeki örnekler: münüsek (1-194) “pamuktan bir katmanı olan kadın giysisi”, kâwşäk (3-126) “takla atma”.

+ AIAk + Eki

Çok işlek olmayan bir ektir. Genelde küçültme ve sevgi ifade eder. Muhtemelen ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüzleri ise değişmez. Kelimenin çaqa “bebek”, şekli de göz önünde bulundurularak ekin

/-**lak**/ olma ihtimali de düşünölmüştür.²⁹

Metindeki örnekler: çäqäläk (2-124) “bebek”.

+ **An** + **Eki**

Çok işlek olamayan bu ek **bir** kelimesine eklenerek “bazı” anlamını ifade eder. Ekin ünsüzündeki değışiklik arkasından gelen kelime başı sesin etkisi ile olmuştur.

Metindeki örnekler: bīrāñ kālmāğā < biren (3-194) “bazı kelime”.

+ **Aw** + **Eki**

Bu ek yediye kadar sayı isimlerine gelerek beraberlik ifade eder. Ekin ünlüsü yanındaki /w/ sesinin etkisiyle genelde geniş ve yuvarlak olur. Ünsüzü ise değışmez. Bu ek *törtöwdēn* (3-149) “dörderden”, örneğinde olduğu gibi /-**DAn**/ çıkma hali eki ile birlikte üleştirme ifade eder.

Metindeki örnekler: bīrōw bīrōwüdü (4-104) “her birisi diğlerinden”, yekōwnj (1-134) “her ikisini”, üçöwü (2-53) “her üçü”, törtöwüñe (6-89) “dördüne de”, altāwu (2-49) “altısı”.

+ **çA** + **Eki**

Çok işlek eklerden bir olan /-**çA**/ eki Edebi Özbekçede kavim isimlerine gelerek dil isimleri yaparken bu ağızda ekin bu işlevi yoktur. Bu ağızda ekin küçültme ve sevgi anlamları ifade ettiği görölmektedir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olurken ünsüzü ise değışmemektedir.

Metindeki örnekler: alaçä (2-19) “bir kumaş türü”, külçe (2-105) “pasta”, dekçe (1-240) “tencere”, bāççe (2-131) “çocuk”, kızılçä (2-133) “suçiçeği hastalığı”, parçā (4-21) “parça”, şāhçä (6-47) “ağacın dalı”.

Bununla birlikte zamirlere gelerek sınırlama anlamı da ifade ediyor.

²⁹ Konu ile ilgili gerekli açıklama için bkz: V. Coşkun, *a. g. e.* s. 33.

Metindeki örnekler: şunçá (1-214) “şu kadar”, neçe (1-226) “kaç”, kaççá (2-12) “ne kadar”, mínçä (2-58) “bu kadar”, wonçä (2-111) “o kadar”, cuwāniğıça (4-73) “kalınlığı kadar”.

+ **çl** + **Eki**

Çok işlek olan eklerden biridir. İsimlere gelerek uğraş ve meslek isimleri türetir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur ünsüzü ise değişmez.

Metindeki örnekler: woyunçu (1-244) “oyuncu”, çinekeçi (2-26) “pamuk toplayıcı”, elägänçi (3-117) “kişi unvanı”.

+ **çllk** + **Eki**

Görünüşe göre isimden isim yapan /-**çl**/ eki ile /-**llk**/ ekinin birlikte kullanılmasından ortaya çıkmıştır. İşlevi de bol olan bu ek esas itibariyle uğraş ve meslek isimlerinin durumunu ifade eder. Ekin ünlüleri uyuma göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzleri ise değişmez.

Metindeki örnekler: diýqançılık (1-30) “çiftçilik”, kımbatçılık qähätçiligler (2-12) “krizler ve kıtlıklar”.

+ **DAy** + **Eki**

Çok işlek olan bu ek Eski Türkçedeki **teg** edatından gelişmiştir. Ekin başlıca fonksiyonu benzerlik ve gibilik ifade eden sıfatlar ve zarflar türetmektedir. Ayrıca ekin kalıplaşarak farklı anlamlar kazandığı durumlar da vardır. Ekin ünsüzü kelime sonundaki seslere göre /**d**, **l**, **n**, **t**/ olmaktadır. Ekin ünlüsü de uyumlara göre /**a**, **ä**, **e**, **ı**, **i**/ olur.

Metindeki örnekler: gätey (1-225) “çok az”, çliy (1-257) “hiç olmazsa”, bırdiy (1-79) “aynı”, tergendey (1-65) “dermiş gibi”, bırtté wondäy bırtte mindäy (1-254) “biri öyle biri böyle”, şüneyin (1-258) “şunun gibi”, här qändäy (4-38) “her türlü”.

+ GAnA + Eki

Çok işlek bir ektir. Genelde isimlere sevgi ve küçültme anlamları ilave eder. Ekin ünlüsü uyumlara göre kalın ve ince olur. Ekin ikinci ünsüzü değişmezken baştaki ünsüzü ise /ğ, ğ, k, k/ şeklinde değişir. Bazı örneklerde bu ünsüzün düştüğü de görünmüştür.

Metindeki örnekler: bîrġenē (1-14) “biricik”, bîrtteġānā (4-5) “bir tanecik”, kîçene (1-18) “küçük”, àltıġānā (1-74) “altıcık”, hāyneġene (1-178) “çok güzel”, munāwçāġānā (4-15) “bu kadarlık”, şunçāġānā (1-219) “şu kadarlık”.

+ IAḳ + Eki

Yer isimleri yapan bu ek isimden fiil oluşturan /-IA/ eki ile /-ḳ/ fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur.³⁰ Bu ağızda ekin örneği fazla olmadığı için ses değişimleri ile ilgili hüküm vermek zordur.

Metindeki örnekler: qíşlāḳ (2-1) “köy”.

+ II + Eki

İsimlerden sahip olma ve aitlik anlamında sıfatlar yapan çok işlek bir ektir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak vasıflar alırken ünsüzü ise değişmez.

Metindeki örnekler: balalı (2-5) “evlat sahibi, belalı”, ḳuwāllı (1-229) “kuvvetli”, cāwlu (2-113) “yağlı”, ḳullu (5-107) “kutlu”, möwāliḳ (3-102) “meyveli”, yeġeli (1-19) “sahipli”, keştāliḳ (5-117) “işlenmiş”.

+ Ilk + Eki

İsimden isim yapan çok işlek eklerden biridir. Ekin ünlüsü genelde kelimenin ünlü uyumuna göre değişir. Bazen yazı dilinde olduğu gibi uyuma

³⁰ Bkz: A. g. e., s. 37.

girmediği durumlar da olabilir. Ünsüzlerinden birincisi /**nl** > **mn**/ değişmesine uğaramış. Sonundaki ünsüzü de kalın ünlülerle /**k**/ ince ünlülerle /**k**/ olur. İki ünlü arasında kalınca genelde sızıcılaşarak kalın ünlülerle /**ğ**/ ince ünlüler ise /**ğ**/ olur. Ekin birkaç anlam ifade ettiği aşağıda gösterilmiştir.

Meslek ve uğraş isimleri yapan örnekleri:

Metindeki örnekler: naǵarlık “marangozluk”, könädozlık (5-8) “eskicilik”, diyqänçilik (3-92) “çiftçilik”, cälleblık (2-9) “takasçılık”, patıřàlık (2-22) “krallık”, mollalık (4-3) “hocalık”.

Genel durumu ifade eden örnekleri:

Metindeki örnekler: tentäklıktı (3-86) “delikanlılık”, hoşluk (1-245) “mutluluk”, zındeliğım (1-39) “hayatım”, owâmlıhtan (3-91) “cahillikten”,

Basit isimler yapan örnekleri:

Metindeki örnekler: qänniğını (1-113) “nişanlısını”, tımnüğüďän (5-114) “penceresinden”, ārkalık (4-91) “dokumadaki yanay ip”.

Zaman gösteren örnekleri:

Metindeki örnekler: keçälık (5-102) “geceleyin”, mäydäliğ (1-167) “küçükken”, qárlıg (2-95) “yaşlılık”.

+ mAn + Eki

Pek işlek olmayan bir ektir. İsimlere gelerek kalıcı sıfatlar türetir. Ekin ünsüzleri değişmezken ünlüsü ise uyuma göre kalın ve ince olmaktadır.

Metindeki örnekler: köřmān (3-9) “göçmen”, ketermen (2-61) “gidecek olan”.

+ nAĞ + Eki

Çok işlek olmayan bu ek kalıcı isimler yaratır. Ekin sonundaki /k/ ünsüzü yarı ince ünlünün yanında incelmıştır.

Metindeki örnekler: toğānāq (1-144) “kanca”, suğānāq (1-145) “girişken kimse”.

Alıntı Ekler

Bu ekler genelde kelime başında bulunmaktadır. Türk Dilleri esasta önek bulundurmadığı için Farsça ve Arapça gibi dillerden alındığını söylemek çok zor olmaz. Söz konusu ekler bulunduğu kelimeye esas dilde eklenerek birer kalıp şeklinde bu ağza girmiş ve kalıp olarak yüklendiği anlamı ifade etmektedir. Aşağıda bu ekleri sırayla tanıtacağız.

ba + Eki

Farsçaya ait olan bu ek isimlerin önüne gelerek birleşik sıfatlar oluşturuyor.³¹ Bu ağızda da sahip olma ve mülkiyet anlamlarını ifade etmektedir. Ekin ses değişikliği pek göze çarpmamaktadır. Türkiye Türkçesinde karşıtı olarak /-lı/ eki bilinmektedir.

Metindeki örnekler: bağāyrāt bosa (3-86) “gayretli olursa”, bāisabī nīkāgā (3-26) “nika sayısına göre”.

bE + Eki

Farsçada olumsuzluk bildiren bir önektir. Kelimelerin başına eklenerek farklı sıfatlar türetir.³² Söz konusu ek bu ağızda da olumsuzluk anlamıyla mevcuttur. Türkiye Türkçesi karşılığı olumsuzluk bildiren /-slz/ ekidir. Ekin ünsüzü değişmezken ünlüsü ise zaman zaman daralarak /i/ olmuştur. Hatta bazen önünde bir /y/ sesi bile türemiş bulunuyor.

Metindeki örnekler: biçārānī (1-2) “biçareyi”, biybaḵ (1-8) “zavallı”,

³¹ Enveri Hasan, Gyevi Ahmedi Hasan, *Destor-i Zeban-i Farsi 2 (Virayış-i Sevvum)*, 3. Baskı, Haşi' yay., Tahran, 1386, S.276.

³² A. g. e. s. 275.

bikār (1-26) “işsiz”, benawa (1-205) “umutsuz”, beîntipāk (3-65) “ittifaksız”, beķāwmedīm (5-27) “kavimsizdim”, bemāsrāp (5-17) “masrafsız”, benamazdı (6-41) “namaz kılmayanı”.

na + Eki

Bu ek Farsçada sıfatların başına gelerek olumsuz sıfat oluşturur.³³ Taranan metinde ekin aşağıdaki örneğine rastladık. Türkiye Türkçesinde ekin karşıtı /-slz ve -slzln/ dir.

Metindeki örneği: nāylaştā (1-203) “çaresizdir”.

Bunlarla birlikte bu ağza Farsça ve Arapça kökenli bazı ekler, sıfatlar, zarflar, terkipler, tamlamalar ve kalıplar girmiştir. Bulabildiğimizce onlardan örnekler göstermeye çalışacağız.

Metindeki örnekler: mālدار < mal+dar (1-159) “mal sahibi”, cāydārī < cay+dari (1-17) “yerli”, nīm-rāyī < nim+rāhi (3-158) “yolun yarısı”, laqayī < Laqayi (1-188) “Lakaylar’a mensup”, türkū < Turki (3-113) “Türk’e ait”, çādārī < çadārī (1-191) “turban”, bādāz < ba’d+az (3-8) “dan sonra”, bīlgānkī < bilgen ki (3-63) “bilmiş ki”, toyhānāğā < toy+hānāhğa (3-176) “düğün yerine”, zamānī worūstā < zaman-ı orusta (2-7) “Rus döneminde”, sānāyī çili çārda (3-18) “44. yılda”, rızkī rozunī (2-9) “rızkī”, pāzlı huda (3-159) “Allah lütfuyla”.

2. FİILDEN İSİM YAPMA EKLERİ

- A + Eki

Bu ekin aşağıdaki örnekte mevcut olduğunu tahmin ediyoruz. Ek **koş-** “birleştirmek”, fiilinden isim yapmıştır. Fiilin sonundaki /ş/ sesi de ikileşmiştir.

Metindeki örneği: goşşāğā (3-127) “insanın iki ayağının ayrıldığı yada birleştiği yeri”,

³³ A. g. e. s. 278.

- Ak + Eki

Fiilden kalıcı isimler yapan en işlek eklerden biridir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzünün de /ğ, h, k, q/ oldukları görülmüştür.

Metindeki örnekler: tōşök (2-63) “döşek”, ciynäq (1-252) “mezarlık ziyareti”, qorqaḥ (3-87) “korkak”, bölék mölök (3-166) “parça”, kūrāk (5-71) “kürek”.

- Ar + Eki

Fiilden isim ve sıfat yapan bir ektir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olmaktadır. Ünsüzü ise değişmemiştir.

Metindeki örnekler: äğärsuwdū (1-140) “akarsuyu”, älti cetti yaşar (6-8) “altı yedi yaşında olan”, ketermen (2-61) “gidecek olan”.

- çAḶ + Eki

Pek işlek olmayan bir ektir. Genelde fiilden alet isimleri ve sıfatlar türetir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olurken ünsüzlerinden de sonuncusu arkasından gelen kelimenin baştaki sesinden etkilenecek sızıcılaştırmıştır.

Metindeki örnekler: hälgençeg-uçadı (1-244) “sallancakta sallanır”, kūrçaḵ purçaḡ (4-12) “oyuncak falan”.

- Gl + Eki

Filden alet isimleri ve soyut isimler yapar. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu ek 3. şahıs iyelik eki /-(s)l / ve **kel-** fiili ile birlikte isteme anlamını ifade etmektedir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzü ise kelime sonu seslerin tonlu veya tonsuz olduğuna göre değişir.

Metindeki örnekler: sıdırğı (1-105) “usluca”, turğusí kemeydi (1-203) “durmak istemez”, çapkıısı kelädj (3-135) “koşmak iser”, kığısı kelädj (3-136) “yapmak ister”, kıtkışi kelätta (3-142) “gitmek istiyordur”.

- GİÇ + Eki

Bu ek daha çok alet isimleri ve sıfatlar türetir. Ekin baştaki ünsüzü kelime sonundaki sese göre tonlu veya tonsuz olurken sonundaki ünsüzü ise genelde değişmez. Ancak ikinci örnekte olduğu gibi kelime sonunda bazen /j, ş/ olur. Ekin ünlüsü ise uyuma göre kalın veya ince olur.

Metindeki örnekler: worāğıçı (4-82) “çeviricisi”, tãrtkıj (2-64) “çekecek”.

- İn + Eki

İşlevi yoğun olmayan bir ektir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olabilir. Ünsüzü ise bazen arkasından gelen sesin etkisi ile değişir.

Metindeki örnekler: kelîn (1-136) “gelin”, tobıoyin (3-147) “top oyunu”, çiliğıoyín (3-147) “çilik oyunu”, tıyüm bār (1-38) “bokça var”.

- KĀn + Eki

Genelde fiillerden fail veya meful anlamlarında sıfatlar oluşturur. Ekin baştaki ünsüzü kelime sonu seslere göre tonlu ve tonsuz olur. Sonundaki ünsüzü ise genelde değişmez. Fakat bazen devam eden kelimenin baştaki ünsüzünün etkisi ile damak /n/ sine dönüşebilir. Ekin ünlüsü ise uyuma göre kalın veya ince olur.

Metindeki örnekler: keşkãnıāş (4-26) “bir yemek adı”, tapқан (2-136) “bulan kişi”, tappağan (2-136) “bulamayan kimse”.

- mA + Eki

Fiillerden isim ve sıfat yapan işlek bir ektir. Ayrıca ekin bir edilgenlik anlamı da vardır. Ekin ünsüzü pek değişmezken ünlüsü uyuma girerek kılın veya ince olur.

Metindeki örnekler: şanama çırāz (1-157) “bir dikiş tarzı”, kallama (2-106) “bir ekmek türü”, culma āş (4-26) “hamur aşısı”, bāsmā (6-47) “en üst giysi”.

- **MBAWUḲ + Eki**

Çok işlek olmayan bu ek fiilden eğlence isimleri türetmiştir. Bunun başka bir örneği de *cāşimbāwūḲ* (metin dışı) “saklambaç”, kelimesinde mevcuttur. Her halde ek /-**N-MA+GUḲ**/ şeklindedir.

Metindeki örnekler: tirkāmbāwūg (4-13) “bir çocuk oyunu”.

- **mAḲ + Eki**

Hareket isimleri yapan mastar ekidir. Bu ağızda bu ek nadiren kullanılır. Ekin birinci ünsüzü değişmez. İkinci ünsüzü ise iki ünlü arasında kalarak sızıcılaşmıştır. Ekin ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna tabidir.

Metindeki örnekler: ātmağākān, urmağākān, kaçmak sürmāgākān (3-88) “öldürmekmiş, vurmakmış, kaçmak ve kovmakmış”.

- **UḲ / -Ḳ + Eki**

Fiilden kalıcı isimler yapan işlek bir ektir. Ek ünlü ile biten kelimelere /-**Ḳ**/ şeklinde gelir. Kelime ünsüzle bitince araya son heceye uygun bir ünlü gelir. Ek kelime sonunda kalarak ya da arkasından gelen kelimenin baş sesinin etkisi ile /**g, ğ, ğ, k, ḳ, q**/ olur.

Metindeki örnekler: koşuğ (1-143) “şarkı”, cārīg-āylār (5-107) “aydın aylar, bızık (6-57) “yeşermiş pirinç”, āḥsāk (5-75) “topal”, wotāk (6-64) “yabani ot”, siyāk (3-154) “kemik”.

- Uş / -ş + Eki

Bu ek işlev olarak hem hareket isimleri hem de kalıcı isimler türetir. Yani mastar ekinin de görevini yapıyor. Metinde pek örneği yok ama çok işlek bir ektir. Ek ünlü ile biten fiillere /-ş/ şeklinde eklenir. Ünsüzle bittiğince araya son hecenin ünlüsüne tabi olan bir kaynaştırma ünlüsü alır.

Metindeki örnekler: uruş (3-73) “kavga, savaş”, alış bār (3-131) “güreşi var”.

- Uw / -w + Eki

Bu ağızda en işlek olan mastar eki ise bu ektir. Fiillerin sadece hareket isimlerini bildirir. Ek, ünlü ile biten fiillere /-w/ biçimde ünsüzle biten fiillere ise kaynaştırma ünlüsünden sonra eklenir. Fakat kendisinden önceki ünlüye genelde yuvarlaklık vasıf kazandırır. Böylece söz konusu ünlü kalınlık-incelik uyumuna uysa da düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalır.

Metindeki örnekler: tokuw (1-150) “dokumak”, dombıra çertüw (1-179) “dutar çalmak”, paysa tabuwam (2-120) “para bulmak da”.

B. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Bu ağızda çokluk eki /-LAR/’dır. Ekin ünlüsü genelde kalınlık-incelik uyumuna tabidir. Ancak komşu seslerin etkisi ile bu kuralın dışına çıktığı durumlar da oluyor. Ekin baştaki ünsüzü kelime sonu /m ,n/ sesleri ile bitince genelde /n/’dir. Diğer durumlarda ise /l/’dir. Ekin sonundaki ünsüzü ise kelime sonunda kalarak bazen düşebilir.

Bunun dışında Konjratlar *sızah̄tay* (4-13) “sizin gibi”, örneğinde olduğu gibi çokluk 1. ve 2. şahıs zamirleri ile birlikte /BizAḲ, SizAḲ/ diyerek /-AḲ/ biçiminde bir çokluk eki kullanıyor. Ancak bu ek diğer boylarda yoktur. Konjratları diğer boylardan ayıran tipik özelliklerden biri de budur.

Metindeki örnekler: cāşlar (1-151) “gençler”, ullar (5-35) “erkek

çocuklar”, yenimnar (2-19) “annemgil”, hātinnar (1-243) “kadınlar”, ağâyinner (1-13) “erkek kardeşler”, wolar (1-88) “onlar”, bızler (1-64) “biz”, bāçeler (4-13) “çocuklar”, kämpirler (1-146) “yaşlı kadınlar”, köbler (2-101) “çoğunluk”, çèber kızlār (1-158) “becerikli kızlar”, budlār (5-46) “botlar”, ğalcäyilār (3-72) “Peştunlar”, şolardıñ (3-82) “onların”, bozbalalar (1-134) “delikanlılar”, babalarımıs (1-5) “dedelerimiz”, wözbäklärdıñ (3-181) “Özbeklerin”, tüpeklerıñı (1-166) “saçaklarını”.

2. İYELİK EKLERİ

Bu ağızda kullanılmakta olan iyelik ekleri şunlardır:

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-(l)m	-(l)mIZ
2. şahıs	-(l)ñ	-lArıñ
2. şahıs “nezaket”	-(l)ñIZ	-lArıñIZ
3. şahıs	-l/-sl	-lArı

a. Birinci Şahıs İyelik Ekleri

Ünlü ile biten isimlere birinci şahıs iyelik ekinin tekliği **/-m/** çokluğu **/-mIZ/** şeklinde eklenir. Eğer isim ünsüzle biterse araya bir yardımcı ünlü olarak ekin tekliği **/-Im/** çokluğu ise **/-ImIZ/** şeklinde eklenir.

Metindeki örnekler: balam (5-4) “evladım”, äkem (1-15) “ağabeyim”, babamız (1-18) “dedemiz”, üyümız (2-48) “evimiz”, ātım (1-1) “adım”, caşım (2-3) “yaşım”, ulum (4-5) “oğlum”, wözüm (1-137) “kendim”, zıñdelıgım (1-39) “hayatım”, yesımde (2-97) “aklımda”.

b. İkinci Şahıs İyelik Ekleri

İkinci şahıs iyelik ekinin tekliği ünlü ile biten kelimelere **/-ñ/** ünsüzle

biten kelimelere ise **/-İŋ/** şeklinde eklenir. Ekin çokluk biçimi ise her iki durumda da **/-IArİŋ/**'dir. İkinci şahıs iyelik ekinin ayrıca nezaket bildiren şekilleri vardır. Nezaket bildiren iyelik ekinin tekliği ünlü ile biten isimlere **/-ŋİZ/** ünsüzle biten isimlere ise **/-İŋİZ/** şeklinde eklenir. Nezaket bildiren çokluk iyelik eki her iki durumda da **/-IArİŋİZ/** şeklindedir.

Metindeki örnekler: nersen (1-50) “eşyan”, cäyîŋ, üyîŋ (1-199) “evin barkın”, uluŋa (1-71) “oğluna”. köñüŋüz (1-108) “gönlünüz”, kızınıstı (1-108) “kızınızı”.

c. Üçüncü Şahıs İyelik Ekleri

İyelik ekinin üçüncü şahıs tekliği ünsüzle biten isimlere **/-İ/** şeklinde ünlü ile biten isimlere ise **/-sİ/** şeklinde eklenir. Ekin çokluğu her iki durumda da **/-IArİ/** şeklinde gelir.

Metindeki örnekler: ālış (3-131) “güreşi”, küçü kuwātı (4-74) “gücü kuvveti”, ātı (1-2) “adı”, kılıcı (4-94) “kılıcı”, wōğu (4-87) “oku”, bīrōwū (2-53) “birisi”, atası (1-111) “babası”, yeğesī (1-152) “sahibi”, neberesī (1-100) “torunu”, tūrlūşıden (1-98) “her türünden”, zardālısı (3-102) “kaysısı”, wōzlārī (3-65) “kendileri”.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi iyelik ekleri ünlü ile biten isimlere doğrudan eklenir. Kelime ünsüzle biterse araya bir yardımcı ünlü girer. Bu ünlü genelde ekin diğer ünlüleri gibi bir önceki hecenin ünlüsüne kalınlık-inceciklik açısından tabidir. Ancak **/-IAr/** çokluk eki alan iyelik ekleri her zaman doğrudan kelimeye bağlanabilir.

İyelik eklerinin bir kısmında **/-İZ/** bazısında da **/-IAr/** çokluk bildirir. Çokluk ikinci şahıs nezakette ise bunun ikisi de mevcuttur. İyelik eklerinin sonundaki **/z/** sesi *babamıs* (1-7) “dedemiz”, örneğinde olduğu gibi bazen tonsuzlaşarak **/s/** olur.

Bunun dışında aşağıdaki örneklerde olduğu gibi teklik üçüncü şahıs

iyelik eki kelime ortasında kalınca vurgusuzluktan düşer.

Metindeki örnekler: worttasta (1-116) “ortasından”, üydên (1-204) “evinden”, unnu (4-30) “ununu”, toynû (1-123) “düşününü”.

3. AİTLİK EKI

Bu ağızda aitlik eki **/-KI/**’dır. Ek genelde **/-NI/** ilgi hali eki ile birlikte kullanılır. Bu ek de kelime sonu tonlu olunca **/-di/** tonsuz olunca da **/-ti/** olur. Bazen de **/-DA/** bulunma hali eki ile birlikte kullanılır. Aitlik ekinin ünsüzü bazı ünsüzler ve bulunma hali ekinden sonra **/g, ğ, ğ/** şeklindedir. İlgi hali eki ve bazı ünsüzlerden sonra ise **/K/**’dir. Ekin ünlüsü ise genelde ince olur.

Metindeki örnekler: kâdîmgî (1-176) “eski”, içideğî (1-141) “içindeki”, üyümdeğî (2-104) “evimdeki”, belindeğî (1-50) “belindeki”, äwwelki (2-19) “önceki”, wözîmîzdîkî (3-95) “kendiminki”, koñratîkîñî (3-65) “Koñuratıñkiyi”, menîkîmî (1-73) “benimki mi”, türmändîkîñî (3-65) “Türkmeninkini”.

4. HAL EKLERİ

a. İlgi Hali Eki

İlgi hali eki bu ağızda temelde **/-Nîñ/** veya **/-NI/**’dır. Ekin ünsüzü kelime sonundaki sese bağlı olarak aşağıdaki şekillerde bulunur. Eğer kelime sonu tonsuz ünsüzlerle biterse ekin baştaki ünsüzü şüphesiz **/t/**’dir. Kelime sonu tonlu ünsüzlerle biterse de ekin ünsüzü **/d/** olur. Fakat **/m, n/** gibi bazı akıcı ünsüzlerle bitince ekin ünsüzü **/n/** de olabilir **/d/** de olabilir. Eğer kelime ünlü ile biterse ilgi hali ekinin baştaki ünsüzü şüphesiz **/n/** olur. Ekin ünlüsü genelde bir önceki hecenin ünlüsüne uyar. Ancak bu uyuma girmediği durumlar da olur.

Metindeki örnekler: wonuñ (2-10) “onun”, şorâwıñ (3-64) “Rusun”, tüyönîñ-üstüğe (2-38) “devenin sırtına”, räwäcîñîñ (3-170) “geleneğinin”, toyunîñ (3-174) “düşününün”, yenemñîñ (1-38) “annemin”, aţamñîñ (1-2)

“bamamın”, kâwmnı (3-24) “ulusun”, kıyannı (1-4) “Kıyanın”, kelınnı (1-126) “gelinin”, aydı carığda (3-154) “ayın ışığında”, üydı (1-198) “evin”, şolardı (3-82) “onların”, ıştambâwdı (4-72) “şalvar kemerinin”, woçaqtı (2-82) “ocağın”, qışlaqtı (2-30) “köyün”, wõtämbektı (3-53) “watanbek’in”, ınkılaptı (3-69) “devrimin”.

İlgi hali ekinin baştaki ünsüzünü bazen *bızzı māşındarımızı uruptı* (5-89) “*bizim makineli tüfeğimizi çalmış*”, örneğinde olduğu gibi kelime sonundaki ünsüz kendine benzetmiştir. Aşağıdaki örneklerde ilgi hali ekinin /-**NI**/ şeklini görmek mümkündür.

Metindeki örnekler: sändıktı üste (1-165) “sandığın üstünde”, cüktü betı (1-168) “yükün yüzünü”, bāzmemet tağanı (1-7) “Bazmemet dayının”, bızdı babamıs (1-7) “bizim dedemiz”, ädāmdı (1-204) “insanın”, menı (1-108) “benim”, toğaranı (2-50) “kamış duvarın”.

b. Yükleme Hali Eki

Bu ağızda kullanılan yükleme hali eki /-**NI**/’dır. Ekin ünlüsü genelde ünlü uyumuna bağlı olarak kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzü ise kelime sonu tonsuz ünsüzlerle biterse ekin ünsüzü /**t**/ olur. Eğer kelime tonlu ünsüzlerle biterse ekin ünsüzü /**d**/’dir. Kelime ünlü ile bittiğinde ekin ünsüzü /**n**/ olur.

Metindeki örnekler: läyli mānı (1-109) “Lelima’yı”, bıçāranı (1-2) “rahmetliyi”, zınetı (1-201) “zinetini”, uruwı (3-43) “soyunu”, toyunu (1-117) “düğününü”, bır māl (1-121) “bir malı”, yenemdı (1-10) “annemi”, äzıkāmdı (5-42) “azığımı”, undu (4-31) “unu”, cāmandı (4-57) “kötüyü”, wolardı (2-112) “onları”, tokuwdu (1-150) “dokumayı”, toydu (1-131) “düğünü”, ulūmızdı (1-87) “oğlumuzu”, beğārezdı (1-84) “tarafsız kişiyi”, ulāhtı (3-176) “oğlağı”, iyikti (4-86) “şişi”, tentākıltı (3-86) “deliliği”, hārıltı (2-33)

“sıkıntıyı”, toptu (3-150) “topu”, çıktı (4-83) “ipi”, kızını (1-108) “kızınızı”, māştı (4-30) “yeşil mercimeği”.

Şu iki örnekte: *nānnı* (1-33) “ekmeğini”, *unnu* (4-30) “ununu”, kelime sonundaki ses /n/ değildir; kelime sonunda bulunan /-l/ üçüncü şahıs iyelik eki düşmüştür.

Şu örneklerde: *bādın āpkīlibirādī* (4-92) “badını getiriverir”, *yékēwn* (1-83) “ikisini”, *mārīn* (1-114) “başlık parasını”, yükleme hali ekinin zaman zaman ünlüsünün düştüğü de görülmüştür. Burada şunu da belirtmemiz gerekiyor ki bu ek yazı dilinde mevcut olan /-ln/ şeklindeki yükleme hali eki ile karıştırılmamalı. Çünkü bu ağızda söz konusu ekin kullanıldığı hiç görülmemiştir.

hòkuzu şoydı (5-65) “öküzü kesti”, *bârğanımı* (1-102) “gittiğimi”, bu örneklerde ise yükleme hali ekinin ünsüzü düşmüştür. *yārābāzanı* (5-95), kelimesinde ekin ünsüzü ile kelime sonundaki /n/ sesinin birleştiği de düşünülebilir.

c. Yönelme Hali Eki

Yönelme hali eki /-GA/’dır. Ekin ünlüsü bulunduğu kelimenin ünlü uyumlarına göre /a, e, o, ö/ olur. Ünsüzü ise kelimenin son sesine göre değişir. Eğer kelime sonu tonsuz ünsüzlerden biri olursa /k, k, q/, tonlu bir ünsüz veya ünlü olunca /g, ğ ğ/ olur. Teklik birinci şahıs iyelik ekinden sonra ek /-A/ şeklinde eklenir.

Metindeki örnekler: *uluma* (1-108) “oğluma”, *başıma* (2-95) “başıma”, *tışıme* (1-196) “rüyama”, *belıme* (1-52) “belime”, *toyuğá* (1-94) “onun düğününe”, *pâykáğá* (3-154) “durağa”, *nerseğé* (2-110) “nesneye”, *nāmığa* (3-120) “adına”, *kışıge* (1-36) “kimseye”, *üstüğü* (2-109) “üstüne”, *könüğe* (1-89) “gönlünce”, *malğa* (2-143) “hayvan için”, *lāgege* (2-77) “leğene”, *kelınge* (1-190) “geline”, *kāwmğa* (3-2) “millet için”, *künge* (1-235) “güneşe”, *möterge*

(1-135) “arabaya”, cowğa (4-28) “yağın içine”, suwğa (4-53) “suya”, közgä (4-19) “göz için”, hımıçқа (4-94) “ağacın dalına”, mäkätäpkä (3-168) “okula”, päske (1-183) “aşağıya”, ıdışkä (4-52) “zarfın içine”, äwzäçiqqä (1-221) “iftar için”, kökkö (2-78) “yeşil rengine”, türkkä (3-116) “Türke”, döwlätkä (3-75) “devlete”, koñuratқа (3-208) “Koñurat için”.

Aşağıdaki örneklerde /-GA/ ekinin ünsüzü eklendiği kelimenin son sesine uygun olarak değişsede bir taraftan tabi olduğu ünsüzü kendisine benzetmiştir. Bu benzeşme neticesinde bu iki ünsüzün daha sonra birleştiği de görünmüştür. Bu benzeşme ve birleşme hadiselerini aşağıdaki örneklerde görmek mümkün.

Metindeki örnekler: naŋga (2-15) “ekmeğe, ƣazaŋga (2-75) “kazana”, turğaŋga (6-83) “durduğunda”, ƣığaŋga (4-78) “yaptığı için”, änağa (6-28) “o tarafa”, cawçılığa (3-172) ayağa (3-126) mniyğa (4-73), ƣazaŋa (4-30) törtöwünge (6-89) “dördüne”, mınğa (4-86) “buna”, menä (1-52) “bana”.

ç. Bulunma Hali Eki

Bulunma hali eki bu ağızda /-DA/’dır. Ekin ünsüzü, ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra /d/, tonsuz ünsüzlerden sonra ise /t/’dır. Ünlüsü ise büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Şu örnekte olduğu gibi: *pätıyesse < fätihähsıde (1-118) “nişan töreninde”, zaman zaman* ekin ünsüzü kelimenin son sesi ile tamamen benzeşebilir.

Metindeki örnekler: bıharada (3-208) “Buharada”, wo pällede (1-62) “anda”, tārıda (3-5) “darıda”, wöziçidä (3-65) “kendi aralarında”, mollaƣuluda (3-45) “Mollakulu’da”, ħārıjda (1-18) “yurt dışında”, cılda (2-74) “senede”, ƣolda (2-122) “elde”, äldımda (5-96) “yanımda”, ħıç ƣımda (1-192) “kimsede”, woturğanda (3-60) “oturduğunda”, şunda (3-119) “şunda”, wördä (3-21) “orada”, mazarda (3-60) “Mezar’da”, ƣunduzda (3-19) “Kunduz’da”, waħta (2-123) “dönemde”, ƣışlähıta (1-126) “köyde”, mäyrejepte (4-63) “Recep ayında”,

worústá (2-7) “Rusyada”, bette (2-4) “yanda”, koŋratta (3-204) “Koŋurat’ta”, máydaılıқта (2-139) “küçükken”.

Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi bazen bulunma hali /-**DA**/ ekinin yerine yönelme hali eki /-**GA**/ de kullanılabilir. Bu durumu yönelme hali eki için de değerlendirmek mümkün. Bu husus genelde zaman ve mekan anlamındaki kelimelerde görünmüştür.

Metindeki örnekler: turğaŋga (6-83) “durduğunda”, mähälimizge (1-167) “anımızda”, imamsäyipkä (3-122) “İmamsahip’te”, kunduzğa (3-122) “Kunduz’da”.

Bunun gibi şu kelimede: āhırı < aħır+ı (5-25) “sonunda”, /-**I**/ eki de buluma hali için kullanılmıştır.

d. Çıkma Hali Eki

Çıkma hali eki /-**DAN**/’dır. Ünlüsü büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Örneği az da olsa yuvarlak şekli de bulunmaktadır. Ekin ünsüzlerinden baştakisi eklendiği kelimenin sonu tonsuz bir ünsüz olunca /**t**/’dir. Tonlu ünsüzlerden /**m** ve **n**/ olunca /**n**/ diğer tonlu ünsüzler veya ünlü ise /**d**/ olur. Ekin son ünsüzü devam eden kelimenin baştaki sesinin etkisi ile bazen /**ŋ**/ olur; eğer kelime başındaki ses /**b**/ olursa şu örnekte olduğu gibi: cıldam berma (2-46) “yıldan beri”, bu ünsüz /**m**/ de olabilir. Son ünsüzün düştüğü de görünmüştür örneğin: şonna (3-7) “şundan”, kızımna (4-10) “kızımdan”.

Metindeki örnekler: pahtadan (4-69) “pamuktan”, alaçadān (4-21) “alaça bezinden”, niçmeden (1-216) “neden”, alıdan (1-210) “kendisinden”, üstüden (1-253) “üstünden”, ämelden (6-55) “1. aydan”, tordan (6-50) “ağdan”, suwdanam (4-55) “sudan da”, laýdan (2-83) “çamurdan”, bızden (1-118) “bizden”, dārāhtānam (3-100) “ağaçtan da”, qaşıqtan (2-108) “kaşıktan”, mäydaılıqtan (2-110) “küçüklükten”, türktän (3-119) “Türkten”, çekkesten (2-

83) “köşesinden”, küştän (4-88) “güçten”, kırttan (3-103) “kurttan”, itten (1-145) “köpekten”, kolumnan (1-148) “elimden”, säksännän (3-207) “seksenden”, şunnan (3-119) “şundan”, ullardaŋ (1-75) “oğlanlardan”, künnön (1-81) “günden”.

e. Vasıta Hali Eki

Bu ağızda vasıta hali, “ile, birlikte” anlamındaki /**mlnAN**/ edatı ile yapılmaktadır. Ekin ünlüleri büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Ünsüzlerinden ise sadece sonundaki /**n**/ sesi bazen değişerek /**m**/ olmuştur.

Metindeki örnekler: arpamınan (4-25) “arpa ile”, äwlelleriminen (1-18) “evlatları ile”, hünärimnän (3-125) “hüneri ile”, kämpirimnem (1-18) “eşi ile”, meniminen (1-127) “benimle”, monçağmınan (2-59) “boncuk ile”, kelniminen (1-130) “gelinimle”, koŋratmınan (3-114) “Koŋurat ile”, şonumınam (1-121) “onunla”, çaymınam (1-211) “çay ile”, wöskämınam (4-49) “yeşerse de”.

f. Sınırlama Hali Eki

İsimlere gelerek eşitlik ve benzerlik anlamı gösteren /-**çA**/ eki aynı zamanda sınırlama hali için de kullanılmaktadır. Farklı varyatları ile gelişen bu ek ikinci görevini /-**dAwUr**/ eki ile de paylaşıyor. /-**dAwUr**/ eki ise sadece sınırlama durumunu gösterir. Ek genelde yönelme hali /-**GA**/ eki ile birlikte kullanılır. Ekin ünsüzleri değişmezken ünlüleri ise uyuma göre kalın ve ince olur.

Metindeki örnekler: cergedewür (1-134) “yere kadar”, cängäliğädawur (3-20) “ormanına kadar”, wondädawur (1-154) “oraya kadar”, tötügödawur (1-154) “yukarısına kadar”.

g. Eşitlik-Benzerlik Hali Eki

Eşitlik halini gösteren iki ek vardır bu ağızda. Biri Eski Türkçe **teg**

edatından gelişen **/-Day/** eki diğeri de **/-çA/** ekidir. **/-çA/** ekinin ünlüsü kelimenin ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Ekin ünsüzü ise değişmiyor. Bu ek bazen **/-GA/** yönelme hali eki ile birlikte kullanılır örneğin: *aķrapķaķey* (6-56) “8. aya kadar”, bazen de *wonçäh minçäk* (4-19) “normal şeyler”, örneğinde olduğu gibi ekin sonunda bir **/K/** sesi türer. Bu ses genelde akıcı **/y/** sesine döner. Burada ekin *kelinçek* (metin dışı) “gelin”, kelimesindeki isimden isim yapma eki ile karışmış olma ihtimali de vardır.

/-Day/ eki ise daha çok ses değişikliğine uğramıştır. Ekin ünlüsü genelde kalınlık-incelik uyumuna girer. Bazen **/y/** sesinin etkisiyle *bırdıy* (1-79), örneğinde olduğu gibi daralır. Ünsüzlerinden baştakisi genelde tonsuz ünsüzlerle **/t/** tonlu ünsüzlerle ise **/d/** olur. Ancak **/n/** sesinden sonra gelirse genelde **/nd > nn/** benzeşmesine uğrar. Daha sonra *şüneyin* (1-258), örneğinde olduğu gibi iki sesin birleştiği de görülmüştür. Ekin sonunda **/n/** sesinin türmisi sık görünür. Eğer *çliy* (1-257) “hiç”, kelimesini (*çliy < çinday*) olarak yorumlarsak baştaki ünsüzünün **/l/** olduğu da ortaya çıkar.

Metindeki örnekler: *bır şunça* (1-38) “şu kadar”, *wonda minça möter*, *minça bır nımesi* (1-67) “bunca”, *wösüp kıala munawçä wop* (4-42) “şu kadar”, *cuwānıgıça* (4-73) “kalınlığı kadar”, *wonçäsını* (1-207) “o kadarını”, *ķar cawğunça* (2-26) “kar yağana kadar”, *ölginçä* (3-212) “ölenedek”, *bırtte wondäy bırtte mindäy* (1-254) “biri öyle biri böyle, anā mindiyn adamedik (2-144) “işte böyle biri idik”, *sızahtay bāçeler* (4-13) “sizin gibi çocuklar”.

5. SORU EKİ

Bu ağızda soru eki **/-MA/**’dır. Edebi Özbekçede ekin ünlüsü dar iken bu ağızda dar ünlülü soru ekini asla göremezsiniz. İster fillerde olsun ister isimlerde ekin ünlüsü büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Yuvarlak şekline rastlamadık. Ekin ünsüzü ise kelime sonu **/p/** ünsüzü ile bitince **/p/**’dır. Diğer durumlarda hep **/m/**’dır. Bu iki ünsüzün zaman zaman birleştiği de

görünmüştür.

Metindeki örnekler: amātma (1-40) “tekne mi”, çetmiş birtämä (3-26) “yetmiş bir adet mi”, cetmişstämä (3-26) “yetmiş adet mi”, beştämä (4-11) “beş adet mi”, meniķķimé (1-73) “benimki mi”, barama (4-107) “gider mi”, barmediķ (2-121) “var mıydı”, ātı mǎħsímmeke (1-44) “adı mahsum mıymış”, görünü soräysma (4-26) “sormayın”, bīr kǔmmä (4-40) “bir gün mü”, keämmä (3-108) “gelmiş mi”, wōķutıpa (5-69) “okutmuş mu”, parasallayappa (4-63) “farkında mı ki”.

SIFATLAR

İsimlerden önce gelerek onları türlü vasıfları bakımından niteleyen durumdaki kelimeleri metinde tespit edebildiğimiz kadar sıralamaya çalıştık. Bu kelimeler de kendi aralarında bir kaç gruba ayrıldıkları için aşağıda farklı başlıklar altında inceleyeceğiz.

A. NİTELEME SIFATLARI

İsimleri durum, şekil, renk ve başka açılarından niteleyen sıfatlar niteleme sıfatları olarak değerlendirilmiştir. Bunları aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür.

Metindeki örnekler: aşantıālī (2-119) “şimdi kolay”, çamanı kış (2-28) “kötü kış”, çèber kızlār (1-158) “beçerikli kızlar”, ķābıl kızlār (1-178) “çalışkan kızlar”, çukur tabakta (4-46) “çukur tabakta”, tazza suwğa (4-53) “temiz suya”, kum kıslak (3-20) “kumlu köy”, āğ lata (3-214) “beyaz kumaş”, koņur koy (3-114) “koyu kırmızı koyun”, kızıl koy (3-109) “kırmızı koyun”, kızıl lata (3-214) “kırmızı bez”, yāħşı āwķōt (1-230) “iyi yemek”, āç tōķ (5-25) “aç tok”, zīķ (1-253) “üzgün”, hoş (1-260) “mutlu”.

B. BELİRTME SIFATLARI

1. İŞARET SIFATLARI

İşaret sıfatları isimlerden önce gelerek onları işaret etmek için kullanılır. Bunlar bir çok kelime kökünden farklı varyantlara ayrılmış ve esas olarak aynı veya benzer manaları ifade eden kelime guruplarıdır. Bu sıfatlar aşağıdakilerden ibarettir.

/bu, bı, bıl, mına/

Metindeki örnekler: bu bəwe kām̄p̄ır (6-86) “bu dul kadın”, bı yāhtān (1-132) “bu taraftan”, bı rās̄ım rāwāj (3-175) “bu gelenek ve görenek”, bı kış̄ı (5-102) “bu kişi”, bı kām̄p̄ır (6-100) “bu yaşlı kadın”, bıl dāwletke (6-78) “bu devlete”, mına hamsayälärd̄ik̄ı (3-96) “bu komşuların”.

/şu/

Metindeki örnekler: şu ātam (1-8) “şu atam”, şu yenēm (1-42) “şu annem”, şu bār̄ıs (1-54) “bunun hepsi”, şu cılığá (1-256) “bu sene”.

/şo, şol/

Metindeki örnekler: şo kel̄inn̄ı (1-126) “o gelinin”, şo başaynanı (1-189) “o takının”, şo wāh (1-177) “o zaman”, şo künge (1-235) “o günde”, şol āmr-āl̄ım̄hannan (3-208) “o Amir Alımhan”.

/ho, wo, wol/

Metindeki örnekler: ho küñi (1-126) “o gün”, wo yāhtā (1-18) “o tarafta”, wo kış̄ı (1-106) “o kişi”, wo kızām (1-95) “o kız da”, wol beğlär̄im̄ız (3-49) “o paşalarımız”.

/āl̄ı/

Metindeki örnekler: äli bala (1-40) “bahsi geçen şey”, äliġi ätti (6-27) “gördüğün atı”.

/ilgärgi/

Metindeki örnekler: ilgärgi zaman (4-12) “önceki dönem”.

/māynaġi/

Metindeki örneği: māynaġi gürünäm (3-189) “önceki sohbet de”.

2. SAYI SIFATLARI

a. Asıl Sayı Sıfatları

Aşağıdaki sayılar tek kelime veya kelime grubu halinde isimlerin önüne gelerek onları sayıca vasıflamaktadır. Bunları sayı sıfatları niteliğinde listelemeye çalıştık.

Metindeki örnekler: bir tābaġ (1-97) “bir tabak”, ālti nāpär (3-149) “altı kişi”, cetti yaşar (6-8) “yedi yaşındaki çocuk”, tohsan nāperdi (6-49) “doksan kişiyi”, wötiz nāper (1-32) “otuz kişi”, miñ ser (2-29) “bin kere 7 kg.’lık”, yüz miñtir (3-155) “yüz metre”, tört beş nāper (1-16) “dört beş kişi”, ceti säkkiz mäçit (3-20) “yedi sekiz cami”, ālti cetti yaşar (6-8) “altı yedi yaşında”, wonäki uruw (3-41) “oniki boy”, wontörturuw (3-36) “ondört boy”, kırġ jetti cıl (2-140) “kırkyedi sene”.

b. Sıra Sayı Sıfatları

Yazı dilinde olduğu gibi bu ağızda da sıra sayı sıfatları asıl sayılara /-(l)nçl/ eki getirilerek yapılır. Ya da *üçlämçi* (5-100) “*üçüncü*”, örneğinde olduğu gibi ek /-lAmçi/ şeklindedir. Buna paralel olarak hatta daha çok, söz konusu anlamı yüklenen Farsça kelimeler kullanılmaktadır. Dolayısı ile biz burada Farsça şeklini açıklamalıyız.

Farsça'da sıra sayılar, sayı bildiren kelimelere /-**Um**/ ekinin eklenmesi ile yapılır.³⁴ Örneğin: *pānc+um* (*metin dışı*) “beşinci”. Şunu da belirtmeliyiz ki ekleşme merhalesi Farsça'da tamamalanıp bu ağıza aynı anlamıyla kalıplaşmış halinde girmiştir. Bu konu ile ilgili metinden aşağıdaki çümleyi çevireceğiz. Bu cümlede konu ile ilgili altı çizili ve koyu olarak işaretlediğimiz üç örnek kelime mevcuttur.

Metindeki örnekler: āwöl hāşīye tığedī, düyüm pārde tığedī hāl pārde, hōp seyim~āna pıştī tığedī hāl pıştī (2-62) “ilk olarak hāşīye “bir süs eşyası” diyecek, ikinci olarak perde diyecek tabi benek perde bu, üçüncü aşamada ise yastık diyecek bu da benek yastek”.

c. Üleştirme Sayı Sıfatları

Asıl sayılara /-**tAdAn** ve -**AwdAn**/ eki getirelerek üleştirme sıyı sıfatı yapılır ve eklenen kelimenin miktarınca eşit bir şekilde bir nesnenin paylaşımını ifade eder. Bu ek /-**tA** ve -**Aw**/ eklerinin /-**dAn**/ eki ile birleşmesi halinde ortaya çıkmıştır. Ekin ünsüzleri değişmezken ünlüleri uyuma tabi olarak değişir. Bu yapının yanında sayı gösteren kelimeler tekrarlanarak da aynı ifade için kullanılır. Bazen tekrarlanan kelime /-**tA**/ eki alır.

Metindeki örnekler: törtöwdēn (3-149) “dörderden”, yēkī yekī hātın (1-19) “ikişer kadın”.

ç. Topluluk Sayı Sıfatları

Sayılara gelerek birliktelik ve topluluk anlamlarını ifade eden iki ek vardır bu ağızda. Eklerden biri /-**Aw**/’dır. Birden yediye kadar sayılara gelebilir. Söz konusu ek eklenince ünlü ile biten sayı isimlerinin sonundaki ünlüsü düşer. Ekin ünlüsü de genelde /**w**/ sesinin etkisi ile yuvarlaktır. Bu yüzden ünlü uyumunun dışında kalır.

Bu eklerin diğeri ise /-**tA**/ ekidir. Bu ek bütün sayılara gelebilmektedir.

³⁴ Konu ile ilgili bilgiler için bkz: A. g. e. s. 167-168.

Birleşik sayılara eklenince en sonrakisine gelir. Ekin ünsüzü değişmezken ünlüsü ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Bu eklerin her ikisi /-**DAn**/ çıkma hali eki ile birlikte üleştirme ifade eder.

Metindeki örnekler: bîröw bîröwüdü (4-104) “her birisi diğerinden”, yeköwnî (1-134) “her ikisini”, üçöwü (2-53) “her üçü”, törtöwüñe (6-89) “dördüne de”, altâwu (2-49) “altısı”, üşte (2-130) “uç tane”, törtte (1-257) “dört tane”, cetmiş-alttama (4-11) “yetmiş altı adet mi”, âlmışta (2-6) “altmış tane”, kızılçanı dâsten törtte, beşte, üşte, yekîte, bîrtte kaladiken (2-130) “suçiçeği hastalığı yüzünden dört, beş, üç, iki ve bir çocuk kalırmış”.

Bu ekler, **bir** ve bazı zamirlere eklenince bazen belirsizlik ifade eder.

Metindeki örnekler: minâwdı (3-185) “bunu”, neçete (4-53) “onlarca”, bîrtä (4-14) “her hangi biri”, bîröw (1-198) “her hangi biri”.

C. SORU SIFATLARI

Soru sıfatları **қа** “ne” ve **не** “ne” köklerinden türemiş kelimelerdir. Kendisinden sonra gelen kelimenin anlamını soru yolu ile vasıflamaktadır.

Metindeki örnekler: қәysi aydı (4-63) “hangi ay olduğunu”, қәyқтан (1-57) “hangi taraftan”, қайқа (1-57) “hangi tarafa”, қәyirdä (3-196) “nerede”, қәндәй (4-38) “nasıl”, қанçä (2-12) “ne kadar”, necä qällä (4-36) “kaç defa”.

Ç. BELİRSİZLİK SIFATLARI

Kavramları ayrıntılarına girmeden ana çizgilerini belirten sıfatlardır. Taradığımız metinde bu sıfatlardan aşağıdakileri tespit ettik.

Metindeki örnekler: қәysi pällä (5-80) “bazen”, қанçä қошуғ (2-88) “sayısız şarkı”, niçe іdişkä (4-53) “bir kaç zarfın içine”, niçä (4-90) “defalarca”, neçete (4-53) “onlarca”, һәр кiм (3-124) “her kes”, һәр räqäm (1-197) “her

türlü”, hār qāndāy (4-38) “her türlü”, hār deyīmdā (4-35) “arada bir”, hāmme nerse (2-119) “her şey”, hāmme iş (2-55) “bütün iş”, hāmmā (1-249) “herkes”, bīr hıl (1-173) “bazı”, bīrōw (1-198) “her hangi biri”, bīrtā (4-14) “her hangi biri”, bīr yekīte (1-84) “ bir kaç”, cetī sākkīs (3-174) “yedi seki”, bīrān (3-194) “her hangi biri”, bāşqā rāqām (1-81) “başka bir tür”.

D. SIFATLARIN DERECELENDİRİLMESİ

Bu ağızda sıfatların eşitlik, üstünlük ve en üstünlük açısından karşılaştırması için aşağıdaki şekiller kullanılmaktadır.

1. EŞİTLİK DERECESESİ

Sıfatlardaki eşitlik ve benzerliği ifade etmek için **/-DAY/** ve **/-ÇA/** ekleri kullanılmaktadır. Eklerin ses değişikliği ile ilgili gerekli açıklamalar isimlerin eşitlik-benzerlik hali konusunda yapılmıştır.

Metindeki örnekler: bīr şunça (1-38) “şu kadar”, wōnda mınça mōtér, mınça bīr nīmesi (1-67) “bunca”, bīrtté wondāy bīrtte mındāy (1-254) “biri öyle biri böyle, sīzāhtay bāçeler (4-13) “sizin gibi çocuklar”.

2. ÜSTÜNLÜK DERECESESİ

Bu zğızda, nitelikleri açısından varlıkları karşılaştırmak için genelde karşılaştırılan nesnenin birine **/-Dan/** çıkma hali eki diğerine de “daha” anlamını ifade eden **/-rAḲ/** eki getirilir. **/-rAḲ/** eki alan nesne diğerinden vasıfca daha üstündür. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüzlerinden birincisi değişmez. İkincisi ise genelde kelime sonunda kalınca ince ünlülerle **/k/** kalın ünlülerle **/ḵ/** olur. Eğer iki ünlü arasında kalırsa sızıcı laşır ve kalın ünlülerle **/ḡ/** ince ünlülerle ise **/ḡ/** olur. Ses daha sonra eriyeye de bilir. Ünsüzün kelime sonunda iken **/h/** olduğu da görülmüştür.

Bunun yanı sıra **/-Dan/** çıkma hali eki ile birlikte sıfatın önüne Eski Türkçe **öt-** “geçmek” fiilinden türemiş **wōte** “daha” ya da Farsça olduğu iddia

edilen **cuda** “daha” zarfları getirilerek yapılır. Bunlar bir nesnenin diğerlerine göre üstün olduğunu göstermek için çıkma hali eki almadan da kullanılır.

Metindeki örnekler: şonu āhırğağa (4-54) “daha sonuna doğru”, abayrağa hālī (1-92) “daha kolay”, āwurrāh keledī (1-92) “daha ağır gelir”, bīr-azırāh (3-80) “bir az daha”, köbīrāgām boladı azırāgam (3-25) “çok da olur daha az da olabilir”, qārrāk müysäpītīrāklārī (4-56) “daha yaşlı daha ihtiyarları”, kuwaldırak (1-123) “daha güçlü”, köbīrāgī (3-98), köbürā (4-23) “büyük kısmı”, dābellīrēk (1-123) “daha kalın”, wōte köbēdī (2-14) “daha çoktu”, wōte köppala (1-233) “daha çok”, cūda ham yāhşı (2-104) “daha iyi”, cūda koyuw (4-55) “daha koyu”.

3. EN ÜSTÜNLÜK DERECESESİ

Sıfatların niteliğinin bir nesnede en üstün derecede bulunduğunu göstermek için bu Özbekler sıfatın önüne **en** zarfı getirirler. Ancak bu kullanım yaşları ileri olan insanların arasındadır. Yaşları kırkın aşağısında olan kişilerin arasında varsa da çok seyrek. Bunun yerine *yahşı+tarin* (metin dışı) “en iyi” gibi daha çok Farsça kökenli, sıfatlarda üstünlük derecesi bildiren **tarin** ekini tercih ederler.

Bununla birlikte *kätte+den kätte* (metin dışı) “en büyük”, *mayda+dan mayada* (metin dışı) “en küçük”, biçiminde bir başka ifade şekli daha var. Bunu da daha çok kadınlar tercih ederler. Bu genellemeyi kendi gözlemlediğim hususlar çerçevesinde yapıyorum metinde örnekleri yoktur.

ZARF

Metinde zarf niteliğindeki kelimeleri tespit edebildiğimiz kadar içerdiği ifade bakımından gruplar halinde aşağıdaki başlıklar altında toplamaya çalıştık.

A. ZAMAN ZARFLARI

Metindeki örnekler: äwwël (2-119) “eskiden”, äwöl (2-62) “önce”, häli (1-238) “şimdi”, yendi (2-92) “şimdi”, qādīm wādā (3-200) “eski dönem”, waḥ (2-11) “dönem, zaman”, asan (3-150) “sonra”, ansoṇ (2-84) “sonra”, āhsānā (1-19) “sonra”, soṇ-asan (3-124) “sonra”, hāmşe (1-58) “her zaman”, āḥır (4-54) “sonunda”, berman (1-125) “-dan beri”, bādāz (3-8) “-dan sonra”, keyin (2-6) “sonra”, keyin-aşan (2-76) “sonra”, wo pälle (1-40) “o zaman”, bīr kūn (1-49) “bir gün”, bīr keçe kūndüz (2-85) “24 saat”, neçe kūn (1-22) “kaç gün”, kūndä (4-33) “hergün”, sırā (3-195) “asla”, dārrāw (4-48) “hemen”, täyyi (2-90) “asla”, hīç (3-195) “hiç”, çliy (1-257) “hiç”, cāṇä (1-231) “şimdi”, cāṇādān (1-231) “şimdi”, cāṇä cāṇādān (1-232) “şu anlar”, ilgäri (4-43) “eskiden”, ilgäridān (4-65) “eskiden”, ilgäri zaman (2-130) “eski dönem”, wāktıdā (4-12) “zamnında”, tūnāwun (5-43) “dün”, bılır (1-147) “geçen yıl”, māydalıқта (2-139) “küçükken”.

B. YER VE YÖN ZARFLARI

Metindeki örnekler: peşāp kitkān (3-134) “ileri götürmüş”, pās (3-91) “geri”, ārtı (4-84) “arkası”, āstı (4-49) “altı, taban”, āstığa (4-41) “altına”, üste (1-165) “üstünde”, üstüğe (2-84) “üstüne”, wommā (6-21) “ters yönlü”, aldığa (1-242) “önüne”, yekī yāḥtan (3-123) “iki taraftan”, bīr yāḡnı (4-73) “bir tarafını”, yāqā tamanam (3-128) “yöne doğru”, narman (2-24) “o taraf”, narmağan (3-82) “öte yön”, nārgı (2-4) “öteki”, mnéyrden (1-173) “buradan başlayıp”, mniyқа (4-73) “bu yöne doğru”, qāyirdä (3-196) “nerede ise”.

C. HAL (NİTELİK- NİCELİK) ZARFLARI

Metindeki örnekler: kalın cörgögleyd (2-127) “kalın kundaklar”, hār bomıyman (1-42) “hor olmam”, kıyıniyt (4-96) “zor idi”, koyuw-wup (4-55) “koyu olup”, lükkö kurulğändä (1-154) “bütün olarak kurulmuş işte”, mākķem

kıp (1-189) “sıkılaştırıp”, kuru kaynatıp (4-30) “kuru kaynatıp”, kətti künedi (2-21) “zor günlerdi”, jamam boladı (1-209) “kötü olur”, hup wöziminenwöziye (2-32) “yeterince iyi idi”, bırdıy (1-79) “aynı”, abay (2-28) “kolay”, celkeme celke (1-134) “omuz omuza”, kätte kätte (4-13) “büyük”, caman suğanäq (1-145) “yaman sokulgan”, cetti qäytä (2-79) “yedi kere”, necä qällä (1-90) “kere”, başqa (6-16) “başka”, täğın (1-218) “yine”, päs (3-78) “tekrar”.

Ç. MİKTAR (AZLIK- ÇOKLUK) ZARFLARI

Metindeki örnekler: piçi caw (4-30) “az miktarda yağ”, gärttey (2-28) “çok az”, kāmıttım (3-101) “azar azar”, kāmka (3-122) “az”, az kıldı (2-136) “az yaptı”, coq (2-28) “yok”, köppala (2-42) “çok fazla”, kop çaman (1-202) “kötü”.

ZAMİRLER

A. ŞAHIS ZAMİRLERİ

Şahıs zamirleri ve onların halleri aşağıdaki gibidir.

Teklik	1. Şahıs	: mEN
Teklik	2. Şahıs	: sen
Teklik	2. Şahıs “nezaket”	: siz
Teklik	3. Şahıs	: O/ WO/ WOL
Çokluk	1. Şahıs	: bİZ/ bİZİEr/ bİZAK
Çokluk	2. Şahıs	: sİlEr
Çokluk	2. Şahıs “nezaket”	: sİZİEr/ sİZAK
Çokluk	3. Şahıs	: wolar

Teklik 1. Şahıs /**mEN**/ zamirinin ünlüsü bazen kapalı /e/ olur örneğin: *mēn* (2-19). Bazen de vurgu ile bu ünlü uzar örneğin: *mén* (2-92). Sonundaki

ünsüzü de düşebilir örneğin: *me* (5-16).

Teklik 2. şahıs zamiri ise **/sen/**'dir. Seslerinde bir değişikliğe rastlamadık. Örneğin: *sen* (1-198), *sen* (1-72).

Teklik 2. Şahıs zamirlerinin bir de nezaket bildiren şekilleri vardır. Edebi dilde Çokluk 2. Şahıs **/sîz/** zamiri bu ağızda Teklik 2. Şahıs nezaket için kullanılmaktadır. Örneğin: *sîz* (1-111), *sîz* (5-113).

Teklik 3. Şahıs zamiri **/O/**'dir. Başında bir **/w/** ünsüzü, sonunda da **/I/** ünsüzlerinin türemesi ve ekin inceliş daralması ile birlikte bazen uzaması **/wöl, wo, wö wu, u, /** türevlerini ortaya çıkarmıştır. Örneğin: *wöl* (4-29), *wol* (1-115), *wo* (1-110).

Çokluk 1. Şahıs zamiri **/bîz/**'dir. Ekin ünlüsü *bîz* (1-157), örneğinde olduğu gibi çoğu zaman kalınlaşmıştır. Sonundaki ünsüzü de ara sıra tonsuzlaşarak **/s/** olur. Örneğin: *bîs* (2-25,) *bis* (1-8). Bunun yanında çokluk eki alarak **/bîzIer/** şeklinde de kullanılmaktadır. Ekin ikinci ünlüsü kalın ve ince olur. Örneğin: *bîzler* (1-64), *bîzlär* (3-103).

Çokluk 2. Şahıs **/sîIer/** ile yapılır. Ekin ünlüleri değişir. Ünsüzleri ise değişmez. Örneğin: *sîler* (3-61), *sîlergeyem* (1-87) "size de".

Çokluk 2. Şahıs nezaket için ise **/sîzIer/** zamiri kullanılır. Ekin ünlüleri değişir ünsüzleri ise değişmez. Konjratlar bunun yanında çoğu zaman **/SizAḲ/** şeklinde bir zamir kullanırlar. Örneğin *sîzāḥtay* (4-13) "sizin gibi".

Çokluk 3. Şahıs zamiri de teklik biçimine **/-lar/** çokluk eki getirilerek yapılmaktadır. Teklik gösteren biçimindeki ses değişiklikleri dışında bazen **/-lar/** çokluk ekinin sonundaki **/r/** sesi düşer. Örneğin: *wolär* (1-88), *wolar* (3-41), *wola* (3-181).

Şahıs zamirlerinin hal ekleri ile kullanıldıkları örnekleri aşağıdaki gibidir:

Metindeki örnekler: menî (2-55) “beni”, menîñ (2-139) “benim”, menä (1-52) “bana”, meniminen (1-127) “benimler”, bızdı (1-170) “bizi”, bızdıñ (1-167) “bizim”, bızden (1-118) “bizden”, bızge (1-212) “bize”, bızlerge (2-21) “bize”, seni (3-196) “seni”, sizî (6-7) “sizi”, sizdi (5-84) “sizi”, wonu (1-202) “onu”, wonı (1-37) “onu”, woña (1-116) “ona”, wolardı (2-112) “onları”, wolarğa (3-75) “onlara”.

B. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ

Dönüşlülük zamiri “kendi” anlamındaki “ÖZ” kelimesi ile yapılmaktadır. Başta /w/ sesinin türemesi ve ünsüzünün zaman zaman /s/ olması en çok vuku bulan ses hadisesidir. Ünlüsü ise değişmez.

wöz “kendi”

Teklik	1. Şahıs	: wÖZÜm
Teklik	2. Şahıs	: wÖZÜñ
Teklik	2. Şahıs “nezaket”	: wÖZÜñÜZ
Teklik	3. Şahıs	: wÖZÜ
Çokluk	1. Şahıs	: wÖZÜZÜmÜZ
Çokluk	2. Şahıs	: wÖZİErİñ
Çokluk	2. Şahıs “nezaket”	: wÖZİErİñİZ
Çokluk	3. Şahıs	: wÖZİErİ

Metindeki örnekler: wöz (1-197) “kendi”, wözim (2-97) “kendim”, wözümis (2-116) “kendimiz”, wözü (1-208) “kendisi”, wolar wözï (3-43) “onlar kendisi”, şolar wözlärï (3-42) “kendileri”, şu wözümniñ (1-147) “bu kendimin”, wözünñ (3-24) “kendinin”, wözige (1-215) “kendine”.

C. İŞARET ZAMİRLERİ

Bu ağızda nesneleri işaret etmeye yarayan bir çok işaret zamiri bulunmaktadır. Bunların belli başlıları aşağıdakilerden ibarettir. Bunlardan bir

kısmı görülen nesneleri göstermek amacı ile ifade edilirken bir kısmı da görünmeyenleri işaret etmektedir. Biz de bunları gruplar halinde ayırmaya çalışacağız.

1. GÖRÜLEN VE YAKIN NESNELER İÇİN

Görülen ve yakın nesneleri işaret etmek için **/bu, bı, bıl, mı, mā/** işaret zamirleri kullanılmaktadır. Muhtemelen **/BU/** işaret zamirinin ünlü ve ünsüzleri değişerek bu şekilleri ortaya çıkarmıştır.

Metindeki örnekler: bu bozarğān çöl (1-22) “bu bozarmış çol”, bu kişlārgā (5-22) “bu kış aylarında”, bu zūrātı (6-63) “bu deneyimli”, bı ağāyinner (1-13) “bu kardeşler”, bı kalla (1-117) “bu kere”, bıl (5-120) “bu”, bıl höl meýwe (1-213) “bu taze meyve”, bıl bergā (3-113) “bu burada”, bılar (2-54) “bunlar”, bılardı (1-164) “bunları”, bılardıñ (3-73) “bunların”, bılarğa (3-74) “bunlara”, bılarıniyām (1-168) “bunları da”, mına hüsen (1-204) “bu Hüseyin”, mına bı (1-191) “işte bu”, mına şu (5-100) “işte şu”, minı (6-93) “bunu”, minıñ (1-32) “bunun”, mıña (4-86) “buna”, mināw (1-216) “bu”, mānı (3-198) “bu”, mānı (3-199) “işte”.

2. GÖRÜLEN VE UZAK NESNELER İÇİN

Görülen ancak uzakta olan nesneleri işaret etmek için aynı kökten olan **/şu, şul, āşu/** zamirleri yanında bir de **/hēy, heylā, ana, hānā/** zamirleri de kullanılır. İkinci grup zamirlerinin ses değişmesi açısından asla sabit bir durumu yoktur. Her yerde farklı bir şekli ile karşılaşmak mümkün. Bunlar çoğu zaman başka bir işaret zamiriyle birlikte görevini yerine getiriyor.

Metindeki örnekler: şu pällā (3-56) “şu an”, şu çäydı (1-52) “şu çayı”, şu qışlaqtı (2-2) “şu köyü”, şu nerseler (1-167) “şu şeyler”, şu wüydı (5-114) “bu evi”, şul (2-6) “şu”, şul cıyıp (2-131) “şu şey toplayıp”, āşu ahtöbädä (3-71) “işte şu Aktepe’de”, hēy (1-154) “o işte”, hēy (3-184) “o”, heylā (3-199) “orada”, ānā cıbek (1-165) “o ipek”, ana taza suwdanam (4-54) “şu temiz

sudan”, ana şu (1-178) “işte şu”, ana şo (2-67) “işte o”, hānā wo (1-166) “o”.

3. GÖRÜLEN VE DAHA UZAK NESNELER İÇİN

Bu zamirler genelde uzakta görülen nesneler için kullanılırken bazen görünmeyen veya yakında olan nesneleri de göstermek için kullanılabilir. Bu zamirler temelde /**O** ve **şo**/ zamirleridir. Fakat ünlüsünün değişmesi ile /**u**, **wu**, **wö**/, başta /**w**,**h**/ seslerinin türemesi ile /**wo**, **hó**/, sonunda /**l**/ türemesi ile /**wol**, **şol**/ şekillerinde görünmektedir.

Metindeki örnekler: ó (2-44) “o”, o pällä (3-215) “o zaman”, wö pällä (3-133) “o an”, wu yäqta (4-84) “o tarafta”, u wäht (3-137) “o vakit”, wo jatқан (1-166) “o yantan”, wo jıldan bı jılğa (2-21) “yıldan yıla”, wo aşan (6-93) “o sonra”, wol (3-115) “o”, wol zıq (1-253) “o kişi üzgün” wol sınmaydı (2-70) “o kırılmaz”, wolar (3-75) “onlar”, ho qonur koy diymiz (3-109) “kırmızı koyun diyoruz ya”, hó ırgalı üy (5-128) “o eski ev”, şo (1-50) “o”, şo benawa (1-205) “o çaresiz”, şo şazğa (1-139) “şu şekilde”, şo içideği (1-228) “o içindeki”, şo pällä (3-76) “o an”, şol (2-60) “o”, şol wözim (2-97) “o kendim”, şolar wözläri (3-42) “onlar kendisi”, şolardı (3-82) “onların”, şolardan (4-3) “onlardan”, anşo sıra (3-197) “işte o “sıra” kelimesi”.

4. GÖRÜLMİYEN NESNELER İÇİN

Görülmeyen nesneye işaret etmek için bu ağızda /**alığı**/ zamiri kullanılmaktadır. Konjratlar arasında ise bunun yerinde /**maynağı**/ zamiri kullanılır.

Metindeki örnekler: maynağı qayırdä (3-192) “bahsi geçen şey nerede”, maynāğı (3-188) “gördüğün şey”, alığı kığäneken (1-100) “bildiğini yapmış”.

Ç. SORU ZAMİRLERİ

Soru zamirleri /**kim**/ ve /**ne**/’dir. /**ne**/ zamirinin /**nime**/ ve /**mA**/ şekilleri

de mevcuttur.

Metindeki örnekler: ma bala (1-40) “nasıl bir şey”, nı́mé bı́lem (1-163) “ne bilirim”, bı́lesı́ge nı́me (2-72) “yanında ne mi”.

D. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Metinde tespit edilen belirsizlik zamirleri şunlardır:

Metindeki örnekler: nı́me (1-253) “şey”, mă kıladı (2-84) “şey yapar”, bırtte (6-30) “biri”, hăr kı́m hăr rāqām (1-197) “herkes her türlü”, kı́m bārp tāwubasa (3-154) “kim bulursa”, hār jerge (1-52) “her yere”, hār kı́awmın (3-24) “her kavimin”, hăr qānday (4-38) “her türlü”, hăr qāysı́mız (3-115) “her birimiz”, hăr nerse (1-206) “her şey”, qānça (1-22) “çok”, neçe kün (1-22) “günlerce”, hiştıme (2-66) “hiç kimse”, bārı joğum (1-39) “her şeyim”.

FİİL

A. FİİL YAPMA EKLERİ

1. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

+ A - Eki

Pek işlek olmayan bir ektir. Ek ünlü uyumlarına göre kalın ve ince olur. İsimlerden hareket bildiren fiiller türetir. Taranan metinde ekin şu örneğine rastlanmıştır.

Metindeki örneği: woynäydí (1-252) “oynar”.

+ AN - Eki

İsimlere gelerek olma ve yapma ifade eden fiiller yaratır. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olurken ünsüzü de bazen /y/ olur. *coğalıp* (3-108) “yok olup”, *coğătıp* (3-139) “yok etip”, bu iki örnekteki /-**Al**/ ve /-**At**/ ekleri şekil açısından ne kadar bu ekin alafonu olarak tahmin edilse de kanaatimizce **yok** kelimesi ile birleşen **ol-** ve **et-** yardımcı fiilerdir.

Metindeki örnekler: yéseñennən < esengenden (1-64) “akıllandıktan”, tizenlep < tizenlep (6-24) “diz çöküp”, köbäyip (3-106) “çoğalıp”.

+ Ar - Eki

Eklendiği isimlerden büyüme ve renk değiştirme gibi ifadelerde fiil yapar. Ekin ünsüzü değişmezken ünlüsü ise ünlü uyumuna göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur.

Metindeki örnekler: kögörüp (2-78) “yeşerip”, kättergen (2-4) “büyüyen”.

+ LA - Eki

İsimden fiil türetmek için en çok kullanılan ektir. Alıntı isimlerde daha çok kullanılır. Ekin ünsüzü yalnız fiilin sonu /n, m/ olunca /nl > nn ve ml >

mn/ değişmesi dışında hep **/l/**dir. Ünlüsü ise ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur.

Metindeki örnekler: bylap (5-64) “yavaşca”, cğlp (1-140) “izleyip”, ğlp (1-140) “ağa diye seslenip”, tepklw (6-48) “basıp”, tğlp (1-141) “dayı diye seslenip”, tazalap (1-65) “temizleyip”, kualab (3-124) “kucaklayıp”, işleymen (2-55) “alışacam”, ulap (1-102) “uyuyup”, baylaydı (2-126) “bağlar”, hlleb (2-70) “ıslatıp”, crgğlep (2-125) “kundaklayıp”, halallattık (2-137) “snnet ettirdik”, parasallayappa (4-63) “farkında mı”, cmned (2-33) “topladı”, tzennep (6-24) “diz kp”.

Bir de bu ekin **/ř/** ile genişlemiş şekli vardır. İşdeşlik anlamı ifade eden bu ekler en az **/-LA/** eki kadar kullanılışlı ve işlektir.

Metindeki örnekler: tbllşp (3-177) “bir birini dvp”, cğlşp (3-177) “kavga edip”, cublştıradı (1-207) “eşleştirip”, cenlşşam (1-123) “hafiflesem”.

ylndşp (1-19)

2. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

- AIA - Eki

İşlek olmayan fiilden fiil yapan bir ektir. Eylemin tekrar ve devamlı şekilde gerekleştiğini ifade eder. Ekin ünlleri uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüz ise değişmez.

Metindeki örneği: suwđa bş kelp kr (3-181) “suya girip bir bak”.

- Ir - Eki

ok işlek olmayan bu ek geişsiz fiillere gelerek onları geişli fiiller yapar. Ekin ünlüsü bir taraftan uyuma göre değişirken diğer taraftan da

zaman zaman genişler. Ünsüzünün ise değiştiği görünmemiştir.

Metindeki örnekler: pışıredı (1-239) “pişirir”, hudâ wonı keçırsinendi (1-37) “AllaH onu affetsin artık”, āşırıp (3-128) “aşırıp”, ııgarıp (1-51) “çıkarıp”. ııgarğanakân (4-65) “çıkarmış”.

- UI - Eki

Çok işlek olan bir ektir. Fillerin edilgenlik fonksiyonunu gösterir. Ekin ünlüsü uyuma göre değişir. Ünsüzü ise değişmez.

Metindeki örnekler: ayrıldı (1-19) “ayrıldı”, āsılıb (4-78) “asılıp”, üyrüldü (2-78) “döndü”, ciyladı (1-258) “toplanır”, kurulğändä (1-154) “kurulduğunda”, cıılādı (3-125) “yıkılır”, cāyılıp (4-94) “yayılp”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, bızılıp (3-72) “bozulup”, tıtılıp (6-70) “dağılıp”, tabılmasam (2-11) “bulunmaz da”, koşulub (4-15) “katılıp”, cārılmağçın (4-47) “patlayacak”, çamılmäydıkân (3-217) “örtünmezmiş”.

- UN - Eki

Ekin edilgenlik ve dönüşlülük fiiller türetme gibi iki fonksiyonu vardır. Ek, ünlü ile biten kelimelerden sonra /-N/ şeklindedir. Bazen kendisinden sonra gelen ekin baştaki sesi ile benzeşir.

Metindeki örnekler: dımnānıp (4-47) “demlenip”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, üylämmäkçingâ (3-162) “evlenmek için”.

- Uş - Eki

Pek işlek olan fiilden fiil yapma eklerden biridir. Başlıca fonksiyonu birden fazla failin ortaklaşa yaptığı eylemi ifade etmektir. Ünlü ile biten kelimelere /-ş/ şeklinde eklenir.

Metindeki örnekler: ālıştırbedı (6-16) “güreştirmişti”, uruşup (3-14) “savaşıp”, āwşúp (3-132) “değişip”, cíylışıp (4-62) “toplanıp”, cetişkenimıştı

(2-137) “elimizde olanı”, k r       (1-127) “görüşü”, t b l       (3-177) “bir birini dövüp”.

- mA - Eki

Çok işlek olan olumsuzluk ekidir. Ekin ünsüzü değişmez.  nl s  ise ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur.

Metindeki  rnekler: am d m (6-96) “almadım”, kımadı (2-138) “yapmadı”, m         (3-135) “binmez”, s n      (2-70) “kırılmaz”, ketmes n (1-60) “gitmesin”, turėusı kem     (1-203) “durmak istemez”, körmese (3-86) “görmezse”, cen         (1-67) “hafif değildi”.

- kER - Eki

Ettirgen fiiller yapan eklerden biridir. Ekin  nl s  uyuma göre değiştiği gibi genelde geniş iken bazen darald ı da görünmektedir. Ekin bir başka şekli /-kEz/’dir.

Metindeki  rnekler: w tker   (1-248) “geçirip”, w tk     (2-40) “geçirip”, cetk         (1-116) “yeti tiri verir”.

- sET - Eki

Çok işlek olmayan bu ek geçişli fiil yapar. Ekin son sesi /ts > ss/ benzeşmesinden sonra /s/ olarak birleşmiştir. Taranan metinde ekin tek örneğine rastladık.

Metindeki  rneği: k rs        (3-198) “gösterseniz”.

- t - Eki

Ettirgen fiiller yapan eklerden en işlek olanıdır. Ek,  nl  ve /r,y/ gibi akıcı ünsüzlerden başka her hangi bir sesle biten fiillere gelince yardımcı ünlü alır. Fiil kendisinden sonra /t/ sesi ile ba layan bir ek alınca söz konusu

ekin baştaki sesi ile birleşebilir. Bunun dışında bir ses hadisesi tespit edilmiş değildir.

Metindeki örnekler: çiyṛātıp (4-70) “dağıtıp”, gıldırātıp (4-27) “yuvarlatıp”, halallattık (2-137) “aldattık”, kaynatıp (4-30) “kaynatıp”, tohtatadı (4-86) “durdurur”, cıḃıtmäsä (4-50) “ıslamazsa”, cığıtadı (3-125) “yıkacak”, cügürtüp (4-99) “koşturup”, yeğertib (1-134) “yanında götürüp”, cıbertemiş (1-89) “göndeririz”.

- Tlr - Eki

Fiilden fiil yapan çok işlek bir ektir. Ekin yegane fonksiyonu ettirgen fiiller yaratmasıdır. Tonsuzla biten fiillere /-tlr/ ünlü veya tonlu bir ünsüzle biten fiillere ise /-dlr/ biçiminde eklenir. *üyläntiripän* (3-160) “evlendirmişim”, örneğinde olduğu gibi bu kuralın dışında kalan istisnai durumlar da mevcuttur. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur.

Metindeki örnekler: āldırıp (1-42) “aldırıp”, toldırıp (5-121) “doldurup”, aynaltıradı (4-87) “çevirecek”, wöltürüp (3-177) “öldürüp”, üylendiremiş (1-87) “evlendireceğiz”, mındırädı (3-127) “bindirir”, koydırdık (3-178) “kondurduk”, wöstirip (4-37) “yeşertip”, bāstırğıçidik (4-101) “bastırırdık”, cublāştıradı (1-207) “eşleştirir”, bāhtırıp (4-103) “baktırıp”.

B. FİİL ÇEKİMİ

1. ŞAHIS EKLERİ

Bu ağızda şahıs ekleri ayrı kökenlere bağlı olarak üç gruba ayrılıyor. Birinci grup şahıs ekleri zamir menşelidir. İkinci grup ise iyelik ekleri menşelidir. Bu iki grupta 3. şahıs için ayrıca bir ek yoktur. Üçüncü grup ise karışıktır. her üç grupta ikinci şahıs için nezaket bildiren ayrı bir ek bulunmaktadır.

a. Birinci Grup Şahıs Ekleri

Birinci ve ikinci tip öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek

zaman ve geniş zaman, isim fiilin öğrenilen geçmiş zamanı, rivayet kipleri ve tasvir fiillerinin bir kısmı vb. çekimleri zamir menşeli şahıs ekleri ile yapılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Teklik	1. ş: -man, -men, -pan, -pen, -pam, -pem
	2. ş: -sen
Nezaket	2. ş: -sız, siz, -sıs, -sis
	3. ş: Eksiz
Çokluk	1. ş: -mız, -miz, -pız, -piz
	2. ş: -sılar, -siler
Nezaket	2. ş: -sızlar, -sizler
	3. ş: Eksiz

Metindeki örnekler: boğämmän (3-18) “olmuşum”, káğansan (4-31) “kalmışsın”, keğemmiz (1-9) “gelmişiz”, kappan (1-147) “kalmışım”, jibertippem (1-75) “görndermişim”, köçippen (2-35) “görçmüşüm”, ālşıppız (3-121) “göreşmişiz”, yeşitâyäppan (1-232) “işıtiyorum”, bılâyappamma (2-89) “biliyor muyum”, alaman (1-122) “alacağım”, tokûymız (1-149) “dokuruz”, begäkän (3-84) “paşa imiş”, tığediken (1-156) “dikermiş”, wötediyken (1-40) “gececekmiş”, jatqaneken (1-102) “yatmış”, kağanäkän (3-119) “kalmış”, koyıbjıräd (4-41) “bırakı verir”, şalaberemiz (1-226) “sokuveririz”,

b. İkinci Grup Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman, isim fiilin görülen geçmiş zaman çekimi, istek ve şart kipleri, hikaye kipleri ve bazı tasvir fiiller saydığımız bu grubun çekimleri iyelik ekleri menşeli şahıs ekleri ile yapılır. İyelik ekleri menşeli şahıs ekleri şunlardır.

Teklik	3. ş: Eksiz
1. ş: -m	Çokluk
2. ş: -n	1. ş: -k
2. ş: -nız, -niz “nezaket”	2. ş: -larıñ, -leriñ

2. ş: -larıñız, -leriñiz “nezaket” 3. ş: Eksiz /-lar, -ler

Ayrı örnek: täshir kıp äldıkbız dá (5-92)

Metindeki örnekler: dedim (1-42) “dedim”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, koyduk (1-85) “koyduk”, zāredim (2-98) “muhtaç idim”, kättesiyediñ (1-198) “büyüğü idin”, törtteyedik (6-88) “dört kişi idik”, çapkıısı kelädi (3-135) “koşmak ister”, turğusı kemeydi (1-203) “durmak istemez”, uñlasam (1-196) “uyusam”, hādesen (2-33) “hani desen”, üylänsä (3-217) “evlense”, rāzı womasam (5-39) “razı olmasam”, tayar bosa (4-68) “hazır ise”, tüybem (1-52) “dügümlemiştim”, kıben (1-72) “yapmıştın”, çıgarğaniydi (3-103) “çıkarmıştı”, koyğıçem (2-74) “koyardım”, keğıçek (2-40) “gelirdik”, bereredi (2-21) “verirdi”, tiğālmasedim (1-164) “dikemezdim”, kılālmadık (1-36) “yapamadım”.

c. Üçüncü Grup Şahıs Ekleri

Bu ekler yalnızca emir kipinin çekiminde kullanılır. Kökeni açısından karışık bir yapıya sahiptir.

- Teklik 1. ş: -(a)yın, -(e)yin
 2. ş: -gın, -gin, -ğın, -ğın, -ğın, -ğın
 -kın, -kin, -kın, -kın, -qın, -qın
 Nezaket 2. ş: -(ı)ñ, -(i)ñ
 3. ş: -sın, -sin
 Çokluk 1. ş: -(a)yık, -(e)yik
 2. ş: -(ı)ñlar, -(i)ñlar, -ñar, -ñar
 Nezaket 2. ş: -(ı)ñızlar, -(i)ñizler
 3. ş: -sın, -sin, -sınlar, -sinler

Metindeki örnekler: äytäyın (2-113) “söyleyim”, karan (1-171) “bakın”, den (1-209) “söyleyin”, kıñar (3-74) “yapın”, bersin (4-6) “versin”, bomasın (2-

127) “olmasın”.

2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ

a. Bildirme Kipleri

1) Görülen Geçmiş Zaman

Bu ağızda görülen geçmiş zamanın çekimi için **/-DI/** zaman eki ile birlikte iyelik ekleri menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Zaman gösteren **/-DI/** ekinin ünlüsü, ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olurken ünsüzü de Tonsuz seslerden sonra **/t/** ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra ise **/d/** olur. Aşağıdaki örnek fiil çekiminde şahıs ekleri ile birlikte bunu görmek mümkün. Olumsuzu **/-mA/** ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile yapılır. Soru eki ise **/-mA/** şeklinde en sonuna eklenir. Olumsuzluk eki ile soru ekinin ünlüleri kendisinden önceki ünlüye tabi olarak değişir.

kör- “görmek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	kör-dü-m	kör-me-di-m	kör-dü-m-me
	2. ş:	kör-dü-η	kör-me-di-η	kör-dü-η-me
Nezaket	2. ş:	kör-dü-ηüz	kör-me-di-ηiz	kör-dü-ηüz-me
	3. ş:	kör-dü	kör-me-di	kör-dü-me
Çokluk	1. ş:	kör-dü-k	kör-me-di-k	kör-dü-k-me
	2. ş:	kör-dü-leriη	kör-me-di-leriη	kör-dü-leriη-me
Nezaket	2. ş:	kör-dü-leriηiz	kör-me-di-leriηiz	kör-dü-leriηiz-me
	3. ş:	kör-dü	kör-me-di	kör-dü-me

Metindeki örnekler: dedim (1-42) “dedim”, işledim (1-29) “çalıştım”, qárrıdım (1-232) “yaşlandım”, tokudum (4-90) “dokudum”, iyirdim (2-56) jiberdim (1-195) “gönderdim”, woturdım (1-105) “oturdum”, kıldım (1-30) “yaptım”, kōydum (4-37) “koydum”, çıhtım (2-94) “çıktım”, āyttım (1-107) “dedim”, tohtadı (1-95) “durdu”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, wöldü (3-69) “öldü”, küldü (1-128) “güldü”, koydu (1-104) “koydu”, körüştü (1-127) “görüştü”, wöttü

(2-12) “geçti”, ketti (3-210) “gitti”, çıktı (2-20) “çıktı”, bilmedi (1-102) “bilmedi”, kımadı (2-138) “yapmadı”, koydu (1-85) “koydu”, kıldı (1-131) “yaptı”, tayıladı (1-112) “bıaktı”, çakıldı (1-83) “çağırdı”.

Görülen geçmiş zaman ekinin bazen ünlüsü düşer ve /d/ sesi kelime sonunda kalınca /t/ olur. Örneğin: *tiyt* (4-99) “*değdi*”, *bermât* (3-65) “*vermedi*”. Bazen de fiilin sonundaki sesle birleşir. Örneğin: *bolı* (2-71) “*oldu*”. Bunun gibi zaman zaman ekin tamamen düştüğü de görünmüştür. Örneğin: *de* (1-42) “*dedi*”.

2) Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi /-GAN/ ve /-IP/ ekleri ile iki biçimde yapılır. Bunların her ikisini ayrı ayrı ele alacağız.

a) Birinci Tip

Birinci tip öğrenilen geçmiş zaman dediğimiz bu çekimde /-GAN/ sıfat-fiil eki ile zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre /a, e, o, ö/ olur. Ünsüzlerinden baştakisi fiilin son sesi tonsuz ünsüzlerden biri olursa /k, k, q/ ünlü veya tonlu bir ünsüz olursa /g, ğ, ğ/ şeklindedir. Sonundaki ünsüzü ise çoğu zaman teklik birinci şahıs ekinin baştaki ünsüzü ile benzeşir hata birleşirler.

Olumsuz /-GAN/ sıfat-fiil ekinden hemen sonra iyelik ekleri kökenli şahıs ekleri ile “**çok**” getirilerek yapılır. Görülen geçmiş zamanın da olumsuz biçimi bazen bu şekilde yapılır. Soru şekli ise en sonunda soru eki alarak yapılmaktadır.

de- “demek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	de-gen-men	de-gen-im-cok	de-gen-men-me
	2. ş:	de-gen-sen	de-gen-in-cok	de-gen-sen-me
Nezaket	2. ş:	de-gen-siz	de-gen-niz-cok	de-gen-siz-me

	3. ş:	de-gen	de-gen-cok	de-gen-me
Çokluk	1. ş:	de-gen-miz	de-gen-miz-cok	de-gen-miz-me
	2. ş:	de-gen-siler	de-gen-leriñ-cok	de-gen-siler-me
Nezaket	2. ş:	de-gen-sizler	de-gen-leriñiz-cok	de-gen-sizler-me
	3. ş:	de-gen	de-gen-cok	de-gen-me

Metindeki örnekler: keğämmän (3-18) “gelmişim”, boğämmän (3-18) “olmuşum”, қағансан (4-31) “kalmışsın”, көргәмiс (4-103) “görmüşüz”, kegemmiz (1-9) “gelmişiz”, bergemmiz (1-119) “vermişiz”, қаған (3-208) “kalmış”, сазлаған (1-162) “yapmış”, алып кеген (1-10) “alıp gelmiş”, бiлген (1-103) “bilmiş”, kırған (3-78) “kırmış”, кätterген (2-4) “büyümüş”, кiyген (1-184) “giymiş”, ketken (2-110) “gitmiş”, uruşқан (3-58) “o savaşmış”, çıqqändä (1-172) “çıkmışken”, көргөнүм жоқ (1-247) “görmedim”, боғанım çok (3-70) “olmadım”, бiлген çok (1-103) “bilmedi”, көçкенiм çok (2-45) “taşınmadım”, көçкенiмiс çok (2-42) “taşınmadık”.

körgöm çok (2-90) “görmedim”, örneğinde /-**GANım**/ ekin ortadaki hecesi düşmüştür.

b) İkinci Tip

Bahsettiğimiz gibi öğrenilen geçmiş zamanın başka bir şekli /-**lp**/ zarf-fiil eki ile yapılır. Bu ekle birlikte zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Ünlü ile biten fiillere ek /-**p**/ şeklinde eklenir. Başka durumlarda yardımcı ünlü alır. Bu ünlü uyuma göre değişir. Birinci şahıs teklik ve çokluk şahıslarında şahıs ekinin başındaki ünsüzünü kendisine benzetir. Şahıs ekinin son ünsüzü kendisinden sonra gelen seslerden etkilenecek değişir. Olumsuzu /-**mA**/ ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile türer. Soru eki ise en sonunda yer alır.

kel- “gelmek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	ke-p-men/pen	ke-me-p- men/pen	ke-p-men/pem-me

	2. ş:	ke-p-sen	ke-me-p-sen	ke-p-sen-me
Nezaket	2. ş:	ke-p-siz	ke-me-p-siz	ke-p-siz-me
	3. ş:	ke-p-ti	ke-me-p-ti	ke-p-me
Çokluk	1. ş:	ke-p-miz/piz	ke-me-p-miz/piz	ke-p-miz/piz-me
	2. ş:	ke-p-siler	ke-me-p-siler	ke-p-siler-me
Nezaket	2. ş:	ke-p-sizler	ke-me-p-sizler	ke-p-sizler-me
	3. ş:	ke-p-ti	ke-me-p-ti	ke-p-me

Metindeki örnekler: kappan (1-147) “kalmışım”, köşüppen (1-130) “görüştüğüm”, adaşıppam (4-67) “yolumu kaybetmişim”, jıbertıppem (1-75) “göndermişim”, üyläntiripän (3-160) “evlendirmişim” köçıppen (2-35) “görçmüşüm”, boppam (2-6) “olmuşum”, kıppam (3-160) “yapmışım”, deppis (1-58) “demişiz”, alışıppız (3-121) “göleşmişiz”, bop trüppis (1-214) “olmuş durumdayız”, kıppis (2-135) “yapmışız”, kaptı (3-207) “kalmış”, boptı (3-105) “olmuş”, turuptı (2-97) “duruyor”, tohtaptı (1-77) “duruyor”, keptı (1-86) “gelmiş”, ğaytıptı (3-61) “dönmüş”, çğıptı (1-81) “çıkılmış”, tiyiptı (5-77) “değmiş”, jıberıptı (1-61) “göndermiş”.

3) Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman çekiminde /-A/ zarf-fiil eki almış esas fiille birlikte /-lp/ zarf-fiil eki almış **yat-** “yatmak” yardımcı fiili kullanılır. /-A/ zarf-fiil eki ünlü uyumuna göre değişir. Genelde yardımcı fiil düşer geriye sadece /-p/ zarf-fiili kalır. Bazen de bunun tersine /-p/ zarf-fiil eki ile birlikte fiilin son sesi düşer. Şimdiki zaman çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Birinci şahıs teklik ve çokluk eklerinin baştaki ünsüzü genelde /p/ olur. Teklik birinci şahıs ekinin ikinci ünsüzü de bazen /m/ olur. Olumsuzluk eki /-mA/ direk fiile eklenir. Soru eki /-mA/ ise en sona gelir.

Şimdiki zaman çekimi /-A yatır-, -lp catır-, -lp catıp-/ veya /-lp turup-/ ya da /-lp woturup-/ biçimlerinde de yapılır. Bu çekimlerde birinci fiil /-lp/ zarf-fiil eki alır yanında “yatmak, durmak ve oturmak” anlamlarındaki yardımcı

fiiller kullanılır. Ancak şimdiki zamanın bu tip çekimleri baştaki çekime göre çok seyrek kullanılır.

al- “almak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: al-a yat-ıp-man/pan	al-ma-yat-ıp-man/pan/ma
	2. ş: al-a yat-ıp-san	al-ma-yat-ıp-san/ma
Nezaket	2. ş: al-a yat-ıp-sız	al-ma-yat-ıp-sız/ma
	3. ş: al-a yat-ıp-tı	al-ma-yat-ıp-tı/ma
Çokluk	1. ş: al-a yat-ıp-mız/pız	al-ma-yat-ıp-mız/pız/ma
	2. ş: al-a yat-ıp-sılar	al-ma-yat-ıp-sılar/ma
Nezaket	2. ş: al-a yat-ıp-sızlar	al-ma-yat-ıp-sızlar/ma
	3. ş: al-a yat-ıp-tı	al-ma-yat-ıp-tı/ma

Üçüncü şahıs eki **/-tIr/** şeklinde eklenince zaman eki **/-A ya/** şeklinde olur. Bu durum, ekin kökeni ile ilgili iki ayrı kelime grubunu düşündürmektedir.

Metindeki örnekler: yeşitâyäppan (1-232) “işıtiyorum”, köçayappa (2-46) “göç ediyorum”, bılâyappamma (2-89) “biliyor muyum”, bolaptı (1-81) “oluyor”, aḫkelâyätır (4-20) “getirmekte”, berâyätır (4-99) “veriyor”, barâyäptı (3-132) “gidiyor”, parasallayappa (4-63) “fark ediyor mu”, basıp jätır (1-21) “basıp yatıyor”, wötıp jätır (1-213) “geçip gidiyor”.

4) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman

Geniş zaman ve gelecek zaman bu ağızda aynı ekle yapılır. Çekimle ifade edilen zaman cümleden anlaşılır. Fiil ünlü ile biterse söz konusu ek **/-y/** ünsüzle biterse uyuma tabi olarak **/-A/** şeklinde eklenir. Bu çekimde şahıs ekleri zamir menşelidir.

/-mA/ olumsuzluk eki fiilden hemen sonra gelir. Ekin ünsüzü bazen fiilin son sesi ile benzeşir. Ünlüsü ise uyuma tabi olarak kalın ince olur. Bazen **/-y/** ekinin tesiri ile incelir. Soru eki ise en sonuna eklenir.

kül- “gölmek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	kül-e-men	kül-me-y-men	kül-e-men-me
	2. ş:	kül-e-sen	kül-me-y-sen	kül-e-sen-me
Nezaket	2. ş:	kül-e-siz	kül-me-y-siz	kül-e-siz-me
	3. ş:	kül-e-di	kül-me-y-di	kül-e-me
Çokluk	1. ş:	kül-e-miz	kül-me-y-miz	kül-e-miz-me
	2. ş:	kül-e-siler	kül-me-y-siler	kül-e-siler-me
Nezaket	2. ş:	kül-e-sizler	kül-me-y-sizler	kül-e-sizler-me
	3. ş:	kül-e-di	kül-me-y-di	kül-e-me

Metindeki örnekler: alaman (1-122) “alacağım”, bolaman (2-92) “olurum”, iyremen (1-148) “eğireceğim”, beremen (1-71) “vereceğim” yéstemen (1-143) “duyarım”, wötemen (1-26) “gececeğim”, tığămän (5-46) “dikerim”, işleymen (1-28) “çalışırım”, tokûymız (1-149) “dokuruz”, şalamız (1-216) “salırız”, casaymız (1-219) “yasayacağız”, cıbertemiş (1-89) “görndeririz”, beremiş (1-131) “veririz”, kelemiz (1-135) “geleceğiz”, ciräsän (3-196) “gezersin”, täyleydi (3-128) “fırlatır”, soraydı (3-195) “sorar”, kaçnâydı (2-85) “kaynar”, wokıydı (3-168) “okur”, tarğatadı (1-242) “dağıtacak”, körmıymen (1-255) “görmüyorum”, bomıyman (1-42) “olamam”, tappayman (4-105) “bulamam”, aynaltırmäydı (4-57) “yakınlaştırmaz”, kırmeydi (1-196) “girmez”, sınmaydı (2-70) “kırılmaz”, jırmäydı (4-111) “yürümeyecek”, çıhmäydı (2-133) “çıkamaz”, aytama (3-6) “der mi”, bolama (1-227) “olurmu”.

Üçüncü şahıs ekinin zaman zaman ünlüsü düşer /-d/ olur. Daha sonra kelime sonunda kalarak tonsuzlaşır. *diy* (1-46) “der”, örneğinde olduğu gibi bazen ek tamamen düşer.

Metindeki örnekler: koyad (4-40) “bırakır”, kalat (4-58) “kalacak”, cıret (2-123) “yürür”, salatta (4-31) “salacak işte”, çıyratat (4-71) “dağıdır”, barā (1-

90) “gider”, kala (4-42) “kalacak”, koya (4-94) “bırakır”.

Şu iki örnekte: *soräysma* (4-26) “*sorar mısınız*”, *täyläys* (2-108) “*bırakacaksınız*”, /-**sİZ**/ ekinden geride sadece /-**s**/ kalmıştır.

b. Tasarlama Kipleri

1) Emir

Emir kipinde her şahıs için ayrı ayrı birer ek vardır. Ayrıca bazı şahıslar için birden fazla ek bulunmaktadır. Olumsuz /-**mA**/ ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile yapılır. Soru eki /-**mA**/ en sonunda yer alır. Aşağıdaki örnek fiil çekiminde olduğu gibi.

kaç- “kaçmak”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	kaç-(A)yIn	kaç-mA-yIn	kaç-(A)yIn
	2. ş:	kaç- eksiz/GIn	kaç-mA-GIn	
Nezaket	2. ş:	kaç-(l)η	kaç-mA-η	
	3. ş:	kaç-sIn	kaç-mA-sIn	kaç-sIn-ma
Çokluk	1. ş:	kaç-(A)yIḵ	kaç-mA-yIḵ	kaç-(A)yIḵ-ma
	2. ş:	kaç-(l)ηIAr/ηAr	kaç-mA-ηIAr/ηAr	
Nezaket	2. ş:	kaç-(l)ηIzIAr	kaç-mA-ηIzIAr	
	3. ş:	kaç-sIn/sInIAr	kaç-mA-sIn/sInIAr	kaç-sIn/sInIAr-ma

Metindeki örnekler: äytäyIn (2-113) “söyleyim”, kör (3-181) “gör”, qäytar (3-75) “döndür”, eltipber (3-185) “götürüp ver”, āIıpbar (3-183) “götür”, jem ber (2-143) “yem ver”, tawupber (3-199) “bul”, aIayIḵ (1-117) “alalım”, koyIn (3-187) “bırakın”, körIn (2-122) “görün”, karan (1-171) “bakın”, eltip koyIn (3-187) “götürün”, deη (1-209) “söyleyin”, cübärIn (3-187) “gönderin”, bolun (2-146) “olunuz”, kInar (3-74) “yapın”, qaçInar (3-61) “kaçın”, körIner (1-87) “görün”, berInent (1-108) “artık verin”, qaçmaηar (3-61) “kaçmayın”, keçİrsinendİ (1-37) “affetsin artık”, bosun (1-35) “olsun”, bersIn (4-6) “versin”,

bomasın (2-127) “olmasın”, ketmesin (1-60) “gitmesin”.

2) İstek

İstek kipi fiillerin /-GI/ eki ile birlikte “**kel-**” yardımcı fiili alması ile yapılır. Fiil iyelik eki kökenli şahıs ekleri alır. Şahıs ekleri doğrudan birinci fiile eklenir. Yardımcı fiil ise daima üçüncü şahıs geniş zaman eki alır. /-GI/ ekinin ünlüsü uyumlara göre /ı, i, u, ü/ olur. Ünsüzü ise tonsuz ünsüzlerden sonra /k, k, q/ tonlu ünsüzler ve ünlülerden sonra ise /g, ğ, ğ/ şeklinde değişir. Olumsuzluk gösteren ek ve soru eki ikinci fiile eklenir.

tur- “durmak”

		Olumlu	Olumsuz
Teklik	1. ş:	tur-gu-m kel-e-di	tur-gu-m kel-me-y-di
	2. ş:	tur-gu-ŋ kel-e-di	tur-gu-ŋ kel-me-y-di
Nezaket	2. ş:	tur-gu-ŋız kel-e-di	tur-gu-ŋız kel-me-y-di
	3. ş:	tur-gu-sukel-e-di	tur-gu-sukel-me-y-di
Çokluk	1. ş:	tur-gu-muz kel-e-di	tur-gu-muz kel-me-y-di
	2. ş:	tur-gu-larŋ kel-e-di	tur-gu-larŋ kel-me-y-di
Nezaket	2. ş:	tur-gu-larŋız kel-e-di	tur-gu-larŋız kel-me-y-di
	3. ş:	tur-gu-su kel-e-di	tur-gu-su kel-me-y-di

Metindeki örnekler: turğusı kemeydi (1-203) “durmak istemez”, ağısı kelädj (3-135) “kalmak ister”, kığısı kelädj (3-136) “yapmak ister”, çapkıısı kelädj (3-135) “koşmak ister”.

3) Şart

Şart eki /-sA/’dır. Ekin ünlüsü uyuma bağlı olarak kalın ve ince olur. Ünsüzü ise değişmez. Şart çekiminde kullanılan şahıs eki iyelik ekleri menşelidir. Olumsuzu /-MA/ ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile yapılır. Ekin ünsüzü /p/ ile biten fiillerde /pm > pp/ benzeşmesine uğramıştır. Soru eki en sonuna gelir.

bar- “varmak”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	bar-sa-m	bar-ma-sa-m	bar-sa-m-ma
	2. ş:	bar-sa-η	bar-ma-sa-η	bar-sa-η-ma
Nezaket	2. ş:	bar-sa-ηız	bar-ma-sa-ηız	bar-sa-ηız-ma
	3. ş:	bar-sa	bar-ma-sa	bar-sa-ma
Çokluk	1. ş:	bar-sa-k	bar-ma-sa-k	bar-sa-k-ma
	2. ş:	bar-sa-larη	bar-ma-sa-larη	bar-sa-larη-ma
Nezaket	2. ş:	bar-sa-larηız	bar-ma-sa-larηız	bar-sa-larηız-ma
	3. ş:	bar-sa	bar-ma-sa	bar-sa-ma

Metindeki örnekler: uhlasam (1-196) “uyusam”, ceñılaşsam (1-123) “hafiflesem”, ayssam (2-92) “söylesem”, desem (1-60) “desem”, sorásam (1-145) “sorsam”, bosamam (2-139) “olsam da”, bılmesem (1-110) “bilmesem”, hädesen (2-33) “hani desen”, üylänsä (3-217) “evlense”, şaşā (2-73) “salsa”, kısa (3-172) “yapsa”, kasa (4-55) “kalsa”, kese (2-28) “gelse”, cesse (1-117) “yetişse”, pomasa (4-77) “olmazsa”, cetmese (1-257) “yetmezse”, kemäsä (3-193) “gelmezse”, körmese (3-86) “görmezse”, cıbıtmäsä (4-50) “ıslamasa”, deseğ (1-117) “desek”, tappasağ (4-29) “bulmasak”, bılseñjizem (1-111) “bilseniz de”, körsäsäñiz (3-198) “gösterseniz”, bomasağ (3-114) “yoksa”.

Diğer kiplerin çoğu şart çekimlerinde “**bol-**” yardımcı fiilini alarak yapılır. Şart eki fiilin kendine değil yardımcı fiile eklenir. Şart kipinin de yardımcı fiil aldığı görülmektedir. Şu örneklerde olduğu gibi: *ursā bosā* (3-158) “*vursa*”, *dese posā* (1-122) “*dese*”.

Metindeki örnekler: külüp tursā (3-87) “gülümseyip dursa”, āşıp kessā (3-172) “aşsa”, cor kese (1-114) “anlaşsa”, baralmasa (3-153) “gidemezse”, kıldık bosā (1-131) “yaptı isek”.

c. İsim Fiili**1) İsim Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi**

Bu çekimde “E-” isim fiili iyelik ekleri kökenli şahıs eki alır. Fiilin kökü “E-” kendisinden önce gelen ünlülerin durumuna göre /e, ı, i, o, ö, u, ü/ olur. Sonu ünlü ile biten isimlerde /y/ yardımcı ünsüzünden sonra fiil gelir. Olumsuzluk eki olarak isim, “değil” anlamında /-mAs/ eki alır. Ancak bu ekten önce de bir başka “E-” yardımcı fiili kullanılır. Ekin ünlüsü uyuma tibidir. Ünsüzleri ise değişmez. Soru eki genelde isime eklenir. Arada bir fiilin sonuna gelir. Bu durumda fiil soru ekinin ünlüsü ile birleşir.

e-/ye- “imek”

	Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik 1. ş:	e-/ye-di-m	e-mAs e-di-m	-m e-di/-me
2. ş:	e-/ye-di-η	e-mAs e-di-η	-m e-di-η/-me
Nezaket 2. ş:	e-/ye-di-ηiz	e-mAs e-di-ηiz	-m e-di-ηiz/-me
3. ş:	e-/ye-di	e-mAs e-di	-m e-di/-me
Çokluk 1. ş:	e-/ye-di-k	e-mAs e-di-k	-m e-di-k/-me
2. ş:	e-/ye-di-leriη	e-mAs e-di-leriη	-m e-di-leriη/-me
Nezaket 2. ş:	e-/ye-di-leriηiz	e-mAs e-di-leriηiz	-m e-di-leriηiz/-me
3. ş:	e-/ye-di	e-mAs e-di	-m e-di/-me

Metindeki örnekler: zāredim (2-98) “muhtaç idim”, bāndiyedim men (2-93) “hapisdim”, kättesiyediη (1-198) “büyüğü idin”, kapkağıyediη (1-200) “kapağı idin”, bayıyedi (2-30) “zengindi”, ğāzıhāniydi (3-104) “Ğazıhanı idi”, coğodu (1-194) “yoktu”, cöğüydü (4-16) “yoktu”, lāçıgedi (2-48) “külübe idi”, huşüyāredi (2-33) “zeki idi”, künedi (2-21) “gündü”, pīsāntiydi (3-106) “beğenilir idi”, köbedi (2-15) “çoktu”, başqa rāqāmed (1-80) “başka türlü idi”, kıyīniyet (4-96) “zordu”, barei (4-103) “vardı”, bare (2-37) “vardı”, çinekciedik (2-26) “işçi idik”, tōrtteyedik (6-88) “dört kişi idik”, mindiyn-adamedik (2-144) “böyle kişi idik”, māydeydi (1-180) “küçük idik”, barmedi (2-121) “var mıydı”, cenjilemesedi (1-67) “hafif değildi”.

2) İsim Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi

Bu çekim için isim fiil “e-” ile birlikte /-ken/ eki kullanılır. Genelde şahıs eki almadan çekim yapılır. Şahıs eklerinin görevi fiilden önce gelen zamirlerle ve eğer varsa zamirler ve isimdeki iyelik ekleri ile telafi edilir. Şahıs ekleri alırsa da zamir kökenlidir. Fiilin kökü “e-” kendisinden önceki ismin ünlüsünün durumuna göre /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/ olur. Ekin ünsüzlerinden baştakisi her hangi bir değişikliğe uğramamıştır. Sonunda bulunan /n/ ise bazen /m/ olur. Ünlü ile biten isimlerle fiil “ye-” şeklindedir. Olumsuzluk eki burda da “e-” fiili ile birlikte /-mAs/’dır. Soru eki hem isime hem fiilin kendisine eklenebilir. Soru eki isime gelince fiil ekin ünlüsü ile birleşir.

e-/ye- “imek”

	Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş: e-/ye-ken-men	e-mAs e-ken-men	-m e-ken-men/-me
	2. ş: e-/ye-ken-sen	e-mAs e-ken-sen	-m e-ken-sen/-me
Nezaket	2. ş: e-/ye-ken-siz	e-mAs e-ken-siz	-m e-ken-siz/-me
	3. ş: e-/ye-ken	e-mAs e-ken	-m e-ken/-me
Çokluk	1. ş: e-/ye-ken-miz	e-mAs e-ken-miz	-m e-ken-miz/-me
	2. ş: e-/ye-ken-siler	e-mAs e-ken-siler	-m e-ken-siler/-me
Nezaket	2. ş: e-/ye-ken-sizler	e-mAs e-ken-sizler	-m e-ken-sizler/-me
	3. ş: e-/ye-ken	e-mAs e-ken	-m e-ken/-me

Metindeki örnekler: ātmağākān (3-88) “öldürmekmiş”, urmağākān (3-88) “vurmakmış”, sūrmāğākān (3-88) “sürmekmiş”, āsīl nerseyeken (1-186) “değerli malmış”, kōbēken (1-62) “çokmuş”, başıdeyken (1-127) “başında imiş”, koyiyēkān (3-109) “koyunu imiş”, beğākān (3-84) “paşa imiş”, bāreken (1-167) “varmış”, māḥsimmeken (1-44) “Mahdum diye biri miymiş”.

3) İsim Fiilin Şart Çekimi

Bu ağızda isim fiil genelde “e-” iken şart çekiminde /-sA/ eki almış “bol-” fiilidir. Fiilin /l/ sesi çoğu zaman düşer. Baştaki ünsüzü ise /b, w/

şeklinde değişebilir. Fiilin ünlüsü hep /o/’dur. Şart ekinin sonunda bazen /m/ sesi türer. Çekimde fiilin şahıs ekleri aldığı durumlar çok az görünmüştür. Şahısları, cümlede bulunan zamirler ve isimdeki iyelik ekleri gösterir. Eğer şahıs eki alırsa iyelik ekleri kökenli şahıs eki alır. /-mA/ olumsuzluk eki ve direk fiile eklenir. Suru şekli ise şahıs eklerinden sonra /-mA/ ekinin getirilmesi ile yapılır.

bol- “olmak”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	bo-sa-m	bo-ma-sa-m	bo-sa-m-ma
	2. ş:	bo-sa-ŋ	bo-ma-sa-ŋ	bo-sa-ŋ-ma
Nezaket	2. ş:	bo-sa-ŋız	bo-ma-sa-ŋız	bo-sa-ŋız-ma
	3. ş:	bo-sa	bo-ma-sa	bo-sa-ma
Çokluk	1. ş:	bo-sa-k	bo-ma-sa-k	bo-sa-k-ma
	2. ş:	bo-sa-ların	bo-ma-sa-ların	bo-sa-ların-ma
Nezaket	2. ş:	bo-sa-larınız	bo-ma-sa-larınız	bo-sa-larınız-ma
	3. ş:	bo-sa	bo-ma-sa	bo-sa-ma

Metindeki örnekler: rāzı womasam (5-39) “razı olmasam”, nāsip posa (1-135) “kısmet olsa”, bağāyrat bosa (3-86) “gayretli ise”, wolarğa bosa (3-75) “onlara kalsa”, owomam bosa (3-90) “cahil de olsa”, yendi bosa (4-25) “şimdi ise”, tayar bosa (4-68) “hazır ise”, köp pomasa (4-77) “çok değilse”, pərhi bomasa (3-170) “farkı olmasa”, ƣudāğiymiş bosam (1-100) “dünürümüz ise”, bār bosam (1-251) “var ise”, ılgeri bosām (1-92) “eskiden ise”.

yeşitkem bosamam (2-139) “işiti isem de”, üylenen bosam (6-82) “evlendi isem”,

3. BİRLEŞİK ÇEKİM

a. Hikâye

1) Birinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi

Asıl çekimindeki **/-GAN/** sıfat-fiil eki ile birlikte “**E-**” fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi bu kipin hikaye şeklini oluşturuyor. **/-GAN/** sıfat-fiil eki birinci fiile, iyelik ekleri menşeli şahıs ekleri ise yardımcı fiile eklenir. Ekin ses özellikleri, çekimin olumsuz ve soru şekilleri yukarıda asıl çekimde olduğu gibidir.

kiy- “giymek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: kiy-gen e-di-m 2. ş: kiy-gen e-di-η	kiy-gen-coğ e-di-m/me kiy-gen-coğ e-di-η/me
Nezaket	2. ş: kiy-gen e-di-ηiz 3. ş: kiy-gen e-di	kiy-gen-coğ e-di-ηiz/me kiy-gen-coğ e-di/me
Çokluk	1. ş: kiy-gen e-di-k 2. ş: kiy-gen e-di-lerin	kiy-gen-coğ e-di-k/me kiy-gen-coğ e-di-lerin/me
Nezaket	2. ş: kiy-gen e-di-leriniz 3. ş: kiy-gen e-di	kiy-gen-coğ e-di-leriniz/me kiy-gen-coğ e-di/me

Metindeki örnekler: *çığarğaniydi* (3-103) “çıkarmıştı”, *asırağanedî* (1-56) “beslemişti”, *kığane* (3-52) “yapmıştı”.

2) İkinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi

Burada da **/-lp/** zarf-fiil eki, iyelik menşeli şahıs ekleri almış “**E-**” fiili ile birlikte asıl çekiminin hikayesini yapmaktadır. Eklerin ses özelliklerinden yukarıda bahsetmiştik. Olumsuz ve soru şekilleri de yukarıda bahsettiğimiz gibi oluşur. Ancak şu örneklerde: *tüybem* (1-52) “*düğümlemiştim*”, *körüşşübem* (1-124) “*görüştüm*”, *kıben* (1-72) “*yapmıştın*”, geçmiş zaman ekinin düştüğü ve şahıs eklerinin direk fiile eklendiği görünmüştür.

woku- “okumak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: woku-p/b e-di-m 2. ş: woku-p/b e-di-η	woku-ma-p/b e-di-m/me woku-ma-p/b e-di-η/me

Nezaket 2. ş:	woğu-p/b e-di-ñiz	woğu-ma-p/b e-di-ñiz /me
3. ş:	woğu-p/b e-di	woğu-ma-p/b e-di/me
Çokluk 1. ş:	woğu-p/b e-di-k	woğu-ma-p/b e-di-k/me
2. ş:	woğu-p/b e-di-lerin	woğu-ma-p/b e-di-lerin/me
Nezaket 2. ş:	woğu-p/b e-di-lerinñiz	woğu-ma-p/b e-di-lerinñiz/me
3. ş:	woğu-p/b e-di	woğu-ma-p/b e-di/me

Metindeki örnekler: tñybem (1-52) “dñğñmlemiştim”, kñrñşñbem (1-124) “gñrñşmñştñm”, kibedim men (4-18) “yapmñştım”, kibeñ (1-72) “yapmñştın”, berbiydñ (4-7) “vermiştñ”, pätñye kıp kñybek (1-121) “nişan takmñştık”.

3) Geniş Zaman Hikâyesi

/-Ar/ geniş zaman eki normalde pek kullnılmamasına rağmen geniş zaman hikayesinin oluşumunda esas rolü oynamaktadır. Bununla birlikte “E-” yardımcı fiilin görñlen geçmiş zaman kipi kullanılır. Fiil iyelik menşeli şahıs ekleri alır. Geniş zaman ekinin ünlüsü uyuma göre değışir. Ünsüzü ise değışmez. Fiil ünlü ile bitince araya bir yardımcı ünsüz girer. Ancak *deeredñ* (2-33) “derdi”, örneğinde bu ses düşmñştür. Olumsuz şekli /-Ar/ eki yerini /-mAs/ ekine bırakır. Soru eki ikinci fiilin en sonuna eklenir.

tüş- “düşmek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik 1. ş:	tüş-er e-di-m	tüş-mes e-di-m/me
2. ş:	tüş-er e-di-ñ	tüş-mes e-di-ñ/-me
Nezaket 2. ş:	tüş-er -di-ñiz	tüş-mes e-di-ñiz/-me
3. ş:	tüş-er e-di	tüş-mes e-di/-me
Çokluk 1. ş:	tüş-er e-di-k	tüş-mes e-di-k/-me
2. ş:	tüş-er e-di-lerin	tüş-mes e-di-lerin/-me
Nezaket 2. ş:	tüş-er e-di-lerinñiz	tüş-mes e-di-lerinñiz/-me
3. ş:	tüş-er e-di	tüş-mes e-di/-me

Metindeki örnekler: bağleyerdi (2-37) “bağlardı”, diyerdi (1-8) “derdi”, yeğäridi (3-103) “ikerdi”, salaredi (2-26) “salırdı”, boleredi (1-188) “olurdu”, yeneredi (1-183) “inerdi”, bereredi (2-21) “verirdi”, şataredi (2-29) “satardı”, çerteredi (1-181) “çalardı”, koşuğäyteredi (1-177) “şarkı söylerdi”, tuwâredi (2-41) “doğardı”, kiyeredi (2-19) “giyerdi”, üzereydi (2-117) “öderdi”, deeredi (2-33) “derdi”, ürgönêredik (2-142) “öğmirdik”, köçêrek (2-36) “taşınırdık”, kılerek (2-28) “yapardık”, tığerek (1-157) “dikerdik”, tererek (2-26) “dererdik”, toplardık”, samasedi (2-26) “salmazdı”, kımasidi (4-14) “yapmazdı”.

4) Gelecek Zaman Hikâyesi

Gelecek zaman sıfat-fiil eki olan **/-GİÇ/** ile **“E-”** yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman kipi bu çekimi oluşturmaktadır. **/-GİÇ/** ekinin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüzlerinden baştakisi tonsuzlarla **/k, k̄, q/** tonlu ünsüz ve ünlülerle **/g, ğ, ğ̄/** biçimde değişir. Şahıs ekleri iyelik kökenlidir. Olumsuzluk eki **/-mA/** esas fiilin tabanına eklenir. Soru eki ikinci fiilden sonra gelir. **/-DI/** geçmiş zaman ekinin düştüğü de görünmüştür.

ce- “yemek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: ce-giç e-di-m	ce-me-giç e-di-m/me
	2. ş: ce-giç e-di-ŋ	ce-me-giç e-di-ŋ/-me
Nezaket	2. ş: ce-giç -di-ŋiz	ce-me-giç e-di-ŋiz/-me
	3. ş: ce-giç e-di	ce-me-giç e-di/-me
Çokluk	1. ş: ce-giç e-di-k	ce-me-giç e-di-k/-me
	2. ş: ce-giç e-di-lerŋ	ce-me-giç e-di-lerŋ/-me
Nezaket	2. ş: ce-giç e-di-lerŋiz	ce-me-giç e-di-lerŋiz/-me
	3. ş: ce-giç e-di	ce-me-giç e-di/-me

Metindeki örnekler: toğuğücedim (4-88) “dokurdum”, koyğıçem (2-74)

“koyardım”, jırgıçedim (2-44) “yürürdüm”, wıynāğıcıydı (3-143) “oynardı”, değıçe (1-2) “derdi”, tabılğıçedı (2-18) “bulunurdu”, köññüçedı (4-109) “kabul edecekti”, pişirgıçedı (2-114) “pişirirdi”, uwğıçıdı (4-27) “karıştırırdı, eklerdi”, tüygüçedı (2-114) “dövecekti”, tabalmağıçedı (2-123) “bulunmazdı”, sebalmağıçedı (2-118) “serpemezdi”, kıymağıçedı (1-139) “bırakmazdı”, äydağıçek (2-144) “sürerdik”, keğıçek (2-40) “gelirdik”, apārgıçidık (4-100) “götürüdü”, bāstırğıçidık (4-101) “bastırırdık”, bārgıçedık (1-22) “giderdik”, kıygıçıydık (4-17) “yapacaktık”, bılmeğıçek (1-57) “bilmiyorduk”, cemeğıçedık (2-116) “yemezdik”.

b. Rivâyet

1) Öğrenilen Geçmiş Zaman Rivâyeti

Birinci tip öğrenilen geçmiş zamanın rivayet çekiminde esas fiil /-GAN/ sıfat-fiil eki alır. “E-” yardımcı fiili ise /-ken/ eki alır. Ekin son sesi bir örnekte kelime sonunda kalınca düşmüştür. Bunun dışında her hangi bir değişiklik görünmemiştir. Şahıs ekleri zamir kökenli olup yardımcı fiile gelmektedir. Olumsuz şekli birinci fiile /-mA/ ekinin gelmesi ile yapılır. Soru eki ikinci fiilin sonuna eklenir.

sal- “sokmak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: sa-ğan e-ken-men	sa-ma-ğan e-ken-men/me
	2. ş: sa-ğan e-ken-sen	sa-ma-ğan e-ken-sen/me
Nezaket	2. ş: sa-ğan e-ken-siz	sa-ma-ğan e-ken-siz/me
	3. ş: sa-ğan e-ken	sa-ma-ğan e-ken/me
Çokluk	1. ş: sa-ğan e-ken-miz	sa-ma-ğan e-ken-miz/me
	2. ş: sa-ğan e-ken-siler	sa-ma-ğan e-ken-siler/me
Nezaket	2. ş: sa-ğan e-ken-sizler	sa-ma-ğan e-ken-sizler/me
	3. ş: sa-ğan e-ken	sa-ma-ğan e-ken/me

Metindeki örnekler: ƙağānākān (3-119) “kalmış”, ƙığāneken (1-100) “yapmış”, keğeneken (1-14) “gelmiş”, toƙuğāneken (1-152) “dokumuş”, woƙuğāneken (1-24) “eğitim görenmiş”, uruşƙāneken (3-60) “savaşmış”, qāşƙānākān (3-61) “kaçmış”, aytqānākān (3-73) “demiş”, uhlap ƙatqāneken (1-102) “uyuyormuş”, ketkānākān (3-85) “gitmiş”, ƙığarƙānākān (4-65) “çıkarmış”, ƙatqāneken (1-102) “yatmış”, boğānākān (3-5) “olmuş”, qığāneke (1-71) “yapmış”.

2) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman Rivâyeti

Esas fiil asıl çekimindeki /-A/ veya /-y/ zaman eki alır. “E-” yardımcı fiil ise /-ken/ eki ile birlikte zamir kökenli şahıs ekleri alır. Ayrıca birinci fiil de şahıs eki alır fakat şahısları göstermez. Bu ek daima üçüncü şahıs eki olacak. Çekimde şahısları gösteren ek yardımcı fiilin aldığı şahıs ekleridir. Yardımcı fiil çoğu zaman düşer. Olusuzluk /-mA/ eki birinci fiile gelir. Soru eki ise yardımcı fiilin sonuna eklenir. Bazen soru eki birinci fiile eklenir. Bu durumda fiilin şahıs eki düşer.

wöt- “geçmek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: wöt-e-di ken-men	wöt-me-y-di ken-men/me
	2. ş: wöt-e-di ken-sen	wöt-me-y-di ken-sen/me
Nezaket	2. ş: wöt-e-di ken-siz	wöt-me-y-di ken-siz/me
	3. ş: wöt-e-di ken	wöt-me-y-di ken/me
Çokluk	1. ş: wöt-e-di ken-miz	wöt-me-y-di ken-miz/me
	2. ş: wöt-e-di ken-siler	wöt-me-y-di ken-siler/me
Nezaket	2. ş: wöt-e-di ken-sizler	wöt-me-y-di ken-sizler/me
	3. ş: wöt-e-di ken	wöt-me-y-di ken/me

Metindeki örnekler: wötediyken (1-40) “geçecekmiş”, woräydıƙān (3-217) “çevirecekmiş”, toƙuydıƙen (1-155) “dokurmuş”, ƙoyädıƙen (1-63)

“koyarmış”, qaladiken (2-130) “kalırmış”, ketediken (2-131) “gidecekmış”, diydiken (1-153) “dermiş”, boladikän (3-200) “olurmuş”, qäcmäydiken (1-129) “kaçmazmış”, bermäydikän (3-85) “vermezmiş”, qoymäydikän (3-85) “koymazmış”, qamaydiken (2-131) “kalmazmış”, çamılmäydikän (3-217) “örtünmezmiş”, tığediken (1-156) “dikermiş”, äytämeken (1-44) “söyler miymiş”.

C. TASVİR FİLLER

1. YETERLİLİK

Edebi özbekçe’de olduğu gibi bu ağızda da yeterlilik /-A/ zarf-fiil eki almış “**al-**” fiili ile yapılır. Bu ek ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Genelde /-A/ zarf-fiil eki “**al-**” fiilinin ünlüsü ile birleşir. İkinci fiil ise /-A/-y/ geniş zaman eki ile zamir kökenli şahıs ekleri alır. Olumsuzluk eki ve soru eki yardımcı fiiline eklenir.

kıl- “yapmak”

		Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş:	kıl-a al-a-man	kıl-a al-ma-y-man/ma
	2. ş:	kıl-a al-a-san	kıl-a al-ma-y-san/ma
Nezaket	2. ş:	kıl-a al-a-sız	kıl-a al-ma-y-sız/ma
	3. ş:	kıl-a al-a-dı	kıl-a al-ma-y-dı/ma
Çokluk	1. ş:	kıl-a al-a-mız	kıl-a al-ma-y-mız/ma
	2. ş:	kıl-a al-a-sılar	kıl-a al-ma-y-sılar/ma
Nezaket	2. ş:	kıl-a al-a-sızlar	kıl-a al-ma-y-sızlar/ma
	3. ş:	kıl-a al-a-dı	kıl-a al-ma-y-dı/ma

Metindeki örnekler: çığaralmıyman (2-111) “çıkaramıyorum”, toküyälmıyman (4-75) “dokuyamıyorum”, kılalmäydı (4-38) “yapamaz”.

Diğer çekimlerin yeterliliği de aynı şekilde yapılır. Aşağıdaki örneklerde esas kip eklerinden önceki /-A/ zarf-fiil eki ile “**Al-**” o çekimin yeterlilik

hususunu göstermektedir.

Metindeki örnekler: kılâlmadıķ (1-36) “yapamadım”, bolalğanım çok (1-138) “olamadım”, sebâlmağıçedı (2-118) “serpemezdi”, tığâlmasedım (1-164) “dikemezdim”, baralmasa (3-153) “olamazsa”.

2. SÜREKLİLİK

Süreklilik yapımı için esas fiile /-A/, ünlü ile bitince de /-y/ zarf-fiil eki ile beraber “**ber-**” yardımcı fiili kullanılır. /-A/ zarf-fiil eki uyuma göre değişir. Yardımcı fiil /-e/ geniş zaman eki alır. Şahıs ekleri ise zamir kökenli eklerdir. Yardımcı fiilin kökü bazen daralır. Olusuzluk eki ikinci fiile gelir. Soru eki de bu fiilin sonuna eklenir.

koy- “koymak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: koy-a ber-e-men	koy-a ber-me-y-men/me
	2. ş: koy-a ber-e-sen	koy-a ber-me-y-sen/me
Nezaket	2. ş: koy-a ber-e-siz	koy-a ber-me-y-siz/me
	3. ş: koy-a ber-e-di	koy-a ber-me-y-di/me
Çokluk	1. ş: koy-a ber-e-miz	koy-a ber-me-y-miz/me
	2. ş: koy-a ber-e-siler	koy-a ber-me-y-siler/me
Nezaket	2. ş: koy-a ber-e-sizler	koy-a ber-me-y-sizler/me
	3. ş: koy-a ber-e-di	koy-a ber-me-y-di/me

Metindeki örnekler: şalaberemız (1-226) “sokuveririz”, alaberesız (2-79) “almaya devam edersiniz”, uraberes (2-71) “vurmaya devam edersiniz”, tokuybırädı (4-73) “dokuyu verir”, koyıbıräd (4-41) “bırakı verir”, kâyniyberedı (2-85) “kaynayı verir”, kâynatıbirä (4-30) “kaynatmaya deva eder”, cetkireberetta (1-116) “yetiştiri verir”, äpkilibırädı (4-92) “getiri verir”, keleberedı (2-71) “geli verir”.

Başka çekimlerdeki devamlılık bildiren durumlar da bu kipte olduğu gibi oluşur.

Metindeki örnekler: kelèberdīm (1-37) “geli verdim”, keleberdīk (1-22) “geli verdik”, säksännän~āşıbrġän (3-207) “seksen yaşını aşmıştır”, wöltirġberġäsän (3-61) “öldürü verdikten sonra”, ketġbrġäsän (3-64) “gidi vermiş”, tokuyberġçedi (4-70) “dokuyu verirdi”.

Ç. SIFAT FİİL

Genel Türkçede olduğu gibi bu ağızda da sıfat-fiiller sıfat-fiil ekleri ile yapılmaktadır. Taradığımız metinde aşağıdaki sıfat-fiil eklerine rastladık.

-A tıġan + Eki

/-A/ zarf-fiil eki ile /-tıġan/ ekinden oluşan bu şekil şimdiki zaman ve gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır ve anlamında bir devamlılık bulundurur. Ekin baştaki ünlüsü, ünlü uyumuna göre değişirken sonundaki /n/ sesi de /-GAN/ ekinde olduğu gibi değişir. Türkiye Türkçesinde bunun karşılığı olarak /-mAktA olan/ eki kullanılır. Bazen /-DA/ bulunma hali eki ile birlikte /-Arken/ fonksiyonunda kullanılır.

Metindeki örnekler: kılātıġanın (3-170) “gelecek olan kişinin”, bolatıġam bolı (2-71) “mümkün olsa”, bomäytġäm bosa (3-120) “olmaz ise”, cıyātıġän (1-211) “yenecek”, kılāyātķanıms (4-102) “yaptığımız”, bġlātıġänttä (4-104) “biliyor elbette”, häyilläytġännġ (4-107) “bayramlaşacağını”, ketātıġan (1-54) “gidecek olan”, barayatķanda (3-61) “giderken”, pişätkändä (4-24) “pişerken”,

-GAN + Eki

En çok kullanılan sıfat-fiil ekidir. Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak bulunmaktadır. Ekin ünlüsü uyuma göre değişir. Ünsüzlerinden baştakisi tonsuz seslerden sonra /k, ģ, q/ olurken tonlu ve ünlülerden sonra /g, ġ,

ğ'/dir. Sonunda bulunan ünsüzü ise devam eden kelimenin ilk sesi /b/ iken /m/ olur. Türkiye Türkçesindeki /-An, -mıſ, -Dık/ sıfat-fiil eklerinin fonksiyonunda işlevi vardır.

Metindeki örnekler: üylēngenime (2-140) “evlendiğime”, tıkkeni (6-61) “ektiği”, yēsenjennen (1-64) “akıllandıktan”, wōskāmınām (4-49) “yeşerse de”, wōtkēn (1-253) “geçen”, woynāğān (1-252) “oynayan”, woturğān (4-76) “oturan”, ürgāngān (4-101) “alışmış”, urğān-urğān (3-72) “vurmuş vurmuş”, töbölāşkānām (3-177) “bir birini dövmiş de”, wōzū tokuğān (1-152) “kendisi dokumuş”, tohtāğān cergedēwūr (1-134) “duran yere kadar”, tobāğān adam (3-150) “top alan adam”, tappağān (2-136) “bulmayan”, woğuğān bosa (1-44) “okumuş ise”.

-GAndA + Eki

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan /-GAndA/ eki /-GAN/ sıfat-fiil eki ile /-da/ bulunma hali ekinden meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesinde mevcut olan /-tığIndA -Arken, -mıſken/ ekleri ile hemen hemen aynı anlamlardadır. Ekin ünlüleri uyuma tabidir. Ünsüzlerindense sadece baştakisi değişir.

Metindeki örnekler: uruşkanda (3-71) “savaştağında, savaşmışken”, tutqanda (1-52) “tuttuğunda”, kurulğändä (1-154) “kurulduğunda”, keğändä (3-73) “gelmişken”.

-mAqçIn Eki

Türkiye Türkçesindeki /-acak , -ecek/ ekinin karşıtıdır. Fiilden gelecek zaman sıfat-fiilleri türetir.

Metindeki örnekler: üylāmmākçingā (3-162) “evlenmek için”, cārılmaqçın bop (4-47) “patlayacak olup”.

D. ZARF FİİL

Bu ağızda zarf-fiiller zarf-fiil ekleri ile yapılmaktadır. Tespit edilen zarf-

fiil ekleri aşağıdakilere ibarettir.

-A Eki

İşlek olan zarf-fiil eklerinden biridir. Fiil ünlü ile bitince araya bir yardımcı ünsüz alarak **/-yA/** şeklinde eklenir. Ek ünlü uyumlarına göre kalın ve ince olur. Şimdiki zaman ve tasvir fiillerin çekiminde ekin özel bir işlevi vardır.

Metindeki örnekler: yeşitâyäppän (1-232) “işıtiyorum”, bolaptı (1-81) “oluyor”, beräyätır (4-99) “veriyor”, parasallayappa (4-63) “fark ediyor mu”, şalaberemiz (1-226) “sokuveririz”, alaberesiz (2-79) “almaya devam edersiniz”, kâynatıbirä (4-30) “kaynatmaya deva eder”, keleberedı (2-71) “geli verir”, kelëberdim (1-37) “geli verdim”, keleberdik (1-22) “geli verdik”, ketıbırgäsän (3-64) “gidi vermiş”, tokuybergçedı (4-70) “dokuyu verirdi”, kılâlmadık (1-36) “yapamadım”, bolalğanım çok (1-138) “olamadım”, tiğâlmasedim (1-164) “dikemezdim”, baralmasa (3-153) “olamazsa”.

-Al may Eki

Yeterlilik kipinin sıfat-fiili ekidir. Bu ek **“al-”** fiili ile **/-mA/** olumsuzluk eki ve **/-y/** geniş zaman ekinde oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde bunun karşılığı olarak **/-mAdan, -mAylp /** ekleri bulunmaktadır. Ekte pek ses değişikliği görünmemiştir.

Metindeki örnekler: torkêlalmay (6-48) “duramadan”, çidıyalmay (3-86) “direnemeyip”, korubcalalmäy (3-103) “kouryamadan”, cetkırmey (3-176) “ulaştırmadan”.

-IP Eki

Ek ünlü ile biten fiillere **/-p/** şeklinde eklenir. İki ünlü arasında kalınca ek **/b, w/** olur. Fiil çekimlerinin bir çoğunda aktif olarak işlev görmektedir.

Metindeki örnekler: wötüp jätir (1-213) “geçiyor”, wösüp k̄ala (4-42) “büyür”, uşlap aynaltıradı (4-87) “tutup çevirir”, mäk̄kem kıp turatta (1-168) “sıkıştırıp durur da”, ketet törkep (1-243) “kalkıp gider”, wotberip ketkänäkän (3-64) “ateşe verip gitmiş”, böz tokup alaça kılıp yenimnar kiyeredi (2-19) “annemgil böz, alaça dokup giyerdi”, tohtap turadı (3-153) “sakin durur”, kılıp tohtadı (1-95) “yapıp durdu”, tərıp pahtanı h̄alas k̄ilerek (2-28) “pamuğu toplayıp bitirirdik”, täyläp koyadı (3-176) “bırakır”, saylab-äpkeläyätir (4-20) “seçip getiriyor”, çäyib-äladı (4-53) “yaydı”, alıb baradı (5-104) “götürdü”, toldırıp-alasız (5-121) “doldurup alırsınız”, coğalıp ketkän (3-108) “kaybolmuş”, cıyıp ketedi (2-131) “toplarmış”, kötärıp koyadı (4-93) “yükseltir”, dewäm soraydı (3-195) “diye sorar”, qatırıbalamıs (1-224) “pişirip alırız”, äp çığadı (1-240) “alıp çıkar”, äp turadı (4-52) “alıp turur”, äşıp kessä (3-172) “en fazla”, bob aldı (5-55) “olur”, eltipber (3-185) “görürüp ver”, äşıp kessä (3-172) külp̄ tursä (3-87) “gülümseyip dursa”.

-IP... -IP Eki

Bu zarf-fiil eki ikilemelerde kullanılır. Türkiye Türkçesinde /-**A**...-**A**/ zarf-fiilinin fonksiyonundadır.

Metindeki örnekler: abaylap abaylöp (5-64) “yavaşça”, külp̄b-oynap (1-260) “oynaya güle”, häyläb-äylöp (4-108) “bayramlaşa bayramlaşa”, k̄arıp biyti (1-226) “şöyle karıştırıp”, pişip çığarıp (1-226) “basıp çıkarıp”, wölöp cıtip (3-16) “düşe kalka”.

-MAy Eki

Olumsuz anlamda bir durum ifade eden zarf-fiil ekidir. Ekin baştaki ünsüzü sonu /p/ ile biten fiillere /-**PAy**/ şeklinde gelir. Ekin ünlüsü uyuma göre değişir. Türkiye Türkçesinde bunun karşılığı /-**mAdan**/ ekidir.

Metindeki örnekler: tappay qaanda (4-24) “bulamadığında”, bilmäy (3-72) “bilemeyip”, täslim bomäy (3-72) “teslim olmayıp”.

EDAT

A. ÜNLEM EDATLARI

a, ha: Cümleye başlarken hafice çıkarılan bir sestir. Konuşma sırasında muhatabın dikkatini çekmek için ya da uyarı amaçlı baş burulur. Metinde bunun örneklerine her an karşılaşmak mümkün.

Metindeki örnekler: a wola bosa (3-187), ä bız maynähı dıymız (3-188) a şu güdämdı (2-118), a mına çaņa yekı cıdam berma wözım köçayappan (2-46), a wolardıı uruwıı (3-42), a wol bağäyrat bosa (3-86), a mına içidenälip iynenäsırıp (3-128), á bız tıy boldı (6-19).

ä: Cümle ya da kelimenin başında farkında olmadan uzunca çıkarılan bir sestir ve devam eden kelimeyi hatırlamak için zaman kazandırır.

Metindeki örnekler: şu pirdı ä tärıkäsı (6-78), hălili hăzänädardı á mäsı uruldu mäsındarı (5-86).

äy, ey, e: Cümlelerin başına getirilerek muhataba konunun önemli ya da ilgi çekici olmadığını ifade etmek için kullanılır. Bu ünlemlerden sonra gelen cümleler genelde olumsuz oluyor.

Metindeki örnekler: äy men tappayman wolardıı gäbini yendi (4-105), äy yendi soraboturman intıpağ jok (4-60), ey alışıpız kămkăm alışıpız da (3-121), ey wol uruş boldı (3-179), ey şular hămäsı wontört uruw boladı (3-39), é şunneyin kăyssi won keldı şo yăğğa täyleydi (6-39), e güm kın şunısı

boladı coğatıñ yezmälätmänj (5-132), e wol köb wonı qäysi birıñıñ sıs toldırıbı alasız wonı (5-121).

äñey: Konuşma sırasında “kısaca” anlamında konuyu özetlemek için başvurulan bir ünlemdir.

Metindeki örneği: äñey şu şáptalı şu zallardan (3-102).

da, dağın: aslında “ve, sonra” anlamında bir bağlama edatıdır. Ancak bu işlevinde fazla kullanılmamaktadır. kelimenin sonuna getirilerek kuvvetlendirme yapılır.

Metindeki örnekler: çarçäytta (4-78) “yorulur”, cetkireberetta (1-116) “yetiştirir”, bolatta (1-58) “olur da”, näyläştä (1-203) “çaresizdir”, ürgäññänttä (4-104) “öğrenmiştir işte”, yaraŋawazändi yendi çığarıpta wonı mänışınıñ biz bilmäsäk (5-99), äşıl mälde (1-185), häli yendi wonı täşhır kıp äldıkbızda (5-92), qäytärälmağandağın (3-76).

-ey, -yey: Bazen şaşırtıcı bir olay görülünce ya da duyulunca duygular ifade edilmek için bazen de “feryadımı işit ey Allah” anlamında aşağıdaki söyleyiş biçimi kullanılır. Başka bir fonksiyonu ise şiddete maruz kalan kişi ona en yakın olanın adının sonuna getirilerek yardımına çağırır.

Metindeki örneği: älläyey towbayey (6-45) “ey allah, tövbeler olsun”.

ha: Bu ünlemin birkaç işlevi vardır. Bunlardan biri “evet” anlamında bir soruya cevap olarak kullanılır. Ya da konuşma sırasında konuşmacı kendini teyit etmek için kullanır.

Metindeki örnekler: hä häliem tokuyman tayar bosa (4-68), hä wörmäkku cänña yendi küştän kälımda bomasa tokuğuçedim (4-88), räsım räwäydä hä gätäy parhı bola (3-171), hä zülüm boğan hämmе nersesini täylap atam wötüp kegen (2-8).

Bunlarla birlikte *qışlaqtıñ bİR näperİ hä desen häjšermet deeredİ* (2-33, Örneğinde olduğu gibi **de-** fiilinin şart kipi ile birlikte “her sorduğunda” anlamında kullanılır. Bir de *hâ häşİyetüpek kıldım* (2-56), olduğu gibi “hatırlandı” anlamını taşıyor. Eğer vurgulu bir biçimde cümlelerin sonuna getiriliyorsa “haberini olsun” anlamına gelir örneğin: *hālİ sızİ gâbİñİzém parķ kıladı bİzdİ İçİmİzge hâ* (6-7).

hey, hänä: Bir nesneye dikkat çekmek için ve ya kabaca birini çağırmak için kullanılır. Dolayısıyla çoğu zaman işaret zamirlerinden biri ile kullanılır. Büyük ihtimalle ikinci örnekte **/hey+ana > hänä/** olarak gelişmiştir.

Metindeki örnekler: *täqırİendİ İükkö kurulğändä hey boyu wondädäwur* (1-154), *hänä wo jatқан tüpeklerİnİ kōl dİydİ* (1-166).

hım: Sorulan soruya kabaca bir cevap olarak hafif baş sallaması eşliğinde söylenir. Ya da konuşma sırasında “evet” anlamında konuşmacı kendi kendini teyit eder.

Metindeki örneği: *hım yekķabat kıp worāydı* (4-71).

hop, ho: Bu ünlem “peki, ilave olarak, bundan sonra” anlamlarında kullanılır. Bazen de bir isteğe karşı “tamam” anlamında olumlu yanıt olarak söylenir. *howá bİR hılları* (3-182), *howá bİR nesänİ ālıpbar desä* (3-183), örneklerinde **/ho + wo/** birleşmiştir. Ancak bu şekil bazı Özbek ağızlarında mevcut olan “evet” anlamındaki **hawwa** kelimesi ile karıştırılmamalıdır.

Metindeki örneği: *hōb wonnañ keyin* (2-6), *düyüm pārde tİgedİ hāl pārde, hōp seyimİana pıstı tİgedİ hāl pıstı* (2-62), *hōp yekİte maydası bar bılar māl bağadı* (2-54), *äsä hōb dese bosā* (1-89).

İy: Bir duyuş, güzel bir anı ya da iyi bir hatıra canlı olarak anlatılırken duygulu bir biçimde uzatılarak çıkarılan bir ünlendir. Özellikle kadınların

tercih ettiği bir kullanım biçimidir.

Metindeki örneği: hımewe şaladı ıy bır hıl kätte kätte kızlar (1-173).

ku: Bu edatın birkaç işlevi vardır. Bazen vurgu yapılarak muhatap tarafına, teyit beklenen soru yönlendirilir. Bazen de “ise” anlamında önceki konunun aksinde bir ifade için kullanılır.

Metindeki örnekler: bermedikú (1-70), täjigıştanķu soñ boldu (3-13), nâwrusķu dep cãñä kiyım kiyediler (1-234), menķu wözim (3-11), pírra kımasaķu (2-118), kelınnerimķu (2-104), hălķu (2-100), äşilķu (3-117), bunukı sāl tımāw tiyt dise (4-99), wözimdeķu coğodú (1-194), türmännärķu (3-217).

ya: Cümlelerin ya da kelimenin sonuna gelir. Konudan muhatabın haberi olduğu beklenerek teyit beklenen bir gönderme yapılıdır.

Metindeki örneği: hó ırgälı üy, hırgä uruleredı yá! (5-128).

B. ÜNLEM OLARAK KULLANILAN EDATLAR

ana: Farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılan bir edattır. Aşağıdaki cümlelerde ise ünlem olarak tanımlamayı uygun gördük. Konuyu toparlamak için “kısacası, işte” gibi bir anlamda kullanılmaktadır.

Metindeki örnekler: ána míndiyin debem aytamız (5-126), ánä şıniy kıp äytıp ketämiz da (5-120), äñä meni kılımnañ kâşelleydi mäydänä çığarıp alıb baradı (5-104), äñä şötıp bır azıķamdı zämıştänä àlaman (5-42), aña şonú saızığa (1-183), änä şınnan (1-187), äñä şundäy (2-94), aña wol (2-86), wonekı hada kereg-aña altāwu bı yaķa altāwu bı yaķa (2-49).

äynı: Kökeni Arapçada “öz” anlamına gelen **äyn** kelimesi olarak bilinen bu edat **ta** edatı ile hemen hemen aynı görevi yapar.

Metindeki örnekler: áynî ámelde köçerek (2-36), kum kışlak, ālçinnan ālíp
áynî hädîşannıñ cāngāligädäwur (3-20).

ta: Zaman ve mekan kavramlarında kişinin bulunduğu noktadan uzanan bir aralığın son noktasını işaret etmeye yarayan bir edattır.

Metindeki örnekler: tã bîr môtör tohtāğān cergedewür (1-134), tã akrap
bop kırāw bop qar cāwğunca (2-26), tã ölginçä (3-212).

coq, joq, co: Sorulan sorunun olumsuz yanıtı için “hayır” anlamında kullanılır. Yukarıdaki **häyye** ünleminin karşıtıdır.

Metindeki örnekler: cōq! (4-67), coq koşuqtıyām bilmeymen (2-141), co
bîr toy moyı manam mındayın bîr parhı bomasa (3-170).

häyye: “evet” anlamında yönlendirilen soruya cevap olarak kullanılır. Buna karşıtı “hayır” anlamında **coq** ünlemi vardır.

Metindeki örnekler: häyye! (1-222), häyye kıppıs (2-135), häyyä bār (4-34).

bāhşış, hanābat, salamat boluñ: Bunlar “helal olsun, teşekkür, sağ olun” anlamlarında kullanılır.

Metindeki örnekler: bāhşış (4-112), hanābat! (3-218), salamat boluñ (2-146).

C. BAĞLAMA EDATLARI

ägär: Şart içeren cümlelerin başına gelerek “eğer, yoksa” anlamlarında iki cümleyi birbirine bağlar.

Metindeki örnekler: ägär coq kış gärttey abay bosa (2-28), açām bosa
ägä şübügün, aşām maşawadan toysayām (3-138).

älbete: Türkiye Türkçesindeki fonksiyonu yanında “he halde, belki”

anlamları vardır.

Metindeki örnekler: älbete tıkkenı ğälmetti sepkennen köre (6-61) “her halde”, älbete qäysi bür nüzäriye bergen yä qäysi bür gäbi sühän worttağa boğan (6-79) “her halde, belki”.

am, yam: Farsça *häm* edatı baştaki sesinin düşmesi ya da /y/ sesine dönüşmesi ile bu şekilde kullanılır. Çok işlek olan bu edat “da” anlamında iki kavramı birbirine bağlar.

Metindeki örnekler: tataram (3-205), paysa tabuwam (2-120), şumnuğıyām (4-16), şıreniyem (1-225), sümäläğim (4-34), suwdanam (4-55), qızdınām (1-75), qädımem (1-167), owomam (3-90), menām (3-126), kuşnaçām (4-103), ketkännäriyām (3-213), hämmäsiyām (3-170), häliyem (4-35), bızem (1-91), ārpayām (4-24).

ki: Farsça olarak bilinen bu bağlama edatı fazla kullanılmamakla birlikte bu ağızda mevcuttur. İşlevi Türkiye Türkçesindeki işlevi ile hemen hemen aynıdır.

Metindeki örnekler: bılğänki içidä türmän äskäräm bar (3-63), äsetten pahtağa atamki salaredi (2-26), wözüğe läyigäytädiki sen bür üydiñ kättesiyediñ diydi (1-198).

mınan: Çağatayca *bilen* edatından bu şekilde gelişerek “ile, birlikte, ve” anlamlarında kullanılır. Ses değişimleri konusu vasıta hali eki bahsinde genişçe izah edilmiştir.

Metindeki örnekler: suw mınan kögöyül pögöyül şaş şaladı (2-73), äñşo sıra mınan kelädi (3-197), arpamınan mäkkäyni (4-25), cälleblig mınen (2-17), tayäh mınam bosa, mıntıh mınam bosá, kılıç mınam bosa, āt mınam

bosa wonnäyîn beğäkän (3-89), qonrallar manan qaçıp barayatqanda (3-61).

paqät: Arapçadan alınan bu edat bu ağızda da asıl işlevinde kullanır. Bunun yanında “sanki” anlamında bir işlevi daha vardır.

Metindeki örneği: paqät bändiyedim (2-93) “sanki hapiste idim”.

nekîn: Arapça kökenli bir edattır. Esas dilde **lakin** şeklindedir. Başta /l > n/ değişmesi ile bu şekle dönüşmüştür. Anlamca birbirine zıt olan iki cümle arasında kullanılır ve bu iki cümle arasında ilişkili olduğunu gösterir.

Metindeki örnekler: nekîn bergä sänäyi çili çärda keğämmän (3-18), nekîn häli qattiyemes (2-102), nekî hâr boğan dünüyede wöte köbedi (2-14).

hây: “peki, o halde, o takdirde” anlamlarında bir edattır. Varlıkları birbirine şart olan iki unsuru birbirine bağlar. “bilmelisin” anlamında bir bildirme ifadesi için de kullanılır.

Metindeki örnekler: häli zaman köp patışalıq hây (2-22).

sırp: Arapçadan bu ağza geçmiştir. Bu edat “sadece, yalnızca” anlamlarını ifade eder. Başlıca işlevi eylemi ya da vasfı kendisinden sonra gelen nesneye mahsus eder.

Metindeki örneği: sırp qonratıqını (3-65) “yalnızca Konurat’inkiyi”,

tağı, täğîn, tâı: Eski Türkçe **taki** bağlacından yukarıdaki şekillerde gelişerek farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Şimdiki durumuyla “yine, bir daha, başka, ve” anlamlarını ifade etmektedir.

Metindeki örnekler: tâı çıratat (4-71) “yine”, näryäğğa tağı bir jibini (4-94) “başka”, tağı şunça boldım (1-55) “tekrar”, täğîn cawğa kuwramıs (1-218) “bir daha”, rāzı womasam tağın nımä çaram bar (5-39) “başka”.

uğun: “dolayı, için, sebepten”, anlamlarında sebep bildiren bir edattır. İsimlerin yalın hali ile eklenmiş biçimleri de vardır.

Metindeki örnekler: sawābuğun pişirädi (4-64), guzaran başığa tüşüp şunuğun ātām guzarānı için işleymen dep (1-28).

wa, u, wu, yu: Bilinen **ve** bağlacıdır. Ancak sık kullanımı neticesinde kendisinden önceki kelimeye eklenir. Genel olarak ek durumunda iken /-u, -wu, -yu/ yalnız kullanılınca **wa** şekildedir.

Metindeki örnekler: woralbaşıw biziñ qaynatayam (3-81) “Woralbaşı ve bizim kayınpeder de”, üçüzü yellik (1-56) “üç yüz ve elli”, türmänü şu koñratıta bāridi (3-204) “Türkmen ve şu Koñurat’ta vardı”, qāçayu, kawkawu, mäsälän (3-42) “örneğin Kaçay ve Kavka”, paratayu, başqa nerseyu kop bileidi (2-112) “Börek ve başka şeyler ve çok şeyler bilir”, kābuw qanār (1-158) “çuval ve torba”, ħubu ħarab (1-249) “iyi ve kötü”, ālmāwu ālbıĥāri (3-101) “elma ve vişne”.

ya: İki nesnenin arasında tercih gerektiren ve seçmeli olarak onları ilişkilleyen bir bağlam edatıdır.

Metindeki örnekler: mınday dāhtār coğuydı ya tewib joğuydı (4-97) “şimdide olduğu gibi doktor yahut tabip yoktu”, a wola ħosa çığarıp cübārıñ, yā eltıp koyıñ (3-187) “onlar ise *cübārıñ* veya *eltıp koyıñ* derler”, ālbete qāysı bir nāzārıye bergen yā qāysı bir gābı sūĥān worttağa boğan (6-79) “her halde bir mucize göstermiştir ya da başka bir şey olmuştur”.

ya ... ya... : Türkiye Türkçesin olduğu karşılaştırılan kelime, kelime grupları veya cümleleri birbirine bağlar.

Metindeki örnekler: hārkim hünārıñı çältip soñuasan ālışıp yā çāpānıaladı; yā kuçaĥlabıaladı (3-124), wosoñ mını bir çaylā salāsız yā

sändelge ya läğenge şünneyin cəzık nersege ya təqtanın ʁüstüğe cəyasız (2-77).

SONUÇ

Kunduz ili Afganistan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. İmamsahip ise Kunduz'a bağlı olan bir ilçedir. Kunduz ili merkezinin kuzeyinde Amo nehrinin kıyısında yer alan İmamsahip ilçesi, bölgenin tarihî yerleşim alanlarından biridir. M.Ö. 330. yılında Büyük İskender tarafından burada bir şehir kurulmuştur. Bu yüzden bu ilçe Büyük İskender'in bölgedeki merkezlerinden biri olarak bilinmektedir.

İlçenin eski ismi *Arhang*, *Arhan* veya *Ahrang* olarak kaydedilmiştir. Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara döneminden sonra başta *Hazret-i İmamsahip* daha sonraları ise *İmamsahip* olarak adlandırılmıştır. Nüfus sayımı açısından Kunduz'un en kalabalık ilçesidir. Türk kökenliler ağırlıklı olmak üzere Peştunlar, Tacikler ve Aymaklar yaşamaktadır. Tahminlere göre ilçenin toplam nüfusu yaklaşık 300.000 kişidir. Halkın çoğunluğu çiftçilik, hayvancılık, avcılık özellikle balıkçılık, halı dokuma ve el sanatlarıyla geçimini sağlamaktadır.

A. SES BİLGİSİ

1- Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında /a, ʌ, ɑ, ɒ, ă, ǎ, e, ɛ, ɛ̃, ɪ, ɨ, ɨ̃, o, ɔ, ɔ̃, ɔ̄, ɔ̅, u, ʊ, ʊ̃, ʊ̄, ʊ̅, ʊ̆/ normal süreli ünlüler ve /ā, ȁ, ā, ȃ, ē, ō, ō̄, ī/ uzun ünlüleri mevcuttur. Bunların yanı sıra /à, ʌ̃, à̃, è, í, í̃, ò, ò̃, ò̄/ yarı uzun ünlüleri ve /ẵ, ȁ̃, ȓ̃, ȓ̃̃, ũ̃, ũ̄/ kısa ünlüleri de vardır.

2- Bu ağızda pek güçlü olamasa da kalınlık-incelik uyumu vardır. Bununla birlikte ara ünlüler de kendi aralarında uyum halindedirler. Ancak henüz uyuma girmeyen bazı alıntı kelimeler ve ekler örneğin: *benawa* (1-205, *n̄imrāy* (3-158), *iftārda* (1-221), *berd̄iyu* (3-65), ve çeşitli ses değişiklikleri sonucunda uyum dışı kalan Türkçe asıllı kelimeler ve ekler de vardır. Örneğin: *bırāwu* (3-150), *boğuçıydı* (4-69), *şāwqum* (1-128), *uṣṭayemes* (2-110), *hokūnj* (1-126).

3- İncelediğimiz ağızda ünlülerin düzlük-yuvarlaklık uyumu genel anlamda vardır. Ancak daha uyuma girmeyen kelimeler ve ya bazı ses değişiklikler bu uyumu bozar. Örneğin: coğodũ (1-194), tokũdım (2-56), çöllik (3-38), lükkö (1-154).

4- Kalın ünlülerin arasında en çok incelen sesler şunlardır: kâse < kāsāh (2-96), mäselen < mäsälān (3-155), ātīm (1-1), wördä < o yerde (3-21), cöğüydü < yok edi (4-16), düyüm < dowwum (2-62). Buna karşılık bazı ünlüler de inceler örneğin: ĩnāk (4-28), ĩtīgä (4-25), ĩnkılabıdan < ĩnqılābıdan (3-8), kunum (2-97), gül < gul (2-108), üsüpbek < yosuf (3-68).

5- Düz ünlüler çoğu zaman /w/ sesin yanında yuvarlaklaşır örneğin: cowğa (4-28), owomam < ‘awām hām (3-90), kuwurup (4-30), nöwbāt < nāwbāt (3-150), möwālĭ < mēwāh (3-102). Buna göre düzleşen yuvarlak ünlülerin sayısı azdır örneğin: dāhtār (4-97), woyin (3-146), biytip < bunday etip (4-78), nāmĭnā < nāmūnāh (5-129), bızılıp < bozulup (3-72), sandık < sändok (1-169), weldĭ (3-68), siyāktĭ < süyek (3-154).

6- Bazı geniş ünlüler daralmış ama dar ünlülerin genişlemesi yok denecek kadar azdır örneğin: adım < adam (5-89), ciydĭ < yeydi (3-158), kitkän < ketken (3-134), yeğäridĭ (3-103), nimet < ne’māt (1-212), tūyüb < tögüp (2-79).

7- Bir taraftan wömrĭmĭz < ‘umr (1-58), tuħum < toħm (2-118), paŗuwa < fātwa (3-84), dūnūye < dünya (6-78), çärĭm < çärm (5-43), mĭtĭr < metr (3-155) gibi kelimelerde ünlü türerken diğer taraftan da yekkänä < eki gene (4-85), ānşo < anaşo (3-197), ĩştānnı < ĩştanını (6-100), täypesten < taifāhsiden (1-4), bässĭn < bazisini (6-43), hāmşe (1-58) gibi kelimelerde ünlü düşmesi yaşanmıştır.

8- Bu ağızda Türkiye Türkçesinde mevcut olan ünsüzlerin yanında **b**, **ğ**, **h**, **h**, **ķ**, **k**, **t**, **z**,/ gibi normal boğumlanmalı ünsüzler, **/ç, ğ, ş, t, z /** gibi çıkış noktasına sert çarparak çıkan ünsüzler ve **/b, d, h, m, n, r/** gibi zayıf ünsüzler vardır.

9- Görünüştete bu ağızda pek ileri derecede olmasa da ünsüz uyumu vardır. Bu uyumun bulunduğu örnekler: çıktım (2-94), cüktü (1-168), rostāktan (6-76), āwzāçıqqā (1-221), ıdışkā (4-52), āyttım (1-107), uruldu (5-86), koşulğan (6-5), kımde (1-192), kazaandı (1-127), hatınnar (3-145), bıladıı (3-73), ilgärgi (4-12), kiyöwdü (1-132), aydıı (3-154).

10- culubāldım (6-33), āytıp (1-143), dāwüşu < tawüşu (1-174), qācmāydiken (1-129) örneklerinde olduğu gibi iki ünlü ya da bir tonlu ile ünlünün arasında kalan tonsuz ünsüzler tonlulaşmıştır. Kelime sonunda kalan tonlu sesler de tonsuzlaşmıştır örneğin: nāsip (1-122), gürüç < gurunc (3-174), cıret < yüredi (2-123), mākṣāt (5-19), baḥkārīmizem (3-95), babamıs (1-7), pıyas (1-216).

11- En yoğun olarak ıftıda < ibtida (5-10), tewib < tābib (4-97), rāwāş < rawāc (3-208), wotāw < otag (5-127), dāhtār < doktor (4-97), ulaḥ < oğlak (3-118) gibi kelimelerde bazı süreksiz ünsüzler sızıcılaşırken; mıntıḥ < bondoq (3-89), māylis < māclis (1-245), kiyiz < kigiz (2-56), pātiye < fatihāh (1-94) gibi kelimelerde de bir takım süreksiz ve sızıcı ünsüzler akıcılaşmıştır. Bunların aksine bazı sürekli ünsüzler süreksizleşmiştir örneğin: pärz (3-73), ḥāpıp (5-86), ḥıdır (3-1), cıtip (3-16), yārabazān < yā ramazan (5-103), tāqtāğā (2-58), dārbāzā < dārwāzāh (5-11).

12- Komşu ünsüzler ya da aralarında bir sesin düşmesi ile yan yana gelen bazı ünsüzler birbirine benzemiştir. Bunların en çarpıcısı şu örneklerde gösterilmiştir: mijāyillār < mucāhidler (5-28), attabanı < āftābāhni (3-182),

gudamnan < gudāmdan (1-64), wombeş < on beş (5-25), şonnaŋ < şondan (5-34), keliŋge < kelinge (1-190), tizenlep < tizenlep (6-24), mimmäydı < binmeydi (3-135), kuwāllı (1-229).

13- İstisnası çok az olarak Eski Türkçe /e/ ile başlayan kelimelerin başında /y/ yuvarlak ünlü ile başlayan kelimelerin başında /w,h/ türemiştir örneğin. yesimde < esimde (2-97), woçaqtıŋ < oçaqtıŋ (2-82), hokuzdū < öküzünü (5-59). Bu durumun aksine /b, d, r, t/ sesleri düşer örneğin: cegä < yerge (3-172), ägä < ägär (5-54), şikäs < şikäst (3-72).

B. ŞEKİL BİLGİSİ

14- Bu ağızda resmî özbekçede olduğu gibi mastar eki **/-mAK/** değildir. Mastar eki olarak **/-Uw, -w/** ve **/-Uş, -ş/** ekleri kullanılmaktadır. Örneğin: uruş (3-73), alışı bār (3-131), tokuw (1-150), dombıra çertüw (1-179), paysa tabuwam (2-120).

15- Çokluk eki **/-Lar/**’dır. Konjuratlar *sızahıtay* (4-13) “sizin gibi”, örneğinde olduğu gibi **/-AK/** biçiminde bir çokluk eki daha vardır. cāşlar (1-151), ullar (5-35), äğäyinner (1-13).

16- Yazı dilinde mevcut olan **/-In/** yükleme hali eki bu ağızda yoktur. *bādın äpkılibirädı* (4-92) “badını getiriverir”, *yékēwn* (1-83) “ikisini”, *mārın* (1-114) “başlık parasını”, yükleme hali ekinin ünlüsü düşmüştür.

17- Bulunma hali eki ile yönelme hali ekleri zaman zaman birbirinin yerine kullanılır. Örneğin: mähälimizge (1-167), imämsäyipkä (3-122), turğaŋga (6-83), kunduzğa (3-122).

18- Vasıta hali **/mInAN/** ve eşitlik hali ise **/-Day/** edatları ile yapılır. Sınırlama hali ise **/-çA** ve **-dAwUr/** ekleri ile yapılmaktadır. Örneğin: arpamınan (4-25), törüğödaŋur (1-154), cuwānıŋıça (4-73) “kalınlığı kadar”, *sızahıtay* bāçeler (4-13).

19- Soru eki **/-MA/**’dır. Yazı dilinde ünlüsü dar ikin bu ağızda ünlüsü hep geniştir. Örneğin: amāتما (1-40), barama (4-107), wōkutıpa (5-69).

20- Bu ağızda **bu, bı, bıl, mına, şu, şo, şol, ho, wo, wol, ālı, ilgārgı** gibi kalabalı işaret sıfatları vardır. Örneğin: bu bēwe kāmıır (6-86), şu ātam (1-8), şo kelınnıı (1-126), ho küni (1-126), ālı bala (1-40), ilgārgı zaman (4-12), māynağı gürünām (3-189).

21- İkinci şahıs zamirlerinin nezaket bildiren şekilleri de vardır. Örneğin: sıız (1-111), sıiler (3-61). Diğer Özbekle ikinci şahıs nezaketi için **/sızıler/** kullanırken. Konjratlar çoğu zaman **/SizAK/** şeklinde bir zamir kullanırlar. Örneğin sıızahıay (4-13).

22- Şimdiki zaman çekimi **/-A yatıp, -A yatır-, -lp catır-, -lp catıp-/** veya **/-lp turup-/** ya da **/-lp woturup-/** biçimlerinde de yapılır. Örneğin: yeşıtäyāppan (1-232), bolaptı (1-81), āpkelāyātır (4-20), basıp jātır (1-21).

23- Tespit ettiğimiz kadar bu ağızda **-A tığan, -GAN, -GAndA, -mAqçın** sıfat-fiil ekleri, **-A, -Al may, -IP, -IP... -IP, -May** zarf-fiil ekleri vardır. Örneğin: cıyātıgān(1-211), woynāgān(1-252), kurulgāndā (1-154), cārılmaqçın bop (4-47), keleberedi (2-71), tōrkēalmay (6-48), wōtıp jātır (1-213), ābaylap ābayláp (5-64), tāsłım bomāy (3-72).

24- Bu ağızda **da** edatı kelimenin sonuna getirilerek kuvvetlendirme yapılır. Bağlaç olmaktan çıkarak yerini Farsça **hām** edatına bırakmıştır. Örneğin: çarçāytta (4-78), āşıl mālda (1-185), āldıkbızdá (5-92).

25- Eski Türkçede soru bildiren **ku** edatı bu ağızda mevcuttur. Anca soru eki olarak kullanılmaz. Örneğin: bermedıķú (1-70), pırıı kımasaķu (2-118), hālıķu (2-100).

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yay., 1995.
- ALTAY, Nurullah; **Özbek Tili Sözlüğü**, Maliziya, İdare-i Hamkarihay-i Cahani Yay., 2007.
- AMÎD, Hasan; **Ferheng-i Fârsî**, Cilt VI, Tahran, Emîr Kebîr Yay., 2004.
- ARİZ, Ğ., C.; **Cuğrafiyayı Valayat-i Afğanistan**, Kabul, 2009.
- ATALAY, Besim; **Seng-lah Lûgat-i Nevai**, Ankara, TDK Yay., 1950.
- ATALAY, Besim; **Divanu Lûgat-it-Türk Dizini** (İndeks), Cilt IV, Ankara, TDK Yay., 1998.
- BALDAUF, Ingeborg; **Uzbek Dialects of North-Est Afganistan “Bir Çalışma Raporu”**, (Çev. S. Tezcan), Cilt 1., Ankara, H. Ün. Basımevi Yay., 2011, s. 110-111.
- CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Dili Tarihi**, İstanbul, Enderun Yay., 4. baskı, 2000.
- CLAUSON, Sir; **Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London, Oxford University Yay., 1972.
- COŞKUN, Volkan; **Özbek Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yay. 2000.
- ECKMANN, J.; **Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara, TDK Yay., 1996.
- ECKMANN, J.; **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara, Akçağ Yay., 2003.
- ENVERİ, Hasan; GYEVİ, Ahmedî, Hasan; **Destor-i Zeban-i Farsi 2** (Virayış-i Sevvum), Tahran, Haşi' Yay., 3. Baskı, 1386.
- EKER, Süer; **Çağdaş Türk Dili**, Ankara, Grafiker Yay., 5. baskı, 2009.
- ERCİLASUN, A., B.; **Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yay., 2004.
- ERCİLASUN, A., B.; (Ed.), **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara, Akçağ Yay., 2007.
- ERGİN, Muharrem; **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Yay., 1997.
- GABAİN, A., V.; **Eski Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yay., 1988.

HEYET, Cevat; **Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri** (Çev. Mürsel ÖZTÜRK), Ankara, TDK Yay., 2008.

KARAMANLIOĞLU, Ali, Fehmi; **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, DTK Yay., 1994.

KAŞGARI, M.; **Divnü lügat-it-Türk**, (Çev. B. Atalay), Cilt 1., Ankara, TDK Yay. 5. Baskı, 2006.

KASAPOĞLU, ÇENGEL, Hülya; **Kırgız Türkçesi Grameri** (Ses ve Şekil Bilgisi), Ankara, Akçağ Yay., 2005.

KORKMAZ, Zeynep; **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), Ankara, TDK Yay., 2003.

MA'RUF OV, Z., M.; **Uzbek Tilining İzahlı Lugatı**, Cilt I-II, Moskva Yay., Moskva, 1981.

ÖZBAY, H.; **Özbek Şivesi Kunduz Ağzı**, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 1985.

PEKACAR, Ç.; **Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı**, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1995.

ŞAHİN, Hatice; **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara, Akçağ Yay., 2003.

TEKİN, Talat; **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmalar Dizisi, Ankara, 2002.

TIMURTAŞ, Faruk, Kadri; **Eski Türkiye Türkçesi**, Ankara, Akçağ Yay., 3. baskı, 2005.

TIMURTAŞ, Faruk, Kadri; **Osmanlı Türkçesi Grameri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 11. baskı, 2005.

YAMİN, M., H.; **Afganistan-i Tarihi**, (Falsafa-i Namguzari Şahrha Şahrakha Koha va Daryaha), Kabul, İntişarati Said Yay., 2009.

-----; **Türkçe Sözlük**, Ankara, TDK Yay., 8. Baskı, 1998.

EKLER

1. EK: METİNLER

ANLATAN:	Bibi Hadice Hacı Şermet Bay'ın kızı 65 yaşında okuma yazma bilmeyen bir ev hanımı.
DERLEME YERİ:	Kunduz İli, İmamsahip İlçesi, kıyan köyü
DERLEME TARİHİ:	25.07.2009
SES KAYIT NO:	REC 01.MP3
KONULAR:	Orta Asya'dan göç, Özbeklerin toyu, gelin giysileri ve çeyiz, coğlaw ve ciynağ, nawroz, kişinin ailesi hakkında genel bilgiler.

(1-1) ātīm bībī ḥatīḫa. (1-2) aṭamnıñ-ātı wosa ḥāşşermet bāy değıçe biḫārañı. (1-3) kıyānnam bolamıs.

kıyānnıñ kaysı täypestensız?

kıyān'nın hangi kavminden siniz?

(1-4) kıyānnıñ bēk täypesten. (1-5) kādım babalarımıs beg wōtken. (1-6) mollabegālı bēk tiydiken. (1-7) mnä bāzmemet tağanı babası bızdı babamıs bıñ-adam. (1-8) änä şu ātam biybak äyteredı (bis zādımız bēg wōtken

āhıram barıp ınşalla kèledı wózımxızge.) diyeredı.

sızlerem nārǵı betten kegen me?

siz de Orta Asıya'dan mı geldiniz?

(1-9) bıs hu nārǵı betten kegemmız jok. (1-10) ātam yenemdı~alıp kegen.
 (1-11) wonnaη kelip bır yèğiz tapkan yenem. (1-12) yèğiz bır~ul bır kıś. (1-13) minan soη aηsaη bı āğāyinner boğan. (1-14) bırgené biybāη āt~alıp kegeneken. (1-15) yenèsı, üç sıñıl, üç sıñıl bır ul āğāyin mīna ākem. (1-16) tört beş nāper bop kegeneken. (1-17) aηā atam kèlib~aşam bergé cāydarı bop. (1-18) aηā babamız bosā kıçene kāmıırımınem āwlelleriminen wo yāhta kağan hārıjda. (1-19) āηsānā kèlip bergé üç sıñıldı yeğeli kılıp āğāyındı üylendırıp hār qāysi yèkiyekı hātın~ap soη ayrıldı. (1-20) kòp māl, kòp dāwlét. (1-21) çöldü~āytas basıp jatır malı. (1-22) aηā bàğıçedık māyliś kılıp qānça neçe kün turup āsānā kelebırdık biybāq āyteredı (bu bozarǵān çöl neçete ğāriptı bāy kığan neçeté baydı kāmıağal kığān.) değıçedı. (1-23) ātam gürün bergiçedı, gāpırıp keğıçek.

atañız nıme wāzıpeler kığıçedı?

babanız ne gibi işler yapardı?

(1-24) ātam biçāra wosa gārtey wo yaқтау wokuğaneken. (1-25) b́ yāqa kelēdī āwlēllī bop hātın~ālp ūké, sīñıl, yené başıǵa tüşüp cālajaç bop keledī; súwǵa aldıradı. (1-26) qāçıp wōtemen dep bikār boladı. (1-27) şüyüp bikār kegen. (1-28) b́ yāqa kelip guzaran başıǵa tüşüp şunuçun ātam guzarān~ıçın işleymen dep biybağ~aşana başqa wāzıpe kıǵannı bilmıymen. (1-29) (işledim.) dedī. (1-30) (diýqançılık kıldım.) dedī. (1-31) köp b́r yāşı~adamedī. (1-32) wōtız näper mınıñ āwlēdī bāredī ulı kıızı. (1-33) şınıñ nānnı tawup bergiçedī. (1-34) biybāh hārku kıǵan cök. (1-35) mähset cāyi cānnet bosun. (1-36) bızku hıżmet wo kışıǵe kılalmadıq. (1-37) hudā wonı keçirsinendī.

kelātıǵanda qāytıp wōtken berman?

gelirken, (Amu'dan) bu tarafa nasıl geçmiş?

(kelēberdim.) dedī biybağ~aytı. (1-38) (kāmpır yenemniñ belide b́r şunça tüyüm bār.) dedī. (1-39) (bārı joǵum zındeliǵım suwǵa kettī.) dedī. (1-40) wo pälle kāme bomasá, ālı bala amātma ma bala dep tōrt çoptıñ başını bāylap şunúmnın wōtediyken. (1-41) ānä (wōttım.) dedī. (1-42) (şütüp āldırıp āldırıp.) meāytım de (şu yenem zinde çıhsa men hār bomıyman dedim cüreǵüme.) dedī. (1-43) aná şütıp (cöldāşımniñ b́r ulu bār.) dedī. (1-44)

bilmesem mähśimcân dep âtı mähśimmeken yâ qäysî woğuğan bosa äytämeken? (1-45) (ızıllāydı.) diydi. (1-46) şu (äğäyinneri.) diy (mähśimcân dep.) diydi. (1-47) (ketti suwğa.) dedi. (1-48) (şütüp wõtup keldim.) de. (1-49) (bır kün.) dedi; (yeneme men äytim.) de. (1-50) (yene! şo belindegi nersen ni mé boldı? dèdim.) dedi. (1-51) (yenem şunça çäydı, yähşî kökçayı çğarıp koydú adlıma.) dedi. (1-52) (här jerge barsam balam menä çäydin humārî tutqanda källem äynaladı şu çäydı belime tüybem deb äytı.) de. (1-53) (köp nerselerim.) dedi. (1-54) (nukurá, tıllá, pılğa ketätigän cıbèk, şu bārıs suwğa zındeliğim ketti.) dedi. (1-55) (şütip keldim.) dedäna (tağı şunça boldım.) di yeredi. (1-56) üçüzü yellik koy asırağanedı. (1-57) qäyktan tañ atadı kayka kün bata biz bilmeğiček. (1-58) hāmşe wōmīrimiz şünneyin bolat ta deppis. (1-59) änä yendı körēmen yendı başka wāqiye, başka gāp.

atanızdı kánça ceri baredi?

babanızın ne kadar arazisi vardı?

(1-60) çeri yendı wõtürük bop ketmesin gābim hāwlūjäy pāwlūjäyiminam yüz cırıp desem boladı. (1-61) äkēm biçara bosam istipa kıp jiberipti. (1-62) cerdin wo pälledē āwru köbēken. (1-63) şu cırıp başı mardimge pıl koyädiken. (1-64) bizler yēsenennen nārmanam buğdaydı yektı gudanman

artmadı. (1-65) bərden tazalap trup boğdayı tergendey kıladı. (1-66) bağlanı aparıp üzedi gudamdı. (1-67) wonda minça mötér, minça bir nımesi cənılemesedi köp áwuredi. (1-68) állanı bapketeredi. (1-69) änä ákem ıstıpa kığäneken átamnıñ ceri soñ bölündü. (1-70) nebersiğé berdi ükösüğé bermedi kú? (1-71) ükesi ıstıpa qıǵáneke atamäyt (cerimnen uluğa beremen.) dedi; ükesiğäyt. (1-72) (sen ıstıpa kıberı.) dedi.

neçe balanız bar?

kaç evladınız var?

(1-73) meni kime? (1-74) şükür malı ħuda anā altıǵana ul, üç kış. (1-75) üç qızdınām yekitesini üylendirip jıbertippem bı ullardan kätteyedi. (1-76) birgene kencem hali aldım da. (1-77) ħızmetimizdi kıp tohtaptı täressuwmızı berip.

wözbeğler toyu qänniym boladı?

Özbeklerin düğünü töreni nasıl olur?

(1-78) wözbeğleri toyu yähşí toy boladı. (1-79) yendı anā hämşe bir diy bop tohtamaydı. (1-80) äwêlgileriniñ wáhtídá gättey başqa rāqāmedı. (1-81) hali yendi künnön küngé cāña môt çıǵıptı dēbendi, yendi başqa rāqām bolaptı. (1-82) äwêlgisiğe wözi mniñ ákemniñ kızınāpberdim. (1-83)

yèkêwn~üyledirîm wözîm bərgäm çok. (1-84) bîr yekîte beğärezdî çäkîrdîk.
 (1-85) tapqâmızı aldığa koyduk pişîrip. (1-86) bîz~äytîğänä: bîz şundäy,
 könümüzge şundäy gäp keptî. (1-87) şu ulumuzdı üylendîremîş sîlergëyem
 mākûl bosa şunû bîr kôrûner diymis. (1-88) bārîb wolār äsännä gäpîrip
 körêtte sorap. (1-89) äsâ hûb dese bosa kônüğe mākûl keseänä cîbertemîş.
 (1-90) yekî qällä bārā ma üç qällä bārāmanā? (1-91) cōr keldî āsānā toy
 beremis bîzem, kālîm beremîz. (1-92) îlgerî bosām pîçî abayrağē hālî
 yenn~anā gürüş pürüş hārç üstümüzge āwurrāh keledî. (1-93) cîldan cîlğa
 kîs kımmatob bārāyāptî. (1-94) mînä sārwr jannîj pātiye toyuğā wözîm
 bardım. (1-95) wo kîzām hîzmet kîlîp tohtadı āldıma. (1-96) bîlku joğodu
 berde. (1-97) bîr tābah şîmek mînā şu āgber āpkep berd. (1-98) tûrlûsîden
 sap berdî. (1-99) (alıp bār.) dedî. (1-100) alıp bardım bû kûdāğîymîş bosam
 bîr neberesî gättëy ālîğî kîğāneken. (1-101) şonā aynalıp biybāk uyhûdan
 qāğāneken. (1-102) uhlap jatqāneken bārğanımı bîlmedî. (1-103)
 nîmeāparğāmñîyām bîlgen çok. (1-104) kolîmnāj kelnî alıp koydu. (1-105)
 înnemey şu sîdrîğî bārğan kîşî bob bārdım woturdım. (1-106) sonj wo kîşî
 üstîme keldî tōrkēp woyatıp ālîp keldî. (1-107) āsan men şu gāptî āyttım. (1-
 108) kōnûñüz bosa bî kızıñistî menî uluma berîñent tedîm. (1-109) lāylîmānı

dedim. (1-110) äsä wo beçäräyäm külp külp koydu (men bilmesem atası bileği.) dep. (1-111) ey atası bilseyem siz bilseñizem yen bir kızen da dedim. (1-112) änä ädam koyduğ pätıye kıp täyladı. (1-113) hăl~anā qäysı wáhta hoşu tuss~anā köçö güzerde körėdı qännıǵını.

yendı adam koydularınıs adamnarınıs nıme diysilerinıs?

peki kışiyi gönderdiniz, gönderdiğiniz kışiye ne diyosunuz?

(1-114) cıbergen~adammızǵa cor kese bosa mārın aytadı. (1-115) wol kep bizge äytadı. (1-116) yek~adımı worttasta kārız gäptı wona mıña cetkireberetta. (1-117) biylen alayık deseǵ~änä ähırı yendı ilācımıs cesse toyunu bı kalla beremiş kätte toydu. (1-118) pätıyesse bosam koppala kätte toy bizden äǵān coğ. (1-119) gürüç bergemmiz joğ. (1-120) caw bergemmiz joğ. (1-121) bir maldı soyıp sonumınam pätıye kıp koybek allawkuber kılıp. (1-122) biylänä alaman dese bosā nāsıp posā. (1-123) toynı däbellirék berip qālını gättēy cenılaşsam toyu kuwaldırak.

hāl sıs kelinñizdi köralas ma?

şimdi siz gelininizi görebilir misiniz?

(1-124) kelnimñiñ kolıǵa bir tilla cüzük salıp salı nawda körüşübem. (1-125)

şonam berman kəlnim qəjmäydí; sālām berip aldıma keledí. (1-126) ho küni
 bñr sādäqä nən kığāneken şũ qışlähtä apāsı şo kelınnıñ bārdım. (1-127) bıl
 meniminen şú qazandı başıdeyken kelip kōrüştı. (1-128) hāmme minı
 şāwķum kupa küldü şälä kıldı. (1-129) (bıl qäynesten qäcmäydiken.) dep. (1-
 130) mäyim men kōrşüppen kəlnimmınen dedim. (1-131) äsän ijäp kıldık
 bosāçana toydu beremiş wonä. (1-132) bı yähtän kiyöwdü sazlap aparamıs.
 (1-133) wo yähtän kızdı sazläydí wözünñ nımeleri. (1-134) yeköwniçänsän
 celkeme celke kılıbçäsännä tã bñr mötör tohtäğän cergedewür
 yeğertibçasan äpkeledí bozbalalar. (1-135) mötörge şap alıp kelemizçasan
 näsip posa.

kelındı betini açatıganda kelinsalamçaytıdı hu?

gelinin yüzünü açarken “kelinsalam” söylersiniz ya?

(1-136) kelın şalamdı bilmıymen koppala. (1-137) wözüm äytqänım cok. (1-
 138) tøy zıneti hatın bolalğanım cok. (1-139) kōymäğıcedi şo sazğa ürgenip
 kettim.

qänniy kıp äytadı?

nasıl söyliyorlar?

(1-140) keliñ keldi ağäläp; ağär suwdı cığäläp.

(1-141) içideği bäläsı; kıcıradı tığäläp.

(1-142) keliñ keldi laladây; ayağı gülmaladay.

(1-143) dep koşuğ-äytip çatkannardı gärttey gärttey yèstemen.

(1-144) alā çılbr ağänäq; arğamçıda toğänäq.

(1-145) berd dərbederdi sorásam; itten caman suğänäq.

(1-146) dèp kəmpirler äytкіçedі ilgeri zaman. (1-147) biltir şu wözümniñ
kelniñde häber tapây kappan.

kolunızdan nime işler kele sizdi?

sizin elinizden hangi işler gelir?

(1-148) kolumnāñänä şu pähtä bosa iyremen; cün bosa iyremen. (1-149)

wörmeğini şu kolumızdāñ keğenni tokıymız. (1-150) mınöwdey kälın tokuw,

täqır tokuwdu men bilmiymen. (1-151) mınä cāşlar bileği; nāwspirinner

tokuyd. (1-152) mnä şunu wözü tokuğan yeğesi; kelindi wözü tokuğaneken

şulardı. (1-153) minı täqır diydiken.

täqır qänneyin tokuladı?

takır (kilim) nasıl dokulur?

(1-154) täqır~endı lükkö kurulğändä hëy boyu wondädäwur bı yäğı tötüğödäwur. (1-155) şunu çäwketı bar wöziğe läyäk şunu tokuydıken. (1-156) mäsın tıgediken häyatı mäsın. (1-157) ă bız bosä şanama dep şanama çıräz täqäyä tıgerek. (1-158) çeber kızlar kăbuw, qanăr, pähtä gılem kıladı. (1-159) bızı zamanamısta bır măldar başka zamanedı. (1-160) kobu şu mälğä köşşü baredı. (1-161) hălı kızlărendı kop başka räqämendı zamana wăhtendı çeber. (1-162) äksını äsänjiz~änä şu nerselerdı şular kızlar wözü sazlağan. (1-163) mem mın~nımé bilem. (1-164) men tığălmasedım bıladı.

sis şulardı aytalas ma şunu äti nımedı?

siz şünların adını söyleyebilir misiniz?

(1-165) änäwsunu măpremeş diydi; ană cıbek sändıktı üste almarın~üsteginı. (1-166) hănä wo jatkan tüpeklerini kôl diydi. (1-167) qădimem bäreken şu nerseler bızdın mäydäliğ mähălimizge. (1-168) bılarıniyäm bosä cüktü betini makkem kıp turatta äwnamaydı. (1-169) sandığıyam almărı sandık. (1-170) ilgerı bır sandık bereredı bızdın wăhtimısta. (1-171) ă bır tamga barawar bı sandıglardı karın. (1-172) ä wo

çölge çıqqändä bosa kızlar kop woynäydı. (1-173) hımewe saladı ıy bır hıl kätte kätte kızlar mıne iyeğınıñ mnéyrden qäğıp turup barmağbaşı mınan. (1-174) wo dāwüşu bölünüp bölünüp çığāredı. (1-175) hımewe äyteredı; āķuwā dep äyteredı.

hımewesı nıme dı?

himeve ne demek?

(1-176) hımewesı bılmesem_änä şu kädımgı kızla; ırādiyi bomasa täyp bomasa wo pälle. (1-177) şo wāh koşuğāyteredı. (1-178) ana şu hımewe deb jäteredı koşuğāytıp häyneğene kıp kābıl kābıl kızlar.

kızlar şo päle dombura çertuw bılär medı?

kızlar o dönemde dombura çalmayı biliyor muydu?

(1-179) dombıra çertüw joğödü. (1-180) dombıra çertkenı körgöm çok mäydeydık. (1-181) kōbıs çerteredı. (1-182) bır kobıs çertere minısı kozu mänjreş, minısı āt cōrgalaş dep jäteredı. (1-183) ana şonı saziğa son hımewe sapturub asan bälentten päske yeneredı kızlar. (1-184) başāynā kiygen gāwdüreşp cırgıdey bosa noķura köçköndēyop turup gāwdüreğıcedı.

başaynası nıme räqām bır nese?

başayna “bir takı” nasıl bir şey?

(1-185) başaynä yendi āşıl mālda nukûrâ aq, tillaķu yemes nukurâ. (1-186) āşıl nerseyeken nekîn. (1-187) ānä şunnan şu kızlarğa tākâyäğä baylab bergiçedi; ānä kiygiçedi. (1-188) qādimgi laķayı zülpek boleredi bir mètir boğam boyû. (1-189) zülpeğem şo başaynanıñ ästta şol tākâyäğä mäkkem boladı şöyrge. (1-190) kelinge wo päle pereje jāberedi. (1-191) hālî mına bî çādırı çıķkan.

hāl pereje joğalğan ma?

(1-192) pereje cok hālî hīç kimde körmiymen. (1-193) bir hālemde baredi. (1-194) wözimdeķu coğodû; wözimdikiñi münüsek kılıp berdi, gätîy pähtä sap kâwup. (1-195) sâtıp jiberdim. (1-196) uñlasam tişime kirmeydi atamnıñ wañtıdağı dāwûr hālî yendi.

hatınnardı bîr hışı wöledi, wölgendi üstüğe barıp coğlaydı hu!

coğlağanda nîmèler äytädî şular?

kandınların bir akarabasi ölür, gidip ölenin üzerine ağlıyorlar ya! işte orada ne söyliyor onlar?

(1-197) hār kîm hār rāqām wöz nîmesige layık äytîp jatadı. (1-198) bîröw bar cāşını sürgen, keksé wonúyam wözüğe läyigäytädiki sen bîr üydiñ

kättesíyedîñ dıydı. (1-199) abātedı cāyın, üyın dıydı. (1-200) bır qāzandı
 kápkağıyedîñ dıydı. (1-201) şütüp wöziğäräşä zinetinı aytadılar. (1-202)
 äğär ħudanağästä ħudanağästä qāysi bır cāş cuwam bosa wonu wotı çanıp
 qaladı kop çaman. (1-203) ädamdı turğusı kemeydi kop pala wonday cerge
 nāylaştā. (1-204) mına ħüsen biçär-äli şütüb-äli bır ädamdı üydēn yekı üy
 dārbeder. (1-205) şo benawa ketkennenı häqığä äytättä. (1-206) şonā
 cublaştııp baradı här nerse dese.

**bını kım cublaştıra; ħatinnardı wözü cublaştıra ma ya yeşitkennerı bar
 ma şabıqtan?**

**bunu kim nazımlaştırır; kadınların kendisi mi, yoksa nazım şeklinde
 bunlara aktarılmış mı?**

(1-207) wonçasını bilmesem şu här kım wözü cublaştıradı. (1-208) här kım
 wözü äytıp çatadı. (1-209) bır-ädām içi küyse deñ kop jamam boladı. (1-
 210) ha wözinı aldıdan çığadı; won cürögüden çığadı.

ciyätığan tamağlardan nımenı yähşı köres?

yiyeceklerden neyi çok seviyorsunuz?

(1-211) ciyätığan tamağlardan nandı yähşı köremen çāyminam. (1-212)
 woyağı äsän bizge ziyadı nimet ħudanı bergenı. (1-213) änä şu pālāw bar,

bıl h l me ywe bar, b l rd  jiy m ; k n w t p j t r. (1-214) y          r  l amdilla y    ;      bop tr ppis  ul m y    . (1-215)            w z  e b   h l m n   u r z  g tt y  n   u bol n  dep p   rem   c w  a. (1-216) min  w nımeden s l m    k     ; p l   s lam  , p     s lam  , mur  s l m  . (1-217)  w l b    all  m n  q  n t p t      . (1-218) wonnan narman t    n c w  a kuwram  . (1-219)  s n m n  h  m rd    b c    b c      n   r      s lib  s n              n  k libasan cas     . (1-220) p     p p     p kelem   b  ttem   b  p. (1-221) mn  ift rda  wz       c     .

         s        ma sı?

        “bir yemek” yapabilir misiniz?

(1-222) h    ! (1-223)            bosa b   q z     m n   un  n  c w  a k   rup          t      k l p trup m n  b      k l    . (1-224) b   q z     bosa c        n  c     m n  q    balam  . (1-225) wonnan narman c w  a  s n          s l p trup ya bora bolam  ,          c w  a s p trub  s n c       bosa  w    n  r          b      n g   y g   y s     p t        k l p m n  saz      . (1-226) son  s n             c w  a     p

biytip pişip çığārip şalaberemiz neçe idiş bosā. (1-227) won lägen bolama,
beş lägem bolama. (1-228) ä üstüğe gātey qāğan şo içideği cawudanam
gātey gātey sap süzüp hār kıysıniñ aldığa koyamıs ānā ciydi. (1-229) kōp
zōr hōrōk nekın wol; kuwāllı bolad. (1-230) ğālmındı pişirēmıs kop yāhşı
āwkōt ol.

beles me nāwruz nıme dı?

nevrüz nedir biliyo musunuz siz?

(1-231) nāwruzdu yendi cāñā cāñādān yeşitāyāppān. (1-232) wōzımem
qārıdım cāñā cāñādān yeşitāyāppān. (1-233) ilgeri wōte köppala bız
bılmeğičedik. (1-234) yendi köremen hāmme nāwrusku dep cāñā kıyım
kıyediler. (1-235) şo küñge kazañ kıladı hāmme. (1-236) kögöyülge çığadı.
(1-237) säyil kıladı mña. (1-238) dāb urup māylıs kılıp kop yāhşı kıladı hālī.
(1-239) bız cerge kora bop hōrōktü pişiredi. (1-240) kazañ dekçe ap çığadı.
(1-241) bız çekkege mārdennerem toza boladı. (1-242) ānā mārdennerdiyem
aldığa nan tarķatadı. (1-243) sonasān mārdenner ketet törkep hātinnar
māylıs kıladı. (1-244) woyunçu wōynāydi, dāb uradı, hālgenceg uçadı, kōbız
çaladı. (1-245) ānā māylıs kıladılar sālı nāwğa hoşluk dep. (1-246) cāñā
kıyım kıyediler tapķanı.

siz ciynahtı biles me?

siz ciynak'ı “kabristanı ziyaret etme” biliyor musunuz?

(1-247) hıdānāhāstā bāripku körgönüm jok nekın hāmme bāradı. (1-248) üç kündü wötkerip āhırğı küñü bāradı. (1-249) mārđım hāmmā kās hubu harab_ana şo ciynahta boladı. (1-250) şu mazar başıǵa boladı. (1-251) ana cürögüde qāysi bār bosam cılāydı. (1-252) anā külğön küledı, woynāǵān woynāydı. ciynāq dep baradı. (1-253) hıdānāhāstā cāñā qāysi nıme wötkēn bosa üstüden wol zıķ. (1-254) bārda birtté wondāy birtte mindāy deǵenneyin.

ciynax kabristannan başqa jerdeyem bola ma?

ciynak mezarlıktan başqa yerde de olabilir mi?

(1-255) qābrıstannam başqa jerde körmiyen. (1-256) ānā şu cılıǵā yekı kalla namāz keled; namāz wöttü hāmme şu nān, tabāķ kılıp baradı. (1-257) çliy ilācı cetmese ya iştārablasa törtte nānku pişirip baradı. (1-258) şu ciynāqāānā şüneyin ciyladı mārđım. (1-259) wonu bāǵāmına hāmmesı hıdānāhāstā ya külüp jatmāydı. (1-260) hār kım wöz cürögüde bar; bı hoşu şondām hoş külüb_oynap jiredı.

ANLATAN: Halisa Şermemet'in kızı 60 yaşında okuma yazma bilmeyen bir ev hanımı

DERLEME YERİ: İmamsahip/kiyan

DERLEME TARİHİ: 25.07.2009

SES KAYIT NO: REC 02.MP3

KONULAR: babasının ve kendisinin eski anı ve hatıraları, el becerileri

hò sizder qowmğa kıyan bolasılarınızma?

peki siz soyca kiyan mi oluyosunuz?

(2-1) qıyan! qışlağım qıyan qışlak. (2-2) maydalığımnam berı şu qıyan qışlak, şu qışlaqtı qıyan qışlak diy.

caşıñız neçede woptı?

sizin yaşıñız kaç?

(2-3) caşım almışta boldu.

atañızam şu qıyanda kättergenä?

babanız da şu Kiyan'da mi büyümiş?

(2-4) atam nargı bette kättergen. (2-5) balalı bop çağalı bop atam berge kegen. (2-6) hōb wonnañ keyin ana şu men ālmışta boppam ana şul şu

qıyan.

atanıs kısağığanma, qänneyi bob wötüp kegen; nımöwçü wötüp keğenni?

babanız nasıl ve niçin butarafa geçtiğini size anlattı mı?

(2-7) àtām zamānı worūstā zulımınan wötüp kegen. (2-8) há zûlım boğan hāmme nersesini täylap atam wötüp kegen çalaşaş wop. (2-9) berge kelip ana cälleblık kılıp nerselik kılıp şınnan şunça rızkı rozunı bergen huda, bızdı şundäy asırap kätte kığan.

hálnı mäyda bāççesi mınem wo pällänı mäyda bāçelerini wörttasta nıme fārķ bar?

bugünün çocukları ile eski çocukların arasın ne gibi bir fark var?

(2-10) parhı köp wonuñ. (2-11) parhı şundäy zağara tabılar waħam barei tabılmasam waħ baredi. (2-12) kımbatçılık qähätçiligler wötti; kaçça nımeler wötti. (2-13) şondā meniñ atam carar adamedı şu çararlıktan atam şu cälleblık kıp nerselik kıp bızdı bır kun har kığan çok. (2-14) neki hār boğan dünüyede wöte köbedi. (2-15) bır şunça pärça nangı zar boğan adam köbedi. (2-16) bır cılkı ağan atam berge kelip bağlangı küncüc cälleblık

kıgan. (2-17) änä şu atam küncüc cälleblig mınen şunça güzärä kıb
wötkergen. (2-18) kiyim bñr taptadan tabılğıçedñ. (2-19) äwwelki men körgen
mähälim böz toqup alaça kılıp yenimnar kiyeredñ. (2-20) son bñzdñ
zamanımızda bñr cum kälä çıqtı. (2-21) şu cum qaladän aşan bñr jıldan wo
jıldan bı jılğa bñzlerge bñr kälä kıp bereredñ; köp qattı künedñ. (2-22) häli
zaman köp patışalıq häy. (2-23) ayāğımıs çalañayağedñ. (2-24) men kätte
mätte men, menñ şularğa pätıye kığannan narman menñ ayağıma ayakqap
apergen. (2-25) bñs pähta tererek. (2-26) äsetten pähtağa atamkı salaredñ
şunnan tá akrıp bop kırâw bop qar cawğunça atam çinekçi samasedñ; biz
çinekçiedñk şu pähta tererek. (2-27) bñzdñ kışibımız şuledñ. (2-28) çaman
kış kese bähärge qalaredñ, äğär cök kış gärttey abay bosa bñz tertiş pähtanı
halas kılerek. (2-29) menñ atam bñr mñn ser, bñryarım mñn ser, yekñ mñn ser
pähta şataredñ. (2-30) atam qışlaqtñ bayıyedñ. (2-31) äyidi şu diykançılık
kılaredñ, atamnñ beşüz koyu baredñ. (2-32) atam hup wözimñnenwöziye,
kışlaqtñ bñrtesi boldu son. (2-33) äwel köp harlıqtı kördñ; wonnan keyin atam
huşüyaredñ cämnedñ qışlaqtñ bñr näperi hä desen häjšermet deeredñ. (2-34)
atam şundäy yaqşı adamedñ.

sñz cölgö köçüpsñzme?

siz yaylaya göçtünüz mü?

(2-35) men çölgö köçippen. (2-36) aynı ämelde köçerek. (2-37) atamı yekite
üşte tüyësi bare, tüyëğë bayleyerdı bızdı alıp keteredı. (2-38)
tüyöninğ üstüğe tenğarterek.

tüyöninğ üstüğe basatığan nerseleri nıme diydı?

devenin üzerine yüklediği eşyalara ne denir?

(2-39) cähäs; cähäz, culu. başqá āyıl, nohta. (2-40) çölgö bärıp woturıp
wötkezip keğıçek yekāydı. (2-41) qañçā māl tuwāredı. (2-42) hu köppala
ızapa çaş hatın köçkenimıs çok, bır kätte yenemedı. (2-43) kätte yenem
biybāk gättey gütti y cün pün iyirıp ma ğığıcedı. (2-44) mem bosā kozu pozı
bağıp jirğıcedım, ó maydā mähälımedı. (2-45) kättergên son köçkenim çok.
(2-46) a mına çaņa yekı cıdam berma wözım köçayappan. (2-47) sáydnı
ıçıge, wottın ıçıge woturğuçek. (2-48) üyümüz lāçıgedı; toğaradanedı,
toğaraláçık. (2-49) wonekı hadanı iyirıp başını baylaysāņa toğaranı ğirdinı iyiresiz. (2-
51) üstüğe kätte ğilemdı caza redı, ana boğıcedı lāçık çopannın koşuday.

neçe ulunuz bar?

kaç oğlunuz var?

(2-52) şükür tokkuzulum bar malı huda.

ullarınız nimeş kıladi?

onlar ne iş yapıyorlar?

(2-53) ullarım biröwü diykân, biröwü mälüm, üçöwü mäsşinçi hayat. (2-54)

hòp yekite maydası bar bılar māl bağadı.

wözün işläyäläşmäli?

kendiniz çalışabilir misiniz?

(2-55) işleymen, hámme iş meni kolumnan kegen. (2-56) işhu şu kiyiz

nmağıldım, wörmek tokúdı, cib iyirdim, hâ häşiyetüpek kıldım. (2-57) äwöl

cipti çıratas törtün kılıp. (2-58) mınça täqtäğä woraysız. (2-59) wonu son

tähtäğä woräysiz-ana minı tögösiz-ana monçağmınan baylap çığası, ana

wol häşiyetüpek. (2-60) kızların zebi şol. (2-61) ketermen kızlarğa boladı.

bir ketermen kız nımelər sazlaydı?

bir gelin gidecek kız neler yapar?

(2-62) äwöl häşiyetüpek, düyüm pärde tiğedi hâl pärde, hòp seyim-ana

pıstı tiğedi hâl pıstı. (2-63) ä töşök, boğjama kıladi, gilem kıladi. (2-64)

yekîte cûktûn betîge tîrtkîj bolâdı. (2-65) çımıldıkı kılâdı.

sizler kızlıklarınıza nîmeler sazlaşan?

sizin döneminizde neler hazırlardınız?

(2-66) e bîzdîñ zamanımista hiştime sazlaşāmız jok. (2-67) bîz zāmānīmista şu gîlem kıptı kıyis kıptı ana şo.

nîme hîregler kolunuzdan keke pişîrûwû?

hangi yemeklerin pişirmesini biliyorsunuz?

(2-68) menî kolmnan köje keledî, maşawa keke. (2-69) cûgôrûn tûyesîs ana boladı cûgôrû aş. (2-70) hîllebölöp tûyesîz wol sınmaydı. (2-71) ana anşan keliğe uraberes pâhsä pâhsäöp keleberedî, ana bolatığam bolı salası köje aş. (2-72) bîlesîge nîme, bîlesîge suw taylaydı. (2-73) suw mınan kögöyül pögöyül şaş şaladı. (2-74) şîmelektî bîlemen, cılda şîmelek koyğıçem. (2-75) şîmelektî âwwel cuwup kazağa salıp koyâsîs. (2-76) wonnan keyin asan bıl gârtéy tamır alıp âk bop çığadı. (2-77) wosoñ minı bîr çäylä şalışız ya sândelge ya läğenge şînneyin câzık nersege ya tîqtanın üstüğe çayası. (2-78) wol asan gârtéy gârtéy kögörüp çığıp kög bolıp nîmkala âğ bop kökkö üyrüldü, minı tûyesîs keliğe şap. (2-79) keliğe tûyüb ana minı

cuwup çayıp alaberesiz, cetti qäytä tüyesiz. (2-80) äppäq süd bop qaladı
 aşan. (2-81) bı sütkä aşan un çayadı. (2-82) sümeleğ woçaqtıñ qazannı
 qazadı. (2-83) çekkesten laydan bir kārış kıp üyüp dāş baylāydı. (2-84)
 dāştıñ-üstüğe aşan cıpkā çayıp mā kıladı, ana ansoñ qazañga saladı. (2-
 85) ana qayniyberedi, bir keçe kündüz qaynāydı. (2-86) ana wol betus
 sümelek boladı. (2-87) qışläğ jām boladı, qānça woyūñ kıladı; säyil kıladı. (2-
 88) qānça koşuğ-äytadı.

nıme koşuğlar-äytadı?

hangi şarkıları söyler?

(2-89) wonı men bılāyappamma? (2-90) täyyi koşuğ-äytip körgöm coq.

siz üylenip keldiñiz nıme kıyınçılığlar kördüñiz?

siz evlenip buraya gelice ne gibi sıkıntılar yaşadınız?

(2-91) qıyınnıqtı köp kördüm. (2-92) mén yendi ayssam me bolaman. (2-93)
 qäyyinemniñ qolda paqāt bändiyediñ men. (2-94) äna şundäy küñnerdi
 körüp körüp çıhtım. (2-95) häli yendi şo qārlıq wözim başıma kepti. (2-96)
 ana bı kāse äynālīb-adam başığa keleberedi. (2-97) neğın men häli şu
 kelimnerime bir luğma gāp täylämiymanki şol wözim yesimde turıptı, şo

körgön kunum. (2-98) men mínça zäğärağa zāredim. (2-99) şunday künnördüyem men kördüm. (2-100) hāliķu yaḥşı künneriṃis ālhāmdıla şükür. (2-101) köbler dad diydi kelinnen gāp boladı. (2-102) kelinnen dad diydi nekın hāli kattiyemes. (2-103) hāli menin yekkeliniṃ ayrılıp ketti, beçäräler yaḥşı. (2-104) üyümdegi kelinneriṃhu şükür cüda ham yaḥşı.

bir hatın bir hisinikke kızıdırıp baratıǵanda nımler kıladı?

bir bayan bir akrabasının evine diderken neler hazırlar?

(2-105) pätir kıladı, külçe kıladı, çeğelde kıladı. (2-106) toyğa barsa qallama kıladı. (2-107) ha qallamanı cāyasız, arasıǵa cāwdu sürtesiz. (2-108) ana ayını qaşıqtan urup betiǵe gül kılası, ana qazanğa täyläys. (2-109) üstüǵö bora sebesis boladı qallama. (2-110) men mäydalıqtan yenamaları qoldan çıǵıp ketken koppala bir nerseǵe ustayemes. (2-111) wonça men kılıp bir nerse çıǵaralmıyman, qallamanı bilemen. (2-112) bir hi bar paratayu, başqa nerseyu kop bilede, men wolardı bilmiymen. (2-113) äwöl men sizge äytäyin haptada märdim bir cāwlu jemeǵıcedi. (2-114) şo äytqanımdeyin köjö tüygüçedi, maşawa kığıçedi, mäkkeyi tüygüçedi, zağara pişirgıçedi; mäkkey zağarā, arpā. (2-115) nimeni atalarımız gudaṃǵaüzeredi buǵdaydı. (2-116) buǵdaydı wözümis cemeǵıcedik. (2-117) zulum hukūmāttın zulumu,

güdamğa üzereği. (2-118) a şu güdamdı pırıra kımasaķu cerge tuķum sebaľmağıçedı. (2-119) äwwel qıyintedı, häli aşan~äli hämme nerse şükür bar.

päysa tabuwçı?

peki para kazanmak?

(2-120) paysa tabuwam häli yaķşı äwölğiden. (2-121) päysa barmedı gäp parmedı äwel. (2-122) häli bäççeni körün mına bır wonaşar bäççeniñ kolda tılpın şunıa ħarçını tawubaladı. (2-123) cıret tabadğer wo waķta bosa tabalmağıçedı.

siz bır mama bolup çäqäläķ payda boldu nıme kılas?

siz bir nine olarak yeni doğan bebeklere ne yaparsınız?

(2-124) çäqäläķ payda boldu kındığını kesed~ana. (2-125) cörgöglep alad~ana. (2-126) kındığını baylaydı kanasa wölip qalat dep. (2-127) qalın cörgögleyd~ana sinabağal bomasın dep. (2-128) başķana şolda kásel bosa dakterge aparadı. (2-129) häli zamana köp yaķşı. (2-130) ilğeri zaman kızilçanı dāsten törtte, beşte, üşte, yekite, birtte qaladıken kätte gül kızilçanıñ dāsten. (2-131) şul cıyip ketedıken, kamaydıken bäççe. (2-132)

hălî şükür döwlet yähşî bâceledî wäskîn kıladı. (2-133) anâ kızılçâ çîhmäydî,
kögjötöl çîhmäydî, kätte gül çîhmäydî. (2-134) wäskîn kıladı.

sünnetî toy kıpsılárıñızma sıızler?

çocukları sünnet yaptırdınız mı?

(2-135) häyye kıppıs. (2-136) yähşî sünnetî toy, tapқан köp kıldı, tappağan
az kıldı. (2-137) cetişkenimîştî kılıb~anâ toy kıldık, kolunu halallattık. (2-138)
sünnetî kımadı mûsûlmançılığı kām bolatta.

nākıl wözünîs~eşitkenme sıız?

siz masal eşittiniz mi?

(2-139) yeşitkemminen mâydalıkta yenemalardıñ~altan yeşitkem bosamam
menîñ yadımnan çığıp ketken, menî sālım almışta boldı. (2-140)
üylengenîme kırğ jettî cıl boptı.

wözbek қошуғам білмеys me?

özbekçe şiir de mi bilmiyosunuz?

(2-141) coқ қоşuқtıyām білmiymen. (2-142) bız wo қоşuқtúnı içide bosaq bız
ürgönêredіk. (2-143) bız yägîren mâldıñ~içide malğa қара, iyneke қара,

hökküzge jem ber, çäper_äyda. (2-144) biz çäper_äydağıcek, ana

mindiy_nadamedik. (2-145) täni koşu_ktu bilmiymen.

ho salamat bolu_nämme!

hala çok sağ olun?

(2-146) salamat bolu_n.

- ANLATAN:** Mehmet Haşim Hıdır Bay'ın Oğlu, koñratların koldâwlu uruwuna mensup, okuma yazma bilmeyen 53 yaşında bir çiftçi
- DERLEME YERİ:** İmamsahip / Miñbataman köyü
- DERLEME TARİHİ:** 30.07.2009
- SES KAYIT NO:** REC.03.MP3
- KONULAR:** kendi yaşamı ve köyü hakkında genel bilgi, koñratların yaşamı, gelenek göreneği, diğer özbeklerden yaşam ve konuşmadaki farkı hakkında genel bilgi, küçükken koñratların yaşadığı zorluklar ve sair...

ātıñıs, atañızdı ātı?

(3-1) māmād-āşım; hıdır bāy. (3-2) kâwmğa koñrāt.

kışlağınıstı ātı?

(3-3) miñbatmān.

miñbatman nıme degeni?

(3-4) miñbatman, qādım babalarımız tārı kığānākān. (3-5) tārıda miñ

mäsälän bātman boğänäkän. (3-6) batman dew şö päle ƙapt_äytama, serini_äytama? (3-7) şonna miñbatman bop ƙağänäkän. (3-8) bız bädäz iñkıláb şul wātänbektin iñkılábıdan bërmağan bergä sükünät ƙığan. (3-9) babalarımız bërğä pärı daryadan kegänuw, köşmän bolup kelip kelip şörgö woturıp ƙağan.

närğı bette ƙışlağlarınıstı ätı nıme?

o tarfataki köyünüzün adı neydi?

(3-10) närğı bette. (3-11) menku wözim äwğanıstaña payda boğammän; neken ätam wötüp kegän, yenäm wötüp kegän. (3-12) min täyjigıstanda ƙap ketkän. (3-13) buğara yäd boğıçıdı täyjigıstanıku sonı boldı. (3-14) uruşup şorawudan zor körüp ƙaçıp kegända. (3-15) minä şul hämidäyradan wötken. (3-16) hämidäyradan köp näfärläräm ğärh wolup wölip cıtip şörgä ƙep ƙağanda. (3-17) ƙunduzıw şul_orta ahtöbëwu şul_ortağa sükünät ƙığan. (3-18) meni wözimäm täwälitim ƙunduzda boğammän; nekın bergä sänäyi çili çärda kegammän. (3-19) köp ƙonrat bar ƙunduzda. (3-20) ƙum ƙışlak, älçınnan älıp äyni hädişannın cängäligädäwur bır ceti säkkiz mäçit bär. (3-21) á wördä bır bësh mäçit görtöbädä barmıs. (3-22) berdä bır mäçit barmıs.

ƙışlağlar mäşit mäşit hisap bolatta yä?

köyler cami sayısına göre değerlendirilir de mi?

(3-23) á мәçit мәçит ısap bola. (3-24) hár kâwmnıñ wözünıñ äläydä bir мәçiti bar. (3-25) bir мәçittä yüz hanâyam boladı; köbırägäm boladı azırağam. (3-26) bız bäisabı nıkägä cetmıštämä, çetmış birtämä şunäy. (3-27) şu qışlağımız bir мәçit-äli; bir qışlaq bir мәçit. (3-28) hämmämiz uruwımız bir. (3-29) taypamız bir koldawlu kâwm bolamız. (3-30) koldawlu kâwmnıñam älmış bolamıs.

äslen konratlar wözbeklerdın käysi uruwarıdan kegen; kaça täype boladı bılar wöz worttasığa?

köken olarak konratlar özbeklerin hangi boyundan gelmekte, kendi aralarında kaç oymağa ayrılıyorlar?

(3-31) konrat älmış taypă buladı. (3-32) älmış taypă, ahtamğalı masälän wonsäkkiz uruw. (3-33) hä koştamğalı wonälti uruw. (3-34) äyinnı boladı wonäki uruw. (3-35) bıl qāncāğālī boladı wontört uruw. (3-36) bız wontört-uruw qāncāğālī koldawlu kâwm bolamız. (3-37) wontört-uruwduñ äm köbünı bılămän. (3-38) masälän çöllik bar. (3-39) çöllik, ulıs, karawursak, galá, kortoğay, döská, kará, topkará, celkilák, maltáká, kuyún, ey şular häması wontört uruw boladı. (3-40) koldawlı wontört uruw bolıp

bir-äğäyin kelädi. (3-41) başkası bıl wonäki uruw bosä märdimi beşpalaw, kawkawu, qäçäy bı tayıpa kelädi; wözləri bilädi asan wolar.

wolardı uruqlarınıyam billes me siz?

onların oymaklarını da biliyor musunuz?

(3-42) a wolardıñ uruqlarınıñ şu qäçäy, kawkawu, mäslän beşpalaw şolar wözləri äläydä äyinni kelädi wolar. (3-43) qoştamğalılar bar bı qarakötärmädä bar qonradlardan qoştamğalı, wolar wözi bilädi wöz uruqlarını wonaltı uruw. (3-44) märdimi qazayähli aqtamğalığa kelädi. (3-45) wolam mollaqluda bár. (3-46) mázarda bár. (3-47) biziñ uruqlarımızdanämäs mähşät älmış täyfağa kelädi; älmış täypa qonratğa kelädi.

maydalığıñısta qonratlardı kättesi kimeydi?

siz küçükken qonratların baştageleni kimdi?

(3-48) kunduzda maydalığımızda häyjdosa, häci haldar á köbiydi wodayın.

(3-49) wol beqlarımız wötip ketkän wötämbegiydiwu, qancäğalınñ älmıştiñ begi. (3-50) ä beqlarımız uruşub uruşub şuney ınkılap kılıp kaçıp wölip kettidä. (3-51) wötämbek şayit boldı. (3-52) märdimi kuççu şayit kığane mazarda. (3-53) ä mانی müysäpiñten häciüsüpbeğimış şordä wötämbektiñ

ämäkışi boladı. (3-54) hācīūsüpbektin berdä nebäräläri bār. (3-55) á mollaħudayar äğäyinninġulu bār. (3-56) hācī ħalmırza bīr nebäräsi boladı wol ħunduzda şu pällä. àħşam şördä bāridi.

wotāmbektī uruşılrıdan kısa kığan coğma atalarınış, babalarınış minday uruşkan qārde uruşkan dep?

vatanbek'in savaşlarından, babalarınız dedelerin nerede nasıl savaştı diye bahsetmedi mi?

(3-57) miná aħtöbädä uruştu. (3-58) çardarada uruşkan. (3-59) bılortadam barıb mázarda dāştı ardana dep wonda uruşkamma. (3-60) meniñ yenälärimäm ħayrabatta woturğanda şo mazarda uruşkanekän şaķāw äbiłlä ħan ağan pällä. (3-61) ħoñrallar manan ħaçıp barayatķanda bıl türmennerġaytkan (tatķa keğan bılar sıler ħaħlaşandır, ärsäräğä ħärslaşandır, qaçmanar) dep türmädiyem wöltiribergäsän (felġ ġayıptı qaçınar) dep qaşqänäkän. (3-62) ħoñrallardıñäm iyini wot berip ħoñrallar wolardıñiyini wotberip ketkänäkän. (3-63) bılğänki içidä türmän äskäräm bar ħoñradġäskäräm. (3-64) şorāwınıñ äskäri ħoñrallardıķini wotberip ketibirgäsän narmağan qäytışidä türmändiķiniyem wotberip ketkänäkän. (3-65) wözläri wöziçidä beñtipaķ kıp sırp ħoñratıķini ot berdiyu türmändiķini

ot bermät dep. (3-66) çardarâwu ahtöbä şul ortada boğan. (3-67) çarı beğäm bärıdı wötämbektıñ bıläsdä cürgän. (3-68) bıl üsüpbek ämākışı boladı şõrdä iyı mınmatmanda woķu weldı. (3-69) ınkılaptıñ içıdä wöldü.

kunduzda bır uruş boğan ğalcaylarmınam şu ıonratlardı wortasıda şını yād bıles me qänneyin uruşķan?

kuduzda peştunlarla ıonuratların arasında bir savaşı olmuş o savaşı siz hatırlıyor musunuz?

(3-70) co wonuķu wo pällä men cänğäğıdeyin päydä boğanım coķ. (3-71) wol owğammäzärdä boğan biyrdä äşu ahtöbädä owğammäzärdä uruşķanda. (3-72) şu ğalcäyılär kelıp ıonrallar ğırdıñ alı urğan urğan täslım bolaman degändäyäm bılmäy täslım bomäy içıdän asan bızılıp wona tabıyät kığan adamnar bärıp kömək kılıp soñ asan ıonrallardı şıkäs bergändä, beğläriñı. (3-73) uruş şındäy törkäyğänäkänkı bılar wötp keğändä bılardıñ üstügä şorâwunı koybırıp bılardıñ iyıñı wot bergäsä narmağan mollalar aytqänäkän (bılarğa cahād pärz boldu, cahād kınğarendı.) dep ämır bergän. (3-74) bır hıl mollalar bosä (tabıyat kınar mıña, á bıl üstügä şorâwunı äpkıldı.) dep mollaları hıdayat bergän bılarğa; beğlärgä. (3-75) á wolarğa bosä (döwlätkä hıyanat kıldı bılar, şorâwunu qäytar.) dep. (3-76) şorâwunı

bosa awğanistan, beğlärdi qäytärälmağandağın şorawunu wötkärgän üstügä
 şo pällä. (3-77) än şınnän şorawu wötüp kelip bılardıñ iyni wotbergän. (3-78)
 uruşqän, kırğan, päs wötüp ketkän. (3-79) beğläş şikäs cegäsä narman bıları
 owğanar äsir-älip hiylısını kabilğayäm bändi kıp ketkänäkän. (3-80)
 kabildayäm bir-azıräh wädä zäyırhanu, şāmathanu, nādırhan wolgıñçämä
 bılar. (3-81) halbay kabilı dep çarı kabilı dep şo kabilılar hämmäsi äsir
 bolub-ana woralbaşır bızır qaynatayam, häyjhalmırzanıñ atasınıyam
 äbdinäbi näzir değıçe. (3-82) şular hämmäsi kabilğa bändi-öp ketgäsä
 narmağan şo şāmat hannıñwu, şawālı hannıñ şolardıñ işini kılıp näzirliğıni
 kılıp birawu näzir diykänı boğan, birawu näzir maldarı boğan şonnäy näzir
 bop kätıp keldi. (3-83) bıl ıbrayım bek kelip päs wötüp ketkännärini kısa
 kıladı. (3-84) äsilku pätşä ıbrayım beğäkän pātuwa bergän. (3-85) wol-asan
 berdän (yendi bızdı owğanıstanda koymäydikän bılar cäy bermäydikän.)
 dep päs açuwanıp wötüp ketkänäkän biharağa.

begler qänneyin bop beg boladıken?

bekler nasıl bek olurmuş o zaman?

(3-86) yendi beğläş “nazar körmese bök bomaydı, hıdır körmäsä bāy
 bomaydı değan” a wol bağayrat bosa, gätäy bir hüşyār bosa, ğayratığa

çidíyalmaý tentäklíktí boyn-ağambosa beń bop ketättä. (3-87) döwlatí
 awğanistanğa bosa, qorqah bosäyäm sıyasatmadar bosa, hāt bilsá, külep
 tursá, mardımdı cäfs kısá wo raqamğa kamyab bolayäp. (3-88) wo pällänin
 begi bosa atmağäkän, urmağäkän, kaçmak sürmägäkän. (3-89) tayah
 minam bosa, mintih minam bosá, kılıç minam bosa, at minam bosa
 wonnâyın begäkän. (3-90) owomam bosa gäyratıdan. (3-91) şu beğlärimiz
 hämmäsiyäm owamlıhtan pás qağan.

wözıñıs nımeş kılasis; kisibıñıs bar ma?

kendiniz ne işyapıyorsunuz, mesleginiz var mı?

(3-92) diyqançılık kılamis.

nımeler yeğesıs?

neler ekiyorsunuz?

(3-93) buğday yeğämıs; tərbız, qawun yeğämıs. (3-94) pähıta, küncüt, zıgır,
 mäs, makkä yeğämıs. (3-95) bahkärliımızem baruw wözımızdıki çok. (3-96)
 mına hamsayälärdiki bär. (3-97) bağıdanam yahşı aladı. (3-98) şu pällä
 rawacımız minin köbırägi buğday. (3-99) şu buğdaydı köbıräk ıstımal
 kılamis. (3-100) därehtanam ana çınär dep täräk dep köbırägi täräk mardım
 ıstımal kıladı. (3-101) kämitim älmawu älbıhări. (3-102) a möwäli

därählardan cüzüm, äney şu şáptalı şu zallardan zardālı kāmām zardālısı bar.

**ķonratlarhú ķawunkārlike kōp māshūreken sabıķ āsqelendi ātını
çığarğān?**

**ķonratlar kavun yetiştirmekte çok meşhur, önceleri askelenin adını
ünlü kılmışlar?**

(3-103) bızlar ķāwun yeğāridi ġāziḥanıġa āt çığarğaniydi ġāziḥanı şu pālā
ķurturup bomāy ket. ķurttan ķorubalalmāy hāli tārbız yeğāmiş şu pālā. (3-
104) ā bergā ilğārilār alapoçāḥ dep zārmātın dep köldānāntor dep ā
ġāziḥaniydi pīsāndi. (3-105) hāligā bosa boptı prākı dep mınowdayı āylabātı
dep. (3-106) ķāwunām āynıp ketkän, alları köbāyip. wonnāyġā āsqālān dep,
āsqālānġa ķāwmnarımızgā köldānāntor pīsāntiidi. (3-107) bergā bosa
imāmsayıpkā ġāziḥanı pīsānt. (3-108) şo alapoçāḥ dep āpkeğiciydi wonda
bıḥārādān keāmmā şu owğanıstanġa kādimi tuḥumnardan woalapıçāḥlar
coğalıp ketkän. (3-109) türkū şu kızıl koy ķonrātın koyiyeķān; ho ķonjur koy
diymiz. (3-110) türkinin mānāsı ķonrātın koyiyeķān. (3-111) hāli mārđimi
türmennerāytadı bıl ķonuriytiydi bıl. (3-112) ķonrātın koyiyit diydi. (3-
113) bıl bergā kep hāli mārđim lāfzini tāġır berib ārābi kıptı. (3-114) bomasa
şo ķonjur koy deġiciydi āsil ķonratmınan wōtip keğān owğanistánā. (3-115)

yendi hər qäysimiz wolku bir türk bolamıs. (3-116) qonrātam wözbägäm
 hämmä türkkä kelädi. (3-117) bir wäht babamız; äsilku babamızı kättäsin
 tärihtaqu elägänçi baba diydikän. (3-118) şol bir qonur ätti minip diyü ulah
 kegeneken. (3-119) wo päller ulah mäylis boladıkän şunda (qonurāt alıp ketti
 qonurāt alıp ketti şunnan türktän bil mänindü miña qonrāt kep qağanäkän.)
 dep şunu babalarımız kısa kığan. (3-120) şo qonurättı nāmığa bomäytiğäm
 bosa hämmämizäm türk.

alışkanıñıs coğma?

göreş tuttunuz mu?

(3-121) ey alışpız kämäm alışpız da. (3-122) mänä şul imämsäyüpkä,
 kunduzğa kämäm alışıp; wondäyın nāmı alışkanımız coğ.

alış qänneyin boladı sizlerü wortalarıñısta?

sizde göreş nasıl tutulur?

(3-123) yekü qäğma çiyib yekü yähtan çığadı mısäbağa kılıp. (3-124) hər kım
 hünärini çältip sonıasan alışıp yä çäpänaladı; yä kuçaqlabaladı. (3-125)
 küçü cessä cığıtadı, hünäriniñän cığıtadı, hünärü bomasa cığılladı. (3-126) ä
 menäm çäpäni deb yä inäşırma dep bir yekü çaldı bilgüçidim. ayäka

kakandı kâwşäk diydi. (3-127) ä çäpän~ağandı bosa mına gôşşägä
mîndîrädî mîni çäpänî diydi. (3-128) a mına içiden~alıp iynen~aşırıp işki
yâqâ tamanam täyleydi bırap. (3-129) raqâm raqâm çalı barda âlıştınam.

bı âlışlardı kâysi waqlar kığıçedî wözbekler?

bu göreşi oyununu özbekler ne zaman oynar?

(3-130) şu özbäk bār âlışıyam bār mınıñ. (3-131) toyu bār, âlışı bār, âtı bār,
ulāğı bār. (3-132) hālî şu pälle coğalıp barayaptı âlış gürünîyam tāmîlları
âwşup. (3-133) wö pällä âlışları köbäkän pîsântäkän. (3-134) âlıştın cäyığä
yendî diyqançılığını peşäp kitkän; käsäbäkârîşîñî peşäp kıtkän. (3-135)
mârdım yendî âttı mîmmäydi môtär~ağısı kelädi; môtär~alıp çapkısı kelädi.
(3-136) kämäyi kıladı; dükän kığısı kelädi. (3-137) u wäht âlışıp cürgän
pälleler minnayın bîr käsäbäkârdän mārüm; mindayın bîr mäs pällä. (3-138)
açam bosa ağä şübügün~aşam maşawadan toysayäm yettänî şu âlışını kılip
çäkärin urup cürgän~adam. (3-139) hālî şu pällä bosa käsäbäkär köbäyiptî
yendî âlıştı coğatıp âttı coğatıp maldallık kıladı. (3-140) bîr hılları diyqançılık
kıladı. (3-141) bîr hılları dükändärçilik kıladı. (3-142) güzäränîñî mähşät
âwâlgıdän peşäp kıtkışî kelätta.

qäysî woyinnar baredî sizlerdi bāçeliklerîñîste?

çocukluk döneminizde hangi oyunlar vardı?

(3-143) wo pelläniñ woyını, aşıñ woyñäğičiydi kättälär. (3-144) á toy bosa keskesoyñäğičiydi. (3-145) yá kızlar hatınnar keçäläb ahsiyägoynasa. (3-146) wonnan başşa nıme woyin bar. (3-147) toboyin bāriydi, çiliğoyın bāriydi.

qānniyn woynaladı şu woyunnar?

pek bu oyunlar nasıl oynanırdı?

(3-148) toptı yekı nāpār bek turadı. (3-149) ä āltı nāpār bosa yekı tāqsım boladı; ya säkkiz nāpār bosa törtöwden säkkiz boladı. (3-150) asan bışawu bek turup bışawu nöwbätālıp tobālıp tobāğan adam toptu urıp turadı. (3-151) ä päygäğä kaçıp barıp kelädi. (3-152) ä bergä kesä nāwurālıp toburadı. (3-153) kaçıpbaralmasa bergä tohtap turadı. (3-154) ahsiyäğiyäm mäsälän siyaktı şu aydın carığda ātsa kım bāıp tāwubasa wol päykäğä ālıp kesä bış mārre ızapa boğıçiydi sızıp koyadı cergä. (3-155) päykä degäni yendi mäselen yüz mıtır yekiyüz mıtır narmānda bış cerdi bış päygä ğıladı. (3-156) şonnañ kaçıp kelädi bıl päygä boldı. (3-157) soñasan biysap bola päygäğä kesä. (3-158) şonna nımrāyı ursā bosa asan nāwur āwuşadı bış; bış tāğır ciydi.

neçeułunus bar sızdı?

kaç oğlunuz var?

(3-159) şükür pāzlı ħuda törtulūm bār; yekı kızım bār. (3-160) bıřāwnü pātiye kıppam; bıřāwūnū üylāntıřıpān kättāsıñı. (3-161) hālī wözım bışıyım bar. (3-162) ä yekı üylāmmākçingā pılım coқтаālı? (3-163) ħuda pılını bersäüylānāmān.

cāşıñız neçede wold dedıñıs?

yaşıñız kaç oldu dedini?

(3-164) yellig cettı.

uldarıñız nımeş kılādı?

oğulunuz ne iş yapıyor?

(3-165) ulumnıñ bıřāwū usta. (3-166) mındayın bölék mölék ħıřt terādı; tāmır sazlaydı. (3-167) köpışı sazlaydı; tāş terādı; ħıřt terādı; gılķārlık kıladı. (3-168) bı yekāwū řu pällä mākťāpkā wokıydı. (3-169) bıřōwū bosá kořāydäydı dıyķañılık kıladı.

başqä wözbeğler nımeş kılādı, koñratlar nımeş kıla? rāsmı rāwācidä

färķı bar ma?

başka özbekler neler yapıyor, konjratlar neler yapıyor; geleneklerinde bir fark var mı?

(3-170) co bñr toy moyı manam mindayın bñr pırhñ bomasa räsñm räwäcñññ; başqa kılätñğanın hämmäsiyäm ğärñpçilik, diyqänçılığñ şñ kärñ bär kıladı. (3-171) räsñm räwäydä hä gätäy pırhñ bola. (3-172) toyıda pırhñ bar; bılar bñr bñr cegä cawçılığa barsá pätñyä toy kısa, bılar apparadı bñr mal; ya āşñp kessä yekñ mal. (3-173) konrallar alıpbara tört mal. (3-174) şñña ya rāşā caw, bñr yığırma wotıs serñ toyunññ äwäliğä ğürñç, cetñ säkkñs serñ mäwä, tört beş näpärğä tön şunnäyñ räsñm räwäj bar. (3-175) bñ räsñm räwäj bosa bñ hämsäylarımızda coğ. (3-176) bñr ulāhtñ ızafa täyläp koyadı, wonı şāğ ulak kılıp şñ toyhanāğä cetkñrmey başqa mardñm iyñğä barğınça colda ālıp kaladı. (3-177) cağalāşñp töbälāşñp uruşam boğan, töbölāşkänäm; tärñp ulahtñyām wöltürñp täyläğänäm. (3-178) şonardı koydırdıñ hālñ coğaldı hālñ. (3-179) ēy wol uruş boldı.

başqa wözbeğlerden gäbleriññste pärhñ bar ma?

diğer özbeklerden konuşmada bir farkınız var mı?

(3-180) ä ğärtäy pırhñ bär. (3-181) başqa wözbäklärñññ bñr hñl dörmän mardñm, bñs keçñp kör desäk wola suwğa bñr keçäläp kör diydñ. (3-182) hñwá

bır hılları mäsälän attabanı mänäk diydı bır äftäbä diymiz. (3-183) howá bır nesäni älipbar desä. (3-184) bır äytamızı kı bır näsäni älipbar hēy wona älipbar. (3-185) wolar äyta minawdı eltipber. (3-186) yā çığarıp sala, miymän kelsä çığarıp sal. (3-187) a wola bosa çığarıp cübäriñ, yā eltip koyıñ. (3-188) ä bır maynağı diymiz. (3-189) wol maynağı gürünäm konratta. (3-190) ä wolar çañnāğı diydı. (3-191) şul çañanı maynāğı diymiz. (3-192) ä maynağı qäyirdä; ä bır äwzunuzğa bır gäp kelä maynağı qäyirdä. (3-193) läfzimizgä gärtäy täbädilä kemäsä tüşämiz bır birimizgä pärh kımäydıku. (3-194) bırñ kälmağä pärh kıladı gätäy. (3-195) hıç ya sıra sıralarıñ nımä dewäm soraydı qäysi pällä. (3-196) hıç senı qäyirdä ciräsän sıra men senı körmiymän. (3-197) änşo sıra minan kelädı. (3-198) bır nesäni körsäsäñiz mانی. (3-199) bır nesä çok kانی? tawupber! heylä mانی. (3-200) ä bızıñ qädım wädä siyaşallarımızıñ sälläsi boladıkän. (3-201) şu pällä sällä gürünümizäm coğalıp ketkän räwäci. (3-202) läçäk diydı.

bır sizderde bar medı, başqa märdımdeyem...?

yalnız sizde mi yoksa diğər kavimlerde de var mı?

(3-203) türmän märdımdäyäm bāridı. (3-204) türmänü şu konratta bāridı. (3-205) märdımi tatardayam baräkän tataram mayda mayda baş woräydıkän.

(3-206) hətinnar woraydı. (3-207) qışlāmızda bīr yekītā nışanağa ƙaptı
 säksännän-āşıbrıgän. (3-208) sābıh şol ämr-älīmħannan bermağan şu
 bıharada räsīm räwäş şu ƙonuratƙa bop ƙağan türmän mīnän. (3-209) şo
 räsīm räwäjīgä ƙıp ƙetkän. (3-210) coğālıp kettı yendı räsīm räwäç. (3-211)
 kelīm boğasän woraydı. (3-212) ƙòymäydı asan tá ölginçä bāriydı. (3-213)
 həlı yendı ƙoyup ƙetkännäriyäm bār; üylänğänıñ nışanası. (3-214)
 ƙazählar-älı ƙızıl lata woraydı üylänğäsän narman āğ lata ƙıladı. (3-215)
 ƙonrallar bosa o pällä üylänğänı sällä woraydı; bāş woräydikän. (3-216)
 türmännäräm şundäy. (3-217) türmännärƙu çätır çamılmäydıƙän şu taƙıyā
 ƙıyıp üylänsä sällä woräydıƙän wolaram.

hò äke köpten köp täşäkkür sizden!

(3-218) hanābat!

sağ bolıñ!

ANLATAN: Bibigül Hacı Mırat'ın kızı, konratların şıban uruwuna mensup 75 yaşında okuma yazma bilmeyen bir ev hanımı

DERLEME YERİ: İmamsahip / Minbataman köyü

DERLEME TARİHİ: 30.07.2009

SES KAYIT NO: REC.04.MP3

KONULAR: kendisinin hakkında genel bilgi, el becerileri, çocukluk hatıraları ve konratların bazı gelenegi ile ilgili bilgiler.

neçe çaşıңызda üylenniñiz?

kaç yaşıınızda üylendiniz?

(4-1) wontört çaşımdaüyländim.

mäktep bármedi mäktepke woğuğanmasız?

okul var mıydı, siz okula gittiniz mi?

(4-2) cök! mäktäp päktäp coğıydı wo pällä.

namāzlık yā başqa zārürätlärdi qärdenürğengičelleriñis?

nemaz kılma yada başka gerekli eğitimi nereden alırdınız?

(4-3) ä şolardan ürgäñgändä! şu mollalıq bāıp ürgäññän. (4-4) atāmız iyi zūlmabāt dip wo yäktäyedı.

neçe balanız bar~äli?

şimdi kaç çocuğunuz var?

(4-5) häli şükür birtteğänä ulum bar.

huda bersin!

alah bağışlasın?

(4-6) huda bersin. (4-7) woyāğını huda āldı berbiydı.

çayı cānnet bosun, nebereleriniz barma?

mekanı cennet olsun, torununuz var mı?

(4-8) bār şükür. (4-9) tört kız, birgene ulu bar ulumnān. (4-10) kızımna qaldı üş ul üç kız.

cāşınız neçede boptı?

kaç yaşındasınız?

(4-11) cāşım cetmiş beştämä, cetmiş~alttama boldum.

kızlık wāhtlarıñızda nıme woyunlar woynağıcıelleriniz?

çecukken ne gibi oyunlar oynardınız?

(4-12) kızlar wàktıda kūrçak purçağ-oynāğ-ıdık ilgärgi zaman. (4-13) bıl keçäsiğä woynā-ıdık kätte kätte sızahtay bāçeler menenem āhsiyäğ-oynāçedik; tirkāmbāwūg woynāçidik. (4-14) wōnda birtä ayıp kımasidi. (4-15) yeni munāwçäğāna koşulub-oynasā minıāyıp kıladı. (4-16) ayıbam kımāsidi; şumnuğıyam cöğüydü wonça adamnı. (4-17) wo pellä kiygänimiz, alaça kiygiçiydik. (4-18) kılın bop keğāndiyem alaça kiyp kibedim men. (4-19) ä yendi wonçäh minçäk käläni közgä ilmäydi; pişänt kımäydi. (4-20) wözlär çığıp bazardan saylab-äpkeläyätir. (4-21) alaçadan başqa qädimgi bir parça şayı pāyı dep bārikän; başqa coğuydı.

mına bırent-äytadıhu buğdäynan wo pällä coğet diydi?

bazılar diyor ki, o zaman buğday ekmek yokmuş?

(4-22) zağarayam ceğiçidi. (4-23) köbürä zäğara ceğiçidik. (4-24) ä zarı tappay kaanda mına buğdey pişätkändä āpayam ceğiçidik. (4-25) yendi bosa wol itigä bermäydi arpamınan makkäyni. (4-26) culma āş, keşkan-āş, görünü soräysma wonda nımä bar. (4-27) bir gildirätip kazaña kötügä uwğuçidi umaçāş, palaw, şorba; başqa nımä? (4-28) ināk mälımız bosa sütügä kığıçiydik; cowğa kığıçiydik sülläni. (4-29) wöl tappasağ arasığa

maşáwa kığıçıydık.

maşawa nımeden saz boladı?

maşawa neden oluşur?

(4-30) māṣṭān; māṣṭi kuru kəynatıp cowup kəyup pıçı caw salıp kəzanə bır
koşuğuç unu sap kúwurup kuwurup unnu bıyaqä äpkoyatıta māṣṭi sap
kəynatıbirä. (4-31) āsın pışıp kəğansan mına undu çäyıp salatta koşup
kəynatadı; masha boladı. (4-32) árzançılığıydi wo pällä; gəştü
köb_äpkiläridi. (4-33) kündä künäşä gəş cəğıçidik.

sümelek rıwaç wözbeğlerdjı wortasıda?

sümelek geleneği var özbeklerin arasında?

(4-34) həyyä bār sümäləğim kığıçıydı. (4-35) həliyəm hər deyimdä kıladı.
(4-36) wöstirip berdım necä qällä sümäläkti. (4-37) mardımgeyem wöstirip
berdım; wözımem wöstirip köydum. (4-38) hər qənday kılalmäydı. (4-39)
məhul bomäydı hər kim kığanığa.

sümelek qänneyin saz boladı?

sümelek nasıl yapılır?

(4-40) buğdaydı cuwup tazalap bir kümmä yekkün koyad dımnap áhsüyruk

wop qaladı. (4-41) wonı asan bîr çüftanıñ-üstige cāyıp suw serpiş serpiş
 koyıbîräd ästige bîr lata töşäp. (4-42) kökmäk wup wösüb wösüp qala
 munawçä wop. (4-43) a şonuşan çığarp ilgäri tüygüçidi keliğä kız pızlar,
 hatinnar ciylıp. (4-44) cuwadı, çayadı, kaynatadı asan un çäyıp. (4-45) şonda
 sümläk boğuçidi. (4-46) mına buğdaydı cūwup tazalap bîr kümmä yekkün
 mına kättä çukur tabakta turğuçiydi. (4-47) asan dimnānıp buğdeylär appağ
 appağ süyrük bop açılmaqçın, cārılmaqçın bop k̄açıydi. (4-48) wonuşan
 cäysä dārrāw wösädi. (4-49) kuwrap qaladı; āstı wöskämınām bēt̄ kurup
 qaladı. (4-50) wözın hämmäsini barawar cıbıtmäsä. (4-51) wonnañ keyi
 qäynatıbrädi asan şonı. (4-52) awāl çäyğan suwlärını biyāqä idışkä āp
 turadı. (4-53) niçe idışkä āp turadı; tazza suwğa çäyıp kōtärädi; cet̄ qalla
 çäyib-aladı. (4-54) şonu āhırğağğa un çäyıp çäyıp kazaña sap k̄aynatıbrädi
 kaynatıbrä, ana taza suwdanam här dāyimdä bîr sät̄l-ek̄ sät̄l sāl̄ıbrädi.
 (4-55) cūda koyuw-wup kasa tazza suwdanam bîr sät̄l yārım sät̄l suw
 berädi. (4-56) qārrāk müysäpit̄iräkläri kozğab-oturadı wonı. (4-57) çamandı
 köppala aynaltırmāydı. (4-58) sümläkti bızılıp qalat dep. (4-59) asam
 sümläk bop qaladı.

kışlāğınışta neçe jerde sümenek qaynatasılarınıs sızler?

köyüzde kaç yerde sümelek kaynatırsınız?

(4-60) áy yendi sorabıoturman intıpağ jok. (4-61) yekı jerde, üç cerdeyem qäynatadı. (4-62) bir jerde qäynatsa cıylııp boğıcedı ilgäri. (4-63) kăysı aydı parasallayappa yendi; ana mäyrejepte kığıcıydı.

sümelekti nımöwçün pişiresilerinıs sizler?

siz sümeleği niçin pişiriyorsunuz?

(4-64) sawāıuçun pişirädi. (4-65) ilgäridän bıbı pätmamnar çıgarğanäkän. (4-66) şonuñ hākığa şöytüp çıgaradı sädäqäăytıp.

cıl üyürälmäysma sıs?

eski takvime göre yaşıımı çıkarabilir misiniz?

(4-67) cōk! bir hıllı bılämän yendi adaşıppam bılmıymänıendi.

ıştambow tokuyman dedinız ä?

kemer dokuyor dediniz doğru mu?

(4-68) hä hăllem tokuyman tayar bosa. (4-69) ilgäri çarh boğucıydı; wona cıbını iyirgiçiydi pahtadan. (4-70) wonıasan çıyratıp á cuğurup kırıup koyıp tokuybergçedi kāmııötkäzip. (4-71) hım yekqabat kıp woraydı; tāı çıyratat,

tawbırädi. (4-72) wonasan uzun iştambâwdun boyunu kılip cügürädi. (4-73) iştambâwdun ä cuwāniğça boldı üzip arasını ap mniyka ilip koyup bır yāğnı, bır yādan tokuybırädi. (4-74) gılāmgā bır küçü kuwātı bar bomasa tokuyālmäydi. (4-75) yeni men gılām tokuyālmıyman; kāp tokuyālmıyman. (4-76) bı iştambâw bosa woturğan cerdä bolädi. (4-77) köp pomasa birtte tokuyman; yekitā tokuyman. (4-78) e biytip kolu āsılıb oturıp biytip mā kığanğa çarçäytta belı awrıyd . (4-79) şölerdä ustası boğuçiydi. (4-80) bazarda köbiydi. (4-81) bazardan āpkıp bergiçiydi coqlarğa. (4-82) çārhi bır iyik dip mınçäğānā cıb worāğıçı bolād. (4-83) woyāda üstä tanap kaflağan bolād; mināwday cıptı tanap kıp koyadı. (4-84) mnä artı wu yäqtä turadı. (4-85) āldıda bır yekkänä häççä birdä turadı. (4-86) mınja bır häççä kıp iyikti tohtatadı; bārda şonja wöziğä. (4-87) çārhtıñ wōğu bār, kulāğı bār; kulāğıdan uşlap aynaltıradı.

wörmeğem tokuğıçenıs me?

dokumayı biliyo muydunuz?

(4-88) há wörmäkku cänja yendi küştän kaldımda bomasa tokuğuçedim. (4-89) kāp tokudum; gilem tokudum. (4-90) á ton tokudum mna bāçelergā cıptāktan igirip niçä. (4-91) mna ārkalık tiydi kizüw kōtārip tura. (4-92) bırāwü

bosa bādın äpkilibirädi. (4-93) yeki häççä başıda turadı; häççälärini biytp
kötärip qoyadı ayāğı değıçedik. (4-94) bir kılıçı boladı; nāryāğğa tağı bir
jibini bir cingıl hımıçqa bāylāp koya cāyılıp turadı. (4-95) beryādan son
tokuybirädi.

bala kättertüw häli kıyın ma, sābık kıyın medı?

çocuk büyütmek şimdi mi, yoksa geçmişte mi zordu?

(4-96) sābık kıyınıyt. (4-97) mındaıy dāhtār coğuydı ya tewib joğuydı. (4-98)
huda kättä kısa kättä boldu kättä bomasa. (4-99) bunuku sāl tımāw tiyt dise
cügürtüp dāhtārgäpparayadır, dawwayäpk beräyätir. (4-100) aşan molla
sollağa apārgıçidik. (4-101) ürgängän pürgänñän kāmpırgä tamak pamānı
bāstırgıçidik. (4-102) başka kılayatkanıms çok. (4-103) bāhşıyam barej,
kuşnaçām; bāhşını aparıp bāhtırıp körgāmıs çok. (4-104) biröw biröwüdü
ürgänñänttä bılätigänttä. (4-105) äy men tappayman wolardıñ gābini yendi.
(4-106) bılmiymän men wösi hıç köppala bir nısä yaddaşāmäs tappayman.

kızlar nımwöwçün häyıllaydı?

kızlar niye bayram günü geziye çıkarlar?

(4-107) ä bılmäsäm men birbirini üyünü körämizıyme, birıñkä barama;

nımägä häylläytiğänni. (4-108) barıp qışlaqlarğa wözläri häyläb-äyläp
keğıçet tapқанı kiyip. (4-109) bazar bärıp köyläg-iştanqu amäğçedi, äntäk
päntäkä köñjüçedi. (4-110) doslärinka baradı, wöziñiñ hısrāı bosa minikä
baradı. (4-111) başqa cegä begänägä bärıp jirmäydi.

köb yähşı mama täşäkür! salamat boluñ! zämet berdım bağışlaysıs!

(4-112) bähşış.

ANLATAN: İmamnazar Usta Şarap'ın Oğlu, özbeklerin Dörmän uruwuna mensup, okuma yazma bilmeyen, eskiçilikle uğraşan ve bahşılık yapan anı zamanda marangoz.

DERLEME YERİ: İmamsahip / Macar köyü

DERLEME TARİHİ: 31.07.2009

SES KAYIT NO: REC.05.MP3

KONULAR: kendi anıları, yaşadığı sıkıntılar ve hayat tecrübeleri; eskicilik hakkında bilgi, Özbeklerin geleneksel adetlerinden olan Ramazan'ın 3. gecesinde sokaklarda gençlerce söylenen şiirler vs.

(5-1) ātım imām̄nazar atamd~ātı usta şarap babamdı ātı ustajimamalı. (5-2)

uruğum ātam tājiğ yenem dörmän. (5-3) qāryäyi majardamānā.

neçe balāñız bar?

kaç çocuğunuz var?

(5-4) felänma? pelän jettı balam bar. (5-5) āltı hātın~āldım. (5-6) bışawunı

āldım wöldı; bışawunı āldım jaman boldu kıybırdım. (5-7) ä şıñıy kıp altı

hātın aldım; hālı yekıtäsı bārhal bār.

kisbîñiz barma?

mesleğiniz var mı?

(5-8) kişibim najärlik, könädozlik. (5-9) bizi âtamız najare usta şarāp dedim
kú! bil ustālik bizdi ata babamızzañ kâğān.

nümelér sazlağıcıñız sâbık?

eskide neler üretiliyordunuz?

(5-10) bîş awāl iftida bēşik sazlağıçedik. (5-11) ānsan sändig sazladık;
ānsan darbaza sazla. (5-12) mna rōykā, darbazalāri wōzim sazlağān. (5-13)
ānwāri, rōykār, darbazā, kilkin, tāpkāşı, sımgıl şunneyin işkayām işlapān. (5-
14) çārñ, hālāji atamalar kılaredi. (5-15) menā dükāni bare dükāñi keyttān
cürmädim. (5-16) wol çöptān dükāñi boladı hālājini bitip çığaradı; me wonı
kığāñim çok. (5-17) menā nāmerātığān kişip könädozlığedi bemāsrāp;
āyıtı köp māsrafi jök. (5-18) māğam najärlikti bar wonça āyıtı jök. (5-19)
māqsāt bola āyıtı jök.

awara boğanıñız coğma hiç mındiy?

göç etmek zorunda kaldınız mı hiç?

(5-20) āwara boldık hālī awaramıs. (5-21) inqılāpkā ulum şayit boldı. (5-22)

mına bu kişilärgä malım meni awara boğanım. (5-23) şundäy künnärdi kördim ki, keçä uyğunı körgäm coq. (5-24) barib ğışanı ästigä jätipam cılap. (5-25) hātın, bala çağä mäydaña ızıllap kagän wözim dälip wombeş keçey küñüz aç tók ğışanı ästigä jätip ahırı kaçıp kettim; kaçıp şäärgä barıp mağä köşöldim. (5-26) dawlätkä bardım; mäjbür bolum dawlätkä barım berge wöltirerdı meni. (5-27) häm bir mısapırdım ahı; bekawmedim né! (5-28) dawlät aşan mijäyillär aldı; dawlätäm sukut jedi näjip. (5-29) näjip sukut cedı anşan biz hananışın bop kıldık. (5-30) günä kığandı wöltirdi. (5-31) biz günâyäm kığanımız coğe, birtägä äzäräm bergänimiz coğe, dawlätkä boğanmınan. (5-32) kawmdiyäm hizmatını kileredik; dawlätiyäm hizmatını kilerek küñümüzüçün. (5-33) bir hātın aldım won cıl boldı ağanıma. (5-34) şonnañ boğan şul, anawsu kızım, tağam bir yekitey digä bar. (5-35) awalgı hātinnarda ullar menä qaramay ketti wolar. (5-36) bırawu pākıstandä bırawu kunduzda. (5-37) üyläntirdim hātın abberdim balaları bar. (5-38) qaramadı; menä kömäkläşmädi. (5-39) hāl hālımnen iläyi şükür rāzımä; rāzı womasam tağın nımä çaram bar.

qänney kıw ötkeres gūžaranıñızdāl?

peki şimdi ailenizi nasıl geçindiriyosunuz?

(5-40) gūzārānımdı mına şú hırmàndı wàhtığä bı kışını hırmannı başığä baraman bır ser yekı ser ğälle kăpsem beredi. (5-41) wo kışını hırmànığä waraman bır ser yekı ser ğälle berädi. (5-42) änä şötıp bır azıqamdı zāmıstānjä àlaman. (5-43) änä bākımànda héy şu çold-üsttä bırgänä dükānım bar-äli tūnāwun bazar çărım părım alıp keldim. (5-44) yendi bārip şonda woturup kōnādozlık kılamın. (5-45) wàhtān bızendi won tōrt cāşımızdan bermān şu kışıptı kılamız da. (5-46) şūndāy budlār tığāmān ki butāyı järmānı tamāmı rāqāmını çäpili but tığāmān. (5-47) pāysa bosa bız wonu çărımını āsāk, aşbabını āsāk son büt dozlık kısāk. (5-48) hāli ulum bud dozlık kıladı kunduzgä. (5-49) wol menä ürgängän. (5-50) wonı kışıbı bud dozlığı bar künnığä bır mın yekı mın-āyıtı bār. (5-51) änä mägām mennām bır hābārām amāydı. (5-52) kemeydiyem menı soramaydıyām menem wonu kısasıda yemāzmān.

sawādınız barma, mäktepke woxupsısma?

okuma yazmanız var mı, okulda okudunuz mu?

(5-53) bızdı sawādımız jok, sawādımız jok. (5-54) bır wàhtığä bız bır cındār boldık. āğä bilsānjız şo yärmätbāydı hātınıma, kızıma nıması? (5-55) wolam bır bāhşı bob āldı. (5-56) şo zamanda bızām bāhşı bogāneydik. (5-57) änä

şu bəhşi ātımız kagān ana bəhşimiz birtā bāhşi dep kelədi. (5-58) pāl
kormiymän.

qānniyn boldı sız bāhşi boldıñıs?

nasıl oldu da siz falci oldunuz?

(5-59) men şundäy koş~äydägiçedim hokuzdū apardım bīr tēpāgā wollätim.

(5-60) tēpāgā wolatıp wolatıp uhlap kappam. (5-61) şunça bilämä ki yeki
nāpār keldi bīrāwunū közü kök, bīrāwunū közü kögämäs. (5-62) bīr ālä
wokuzım baredi hokuzımdı häydäp ketti dämigä sāp. (5-63) an määytim
minä bayım uruşadı. (5-64) keyttän ābaylap ābaylap karamakara kettim ki bil
kəna hōkuzım qäyqā aparadı. (5-65) bīr jegä bart tōy barekän; bī toygā aparı
da āsa hōkuzu soydı. (5-66) hōkuzı soydı; göşini mäydäläp qazanā sāldi;
pişirdi ā menem āldımā āpkeldi. (5-67) qarādım ki pālāwd~üstigä kürägi
wārākän minä kürägi, ābaylap cāşırıp kışsämā sāp koydum minı bayıma
kōrsätämän dep. (5-68) şunūmanā şu jätıpam cātıpam soñ bī mārdek kepti;
meni kōtāripti bīradār berdän ālıp bāriptı üygā. (5-69) wōkutıpa, qarātıpawu
cındār diywāna wop äyāglärdi kışān~urup nēçā wāñ kışānāgā cāttım; minä
bıları sāp kışān~urup täylägän mināwlardı. (5-70) āltāy kışānā cāttım
diywana bolup. (5-71) āsıñ şu küräk kışsāmdäydi; wōkuzdu hämmäsini

siyəğini jıydı jıydı jıytta bîr tabağa sâldı. (5-72) âlibbardı qazânä täylädi kätä qazânä. (5-73) üstügä terişini täylädi; qolugä bîr cerdän torpaqtı âldı. wokuw—okup (hurf bāş) dedi; âlki hókuz zındä boldı. (5-74) hókız zındä boldı; sapa saw hókız ketedı bîr qolu jok, bîr qolu âhsäq. (5-75) ânsän äyti (mını bîr qolu âhsaq nıme boptı?) dedi, (bar mılla bärını âlıp kel.) dedi. (5-76) bîr mıla bärı degän bîr közü köğü bareke wonu âlıp keldı. (5-77) wonnan soradı, äyti (mınä) de (adamı hâkını âwzu tiyiptı.) dedi. (5-78) ânsä äyttı (içimizgä adamı hâki jok.) dedi. (qänä hâ adamı hâki bergä) dedi. (5-79) şunuçasını bilämä son tağı başkasını bilmiymän. (5-80) a şonna son şol menä keçälik qäysı pällä här gäp bosä äytädi. (5-81) şol gäpirädi hubu haraptı.

nımenı äytađı mäselen?

örneğın neler söyler?

(5-82) qoluñızä şu nersäni berämän şunu aparıp bîr jeğä kömsäñiz şunu päs tawup âpkelälämän. (5-83) şonu äytä palanı cergä diydi. (5-84) mäsälä mänä sizdi bädäñizdä äytädi palanıgä diydi (bîr nätijä al.) diydi. (5-85) änsä keçä jätıp men nätijä alaman şu bädäñizdä dağñız bosä nıme kı çereyñiz bosä men nätijäsini äytıp berämän. (5-86) üy uruleredı, hüzänä

uruläredî, hălîlî hăzănädardı á mäsî uruldu mășındarı hăpîp mășındarı säqîl
 kăbîlgä sädrăzämdîkî. (5-87) bînnan gŭlmăd mîrăbbăşı diymîz mîna keldî.
 (5-88) abdîraman wăkîllărgä keldi. (5-89) şundey bîr adîm çîğîptî şogă şunî
 bîr mă kınar, şu bîzzî mășındarîmızı uruptî şun dărăğînî tăwup bersî. (5-
 90) şolărî tăwup berdîm sonj mînna âhîrî pêşkawuz jedîm duşmandî koldan.
 mînîyâm sonj bäs kıldîm tăylădîm kımîyman. (5-91) ână şunniyi âmalîm băr.
 (5-92) hălî yendî wonû tăşhîr kıp âldîkbîzdâ.

sizî yêşîttîm ramazanda yärebezen...?

duyduğuma göre siz ramazanda...?

(5-93) yărăbazañ...! mîna şulăr kıymăsedî yărăbazañ âyd dep yărăwazañ
 äytăredîm. (5-94) bîzdé bîl ata bowâmızdan mîrăş kăgän, âwâl âhîrdan
 kăgän dâ yesbîlgännäm bermăgän bîzgä bîl kăgän. (5-95) yărăbazañî bîr
 wözümîz äytărădîk yendî pārsî köremen kîtab̄bāreken, kîtabıgāām
 äytădîken.

kitābı sîz dî âldıñısta bar ma?

kitabı sizde var mı?

(5-96) menî âldımda çok kîtabı bîrtădâ bārekän. (5-97) wol pārsî äytădîkän.

(5-98) bız wəzbäk~äytämiz bız bekıtəppiz sādde hār jerden ālıp äytämiz.

(5-99) yaraḡazāndı yendı çığarıpta wonı mənışın bız bilmäsäk, bız sawātımız bomasa. (5-100) mına şu rōzā yekkün tutuldu üçlamçı keçasıǵe bārlı äytämiz. (5-101) yendı şonı bilmıymıs kı bıl nımāwçün kıptıyu nımāǵa çığarıptı şonı. (5-102) keçalık mına bı kışı çığadı bız üyden, bız üydēn taǵın birttä çığā, taǵım birttä çığā, taǵım birttä çığā toḡa boladı. (5-103) bılar kele cır menı (yāraḡazān äyt bız bilmıymıs sen bılāsān.) diydi. (5-104) āna menı kolumnan kāşelleydi mäydänä çığarıp alıp baradı. (5-105) men sān üymä üy āsān yaraḡazān äytıp jürämān.

nıme diysilerıñ soñ?

peki nasıl söyliyorsunuz?

(5-106) āsālāwmu āläyküm yeliw bāylár!

(5-107) kullu bosın jaña tuwgān cārg~āylár!

(5-108) kı men~äytäy bısmıllahırraḡmānurrāhım dép.

(5-109) ḡudanı yad kılayık yākarımü yārāhım dép.

(5-110) rozānı wuş kün tutup keldim sizǵā.

(5-111) rozäni zäkätini berin bizgä!

(5-112) rozägä soygän koydın göşü kaná?

(5-113) göşüni siz jediniz töşü kaná?

(5-114) şu wüydı tımnügüdnäy köriñdi.

(5-115) hama-wüydän üyüñiz bāy köriñdi.

(5-116) şu-wüydı tögärägi koydınızı.

(5-117) keştäli romal tigädi bāydı kızı.

(5-118) keştäli romalları belimizgä.

(5-119) mahtap mahtay ketäyig yelimizgä.

(5-120) anä şuniy kıp äytip ketämiz da kñi huda bıl bır keçeyi künüz
ayssayäm ada bomäydı bıl. (5-121) e wol köb wonı qäysi birini sis
toldırıb alasız wonı.

(5-122) şu-wüydı çararägi çähçäkänä.

(5-123) şulüydä bır apam bar appakana.

(5-124) kolumgä romal berär nihtapkänä.

(5-125) ketämän wöz yelimgä mähtäpkänä.

(5-126) ána míndiyin debem aytamız.

çäñjäräk ni medı?

çäñjäräk dediğiniz nedir?

(5-127) çäñjäräk yendi bir wotaw. (5-128) hó ırgalı üy, hırgä uruleredı yá!
wözbäki hırgä boläredı. (5-129) won tebäsıda bir äläydä bir nämınä nersä
sázleydı wonı çäñjäräk diydı. (5-130) bu pälle coğalıp kettı.

yādıńıske kese aytıñ tǵınam!

aklinza gelse devam edin lütfen!

(5-131) köb bala wonı me qäysı birini äytäyin. (5-132) e güm kın şunısı
boladı coğatıñ yezmälätmän.

hó ho köp yähşı; köp köp täşäkkür! sağ bolun!

öyle mi peki çok güzel çok teşekkür çok sağ olun!

ANLATAN: Adı kurban Ali, babsının adı Abdulhak, Özbeklerin çağatay boyuna mensup, okuma yazma bilmeyen 57 yaşında çiftçilik yapan bir beydir. Ayrıca kuş besleme hobisi olan ve zamanında iyi bir göreşçidir.

DERLEME YERİ: İmamsahip / Yeşantop köyü

DERLEME TARİHİ: 27.07.2009

SES KAYIT NO: REC.06.MP3

KONULAR: kendi yaşamı ve anıları, köyü hakkında bilgi, pirincin yetiştirilmesi konusunda bilgi, Özbeklerdeki pir tutma geleneğini hakkında kendi görüşü.

ķāwmǵá çağatay bolasma?

çağatay soyundan mısınız?

(6-1) bız mǵardım äsıl çağatayammesmız. (6-2) äsıl kündämız kārлық boladı.

(6-3) bızı bāwāmız şu qāryeǵe kelıp şöǵe kaçan. (6-4) babam āynı rostaqtı

dārıne deǵen cerden keǵen. (6-5) bız şöǵe tāwāled boǵanmız şöǵe

ürgäññämmız gābıımız koşulǵan.

wolardı gābı fark kılama bız sizden?

onların konuşmaları bizden farklı mı?

(6-6) park kıladı hâ; woşâ deydi. (6-7) hâli sizî gâbîñizém park kıladı bizd-ıçımızge há. (6-8) kättämiz wâh wölüp ketken me atadânj âltı cetti yaşar sağır kâğanman. (6-9) câşlıkta wölüp ketken. (6-10) yenemiz zindeyedî şu yenemiş kätte kıldı da. (6-11) âmîkîñi koluğa kâldık. (6-12) sağır kâldık yenemiz âmekîñi nîkâyige tüştü. (6-13) atamız câyığa âmekîmiz ata bold-ana kätte kıldı bizdi. (6-14) tört cırıp âcırık kâğaneken kâttelerden ana şonu hâliyem tınap şonu güzärän kıp wolturupıs. (6-15) wäreseniz bomasa sağırlik kıyın.

ciğıldıgıñde alışkıçem dedîñis!

gençken göreştim dediniz!

(6-16) e bir yekî üş toyğâ şu moysäpiller âlıştırbedî başqa kobbala pälwännik kığānım çok. (6-17) här toy bosâ märeke boğuçedî piyada bölök, ulâk çäpkıçedî âtı bar; wol bölök çäpkıçedî. (6-18) piyada alış kurredî. (6-19) á bir tøy boldı; ulağam boldu; piyada alışam kuruldı. (6-20) soñ bir älli tākımığa ulāktı kısıp şu piyada näperdi üstüğe häydaş keldi. (6-21) bı kanatıdzan wöttü ât ana kanatığa näper kaçaman dep şu warhätä wop wommâ çurdu wop ätti womüräwğa ciğıldı. (6-22) ciğıldı adam boyu näper şu

womm̧op ciğılğan. (6-23) at col tappayḑendi āt kú nāperge bān boptū. (6-24) āt tımşuğunı mına şu nāperdiüstüğe kılıp wōmgenni nāperdiüstüğe taylaptı; yekı pıtı mnodeyın tizenneptı turuptı. (6-25) āgā bassa cügörü payadāy birey̧yellik nāperdi pāçası ku sınadı. (6-26) son bır nāper koluğa bır uzun täyāq kaçaman deydi col tappaydı. (6-27) minı koldan täyāğını culuwālıp āliğı āttı şu källe kozū demey keyrı kese şörüğe şu neçe täyāģ̆urdum. (6-28) bıļānşan at keyman tus wolup tus bolup ānağa ketti āsan. (6-29) säkkız nāper zāhmı boğanaken. (6-30) bır märekege, bır toyğā birtte mīneālıştırıdı woņa sıp küçüm cedmedi. (6-31) pağa yeşeģ mīndi turğandāy wol héy wonda men berde kolnu uçunu uşlaydı berı kemeydi. (6-32) mīña küçüm cedmedi; minı qānney kıluwumdı isābın tappadım. (6-33) son āsān kolumdı sılkıp şu kolumdu culubāldım. (6-34) şu sırtıdan şu belden hārpānçek sabbāldım köterdim. (6-35) köterdim yekı pıtı munāwdeyın bop tebāgā çığıp ketti källesi kıuyman boldu. (6-36) āsān şo sāziğa tayladım āsan.

sizdi neçe çäliñiz baredi?

kaç yöntem kullanırdınız?

(6-37) üşte törde bar. (6-38) birttesı çambáš, birttesı çappa hāllık, birttesiyem

tā bīr höneri dığä. (6-39) é şunneyin käyssı won keldı şo yäğğa täleydı. (6-40) ho rāmätı tüye rāyıs keğıçedı. (6-41) benamazdı ʔnsʔn moysäpıllər les bergıçedı. (6-42) yekıté, üsté näperdı keynden cübergıçedı. (6-43) minı bäsşın tawup keğıçedı bassı kāçıp sıp coğālğıçedı mǎntıkadan. (6-44) ä minäsän tüye rāyıs sorāğıçedı (bıl qäyğä ketptı.) bıl sıp şu şorāwğa tama wötüp ketptı. (6-45) külıp külöp (āllayéy towbayey) deb ʔnsʔn ālığı nāpelerdı şawás kılaredı.

särpənt bārıpsıs ma sız?

särpənt “toplucu ark kazma” vardınız mı?

(6-46) pıttaqışanı mǎrdıkerıge bārıppam wondá baskanedı. (6-47) minı şu bāşma basatığan nāperler şu şāğçā tayılyman deydi ya qāysı gällırāk bosa basman ʔştüge ıterıb cübergıçedı bıl cığılğıçedı. (6-48) cığılğannan ʔştüge şāğçān tayılap ʔşten hās tayılap tepkıléw ālı tǔrkélalmay şu basman ıarasta kāğıçedı. (6-49) şorāwu kızılqäleğe nıme tayılağaneken tor tayılağaneken tohsan nāperdı mürdesını ıığārıp kǔrsettı bu kamsārığa. (6-50) dāyırağa ketkeneken tordan ıığārıp kǔrsettı.

múķāyısā kıśānjıs sābık diyķānçılığ kǎnneyinedı?

karşılaştırırsanız eskiden çiftçilik nasıldı şimdi nasıl?

(6-51) sābık pahta kārliǵedı buǵday-ārpa yeǵerek; māş mākkeyi yeǵerek.

(6-52) hālǵı sābıktan köre ğälle ğälmet. (6-53) sābık buǵday-ārpa coǵedı. (6-

54) pahta kārliǵedı pahtana köp zulum kārliǵedı. (6-55) hālǵına pahtanı

cāyǵa şalı çıqqan. (6-56) māyi ämelden alıp kı şalıǵa urunası ta mayı kaws

akrapkaçey minı işi hālas bomäydı. (6-57) mayı säwurge bızık täyläysiz;

bızıktı sebesiz. (6-58) bıl-ansan minowça mäysä wop köǵörgünde sonjäsa

şalıını cāyǵa suw koyıp minı köttän culubālıb-ansan minowça minowça

minı pärre āyırıp-ansan minı çüke kıla cerge. (6-59) sepkenje bomayt ta

älbet. (6-60) pargen täyläsa ku boladı, pargen täylämäydı sonu märdim

tıǵedı. (6-61) älbete tıkkenı ğälmetti sepkenneñ köre hämşe tıgemıs. (6-62)

lök şalıını sepse boladıken. (6-63) ana bu züräti bı nimeni, minı kol minam

tıǵedı. (6-64) azābı köb-onu wotāk çıǵadı; wotaydı. (6-65) wona kaçça pāri

sebedı, köp zämätı bar.

nımowçu yeşan top tiydi märdim bı kışlaqtı?

bu köye niye yeşantop demişler sizce?

(6-66) minā kışlağımıs tebeste beşältı hana yeşam bareken. (6-67) änä şo

yeşannardı atı şu kışlağa kağanda. (6-68) yeşantob-endı bır jege todop

wolturğaneken da. (6-69) kätteler şunneyin dep ât kağanendi. (6-70) biz ku bilmeymiş wonı yeşantobu tobop wolturğanma ya tıtlılıp wolturğanma wonıku biz bilmeymiş. (6-71) şo kättelerden kağan yeşantob dep. (6-72) kädım mına şörde bir kışlaq kätte hocâ dep mına şu kışlağ bareken şu hocalarıken. (6-73) anâ bıl banāmı yeşantop boladı anşan yeşân boladı bıl. (6-74) anâ wo kätteleri wolup ketken şu nām kağan şu qäryeğe. (6-75) hocām deydi yeşanam deydi wonı säceresini men bilmesem wol qäyssı säcereden wol. (6-76) bizı yeşānımız şu nımeden kele rostāktan.

bu pirlər nı möcün ālınğan?

bu pirlər ne için gerekli sizce?

(6-77) bı pirlər endi zärileti baraken da āptı. (6-78) meni nāzārimnān bıl şu sābıq dünüye bına boğan şu pirdi ā tärıkası, mını nātıncesi bıl dāwletke şo wāhtam malım boğan. (6-79) ālbete qäysi bir nāzāriye bergen yā qäysi bir gäbi sūhān worttağa boğan. (6-80) anâ şo wāhtan kağan. (6-81) bilendi şo kädımnen kağan rāsmı ruwāj bıl.

neçe cāşınızda üylendiñis sıs?

kaç yaşıınızda evlendiniz?

(6-82) biren wotuz cāşıma üylenen bosam. ey meni niṃa kılas men yekte
 üşte hātın-āldım men. (6-83) awêlgi namzâtımdı āḥşam yertten nika
 kıyaman dep turğanğa wol wöldü. (6-84) wöl şu wöz kâwmmuzdan-edi;
 dāştāçıdānedi. (6-85) wol wöldü wonı kömüp keldim. (6-86) son bergä
 āḥşan bîr bewe kâmpirdi yekite kızi baredi āḥşan bu bewe kâmpir mäkhem
 tarmaştı-äyt (mına kızımdı saña beremen.) dedi. (6-87) aná wo awêlgi
 qäynatamdı törtte kızi baredi. (6-88) biz bîr-ata bîr yeneden törtteyedik. (6-
 89) wol rämeti äyteredi (me şu dört kızımdı şu törtöwüñe beremen.)
 degiçedi. (6-90) kättesı wöldü maydásını bosa äyt (tıramağaçey säbir kısan
 dedi men de mına tırma dedi mına maydasın dedi nika kıyıp beremen dedi.
 (6-91) men-äytım tırmağaçey men zındemen me yá mürdemen me? (6-92)
 son berge keldim berge wosa bu kâmpir tarması men kızım beremen dep
 wonnan köre bı-āḥsa āldıma qārıbedi āḥşam mıñña közüme yāḥşı
 köründü. (6-93) aná mını alaman dedim-aná wo aşan mıñá arağa bîr cıl
 wöttü me yekı cıl wöttü me son mını āldım. (6-94) aná wol-āḥşan kıldı
 woāqā. (6-95) kalım palınım kettiıuw son rämeti yenämiş zındeyedi. (6-96)
 son men amādım bîr säğırini täği barıp kâmpir-äpkep āsıradııuw. (6-97)
 täği bîr ükeme nikā kıyıp berdi. (6-98) wonnanam ḥäyr körmedı; wol kızım

wöldü. (6-99) şuneyi bop coğālıp kettı. (6-100) son berden bı kãmpır,
 kãmpırdı kızın, aldım bılam bır won cıl gūzaraŋ kıldı iştãnnı lıpe wurup bılam
 çolğa tüştü; á kãçıp miniyam kuybardım. (6-101) ana tãğı bārıp şo wöz
 kãwmızdan şo yãqtam bır kızı dıgãnı aldım aná şonman hãl çünküllép
 wolturupıs.

tãşãkkür wözünısten meni üçün waht, ayırdıñıs!

vakit ayırdıñız için teşekkür ederim!

2. EK: SÖZLÜK

- A -

āçıl-	(4-47)		açılmak
āhır	(4-54)	āhír, àhı	sonunda, sonuncu, işte
āḥsiyäg	(3-154)	āḥsiyäg, aḥ̣siyäg	bir oyun adı
āk	(2-76)	aq, āğ	beyaz, ak
ālçın	(3-20)		yer adı
ālış	(3-133)	alış	güreş
ālış-	(3-124)		güreşmek
ālıştır-	(6-16)		güreştirmek
āllan-	(1-68)		atlanmak, ata binmek
āllayéy	(6-45)		ey Allah!
ālmā	(3-101)		elma
ālmışta	(2-6)		altmış adet
āltı	(3-149)	àltı	altı sayı
āp̣koy-	(4-30)		almak, saklamak
ārkalık	(4-91)		dokuma işinde yanay işlemini gören ip
ārt	(4-84)		arka, geri, sırt, peş

āsıl-	(4-78)		asılmak
āst	(4-49)	àst, àst	alt, taban kısım
āş-	(3-172)		aşmak, geçmek
āt	(3-118)	ăt, at	at, binek hayvan, isim
āt-	(3-154)		atmak, fırlatmak, kur- şuna dızmek
āyıl	(2-39)		eyer veya semeri hay- vanın karnına bağla- mak için işe yarayan yayık ip
āyinnı	(3-34)	àyinnı	bir Kongrat boyu
āyǐd	(2-31)	āyıt, àyıt	gelir, fayda, kar
āyrıl-	(2-103)	áyırıl-	ayrılmak
āzār	(5-31)		eziyet, sıkıntı
àzıka	(5-42)		azık, yiyecek
á	(3-21)	ă, ą, ă, ǎ, ă	konuşma sırasında iki cümle veya iki kelime a- rasında duraklama için çıkarılan bir ses
abāt	(1-199)		abat, bayındır, sağlam
abay	(2-28)	abay	kolay, ucuz

abdıraman	(5-88)		kişi adı
açuwlan-	(3-85)		sinirlenmek
aç	(3-138)		aç
ada bo-	(5-120)		bitmek, tükenmek
adam	(2-34)	ādām, ādam	kişi, insan, erkek, sözcü
adaş-	(4-67)		sapmak, yolunu kaybetmek, uzaklaşmak
áhşüyrük	(4-40)		tanenin yeni yeşereni
ahtamğalı	(3-44)	ahtamğalı	bir Kongrat boyu
ahtöbä	(3-66)	ahtöbä, ahtöbê	yer adı
akrap	(2-26)		hicri takviminin 8. ayı
al-	(1-104)	āl-, āl-, a-, ā-, a-	almak, satın almak
alā	(1-144)	älä	ela, karışık renkli
alaça	(2-19)		eski kültürde kendileri dokuyup elbise olarak kullandıkları bir bez türü
alapoçaḥ	(3-104)	alapochaḥ, alapıçaḥ	bir kavun türü
ald	(1-51)	āld, āld	ön, yakın, yan
almış	(2-3)	ālmış	altmış sayı
altāw	(2-49)		altı adet
amāt	(1-40)		tekne, çalı çırpıyı bağla-

			yıp altına tulum yerleşti- rerek su üzerinde gemi yerinde kullanılan daha ilkel bir alet
ana	(2-96)	āneṣ, ānā, ʾana, ān	işte, işte o
apā	(1-126)	apa	abla, büyük kız kardeş
apar-	(4-103)	appar-, apār-, ālīpbar	götürmek
appaḳ	(4-47)	āppāq, appaḡ	bembeyaz
ara	(4-73)	ara	ara, aralık
arpa	(4-25)	ārpa, arpá	arpa
art-	(1-64)		artmak, fazla olmak
árzançılıḡ	(4-32)		ucuzluk
asıra-	(2-9)	asıra-	beslemek, saklamak
aş	(2-69)		aş, bir sulu yemek
aşılḡ	(3-143)		aşık, aşık kemiği
ata	(1-17)	āta, ata, atā, áta	baba
attaban	(3-182)	āftābā	ibrik, sūrahi
ay	(4-63)		ay, 30 gün
ayaḳ	(3-126)	ayāḡ, ayaḡ, äyāḡ	bacak, ayak, çukur ka- se
ayaḳḳap	(2-24)		ayakkabı

áylabātı	(3-105)		bir kavun türü
az	(2-136)		az, çok olmayan
azāb	(6-64)		azap, ceza, sıkıntı
āḥṣak	(5-75)	āḥsāq	aksak, topal
āwǧanıstan	(3-76)		yer adı
āwna-	(1-168)		ağdarılmak, dönmek
āwrí-	(4-78)		ağrımak
āwur	(1-67)	āwr	ağır, hafif olmayan
āwuş-	(3-158)	āwşû-	değişmek, yer değiştirmek
āwzäçíq	(1-221)		iftar, oruç açma, oruç tutmayan kimse
ācırık	(6-14)		yosun
āwara	(5-20)	āwāra, āwāra	sürgün edilmiş
āyır-	(6-58)		ayırmak
āynı-	(3-106)		değişmek, aslından ayrılmak veya kopmak
āḥṣam	(3-56)	āḥṣam	akşam
ābayla-	(5-64)	ābāylā-	dikkatli olmak, sakince
āldır-	(1-25)	āldır-	aldırmak, kaptırmak
ālmārı	(1-169)	almarı	dolap, gardırop

anşan	(2-71)	anşan, ansoŋ, anşänä,	
		asan, aşan, äsän, äsä	sonra, ondan sonra
aper-	(2-24)		birisi için almak
arğamçı	(1-144)		halat
aşant	(2-119)		kolay, basit
asbab	(5-47)		araç, alet, malzeme
ayıp	(4-14)	ayıb	ayıp
aynal-	(1-101)	äynäl-	dolanmak, ilgilenmek
aynaltır-	(4-87)	aynaltır-	çevirmek, ilgilenmesi ne izin vermek
äķuwä	(1-175)		bir oyun adı
äbdinäbī nāzīr	(3-81)		kişi adı
äbīllāhan	(3-60)		kişi adı
ägber	(1-97)		kişi adı
ägäyin	(1-15)	ägäyīn, ägäyin	erkek kardeş
ägälä-	(1-140)		ağa diye seslenmek
ägänäq	(1-144)		hece vezni için uydurul- muş bir kelime
ägärsuw	(1-140)		akarsu
ägär	(2-28)	ägä	eğer
äke	(1-15)		büyük erkek kardeş,

			amca
äks	(1-162)		fotoğraf
äläydä	(3-24)		ayrı, ayrılmış
älbet	(6-59)	älbete	belki, her halde, elbette
älbîḥārî	(3-101)		çilek
älḥamdıla	(2-100)	älḥamdılla	elhamdu lillah, şükran
äliḡi	(1-100)	äliḡ, äliḡ	bahsi geçen şey
ällâwkuber kııl-	(1-121)		alah-u ekber, halk ara- sındaki sözlü anlaşma- larda anlaştık demek
ämäl	(5-91)		alışkanlık
ämäkḡ	(3-53)	ämekḡ, ämākḡ	amca çocukları, kuzen
ämel	(2-36)		hicri takviminin 1. ayı
ämîr	(3-73)		emir, başkan
ämr-äliḡḥannan	(3-208)		kişi adı
äntäk	(4-109)		az, çok az
änwārî	(5-13)		gar dolap
äpkel-	(1-134)	äpke-, äpkîl-, äpkî-	getirmek
äräbiḡ	(3-113)		Araplara mensup olan bir koyun cinsi

ärsäräğä	(3-61)		kişi adı
äsälâwmu äläyküm	(5-106)		selamün aleyküm
äset	(2-26)		hicri takviminin 5. ayı
äsıl	(3-114)	ášıl, āsıl	aslında, gerçek, yapay olmayan
äsır	(3-81)		esir, tutsak
äskär	(3-64)		asker
äsqälän	(3-106)	ášqälän	yer adı
äwköt	(1-230)		yemek
äyını	(2-108)		metal, demir
äynı	(2-36)		ta, aynen, hatta
äyt-	(1-197)	äyt-, äyt-, äyd-, ays-	söylemek, konuşmak
äwlêd	(1-32)	äwlel, àwlê	evlat, çoluk çocuk
äwwel	(2-75)	äwwêl, äwâl, äwöl	evvel, geçmiş, birinci sı- radaki
äwz	(5-77)		ağız, konuşmak için işe yarayan uzuv

- B -

bād	(4-92)		dokuma işinde iki ipin bir birine girişmesi
bāğ	(3-97)		bahçe
bāhşış	(4-112)		bağışlama, af, bahşış
bāhşı	(4-103)	bāhşı	cinci
bāhtır-	(4-103)		birinin cin tuttuğuna ina- nılınca bakşı dedikleri cinciye baktırmak
bākımānda	(5-43)		artan şey, kalan kısım
bāstır-	(4-101)		bastırmak
baba	(3-117)		dede, yaşlı erkek
bağ-	(2-54)	bāğ	gütmek, beslemek, cin- cinin hastasına bakma- sı
bağlan	(1-66)		yer adı
baḥkārli	(3-95)		bahçecilik
bala	(1-40)	bāla	evlat, bela
barawar	(1-171)		tam, denk, eşit
bar	(3-21)	bār, bār, bār, bār	var, mevcut

bar-	(2-106)	bār-, bār-, bār-,	varmak, gitmek
barmağbaş	(1-173)		baş parmak
bas-	(1-21)		basmak
bāsmā	(6-47)		akar suyu durdurmak
			için önüne basılan çalı
			çırpı, yünden yapılmış
			bir üst giysi
baş	(3-205)	bāş, bāş, bāş	baş, kafa, uç, eski kül- türde kadınların başları- na giydikleri bir takı ve başlarına sardıkları bir bez parçası
başayna	(1-189)	bāşāynā	eski kültürde kadınların başına giydiği bir takı
başka	(1-159)	bāşqā, bāşqā, bāşqā	başka, diğer
bat-	(1-57)		batmak
batman	(3-6)	bātman	560 kilo gram
bay	(1-22)	bāy, bāy	zengin, köy ağası
bayla-	(2-59)	bāylā-, bāylā-	bağlamak
bazar	(4-109)		pazar
bārı joğ	(1-39)		her şey

bağäyrat	(3-86)		gayretli, cüretli
barhal	(5-7)		hayatta, yaşayan
bäççe	(2-131)	bäçe	çocuk, oğlan
bädän	(5-84)		beden, ten
bädäz	(3-8)		-dan sonra
bähär	(2-28)		bahar, bahar mevsimi
bälent	(1-183)		yokuş, yüksek
bändi	(3-79)		hapis, tutuklu
bäri	(1-54)		her kes, hepsi
bäs	(5-90)		tamam, yeter, dur
bäzmemet	(1-7)		kişi adı
bēşik	(5-10)		beşik
bèg wôt-	(1-8)		paşa olarak yaşamak
bèk bo-	(3-86)		paşa olmak
beğärez	(1-84)		tarafsız
beğänä	(4-111)		yabancı
bek	(3-148)	bek', bek', beg	paşa, bey
bek tur-	(3-150)		takım kaptanı olumak
bekitap	(5-98)		kitabı olmayan
bel	(1-52)		bel, her şeyin ortası

bemäsräp	(5-17)		masrafsız
benamaz	(6-41)		namaz kılmayan
benawa	(1-205)		biçare, zavallı
berd dārbeder	(1-145)		kişi adı
ber	(3-22)	bēr, biyr	bura, burası
ber-	(1-194)		vermek
berġ	(2-2)		beri, bu yana
berman	(1-125)	berma, bërmağan	bu yana, -dan beri, -dan sonra
beş	(3-174)	bêş, beş	beş sayı
beşpalâ	(3-42)		bir Kongrat boyu
beşüz	(2-31)		beş yüz sayı
bet	(2-4)	bēt	insan yüzü, taraf, kıyı
betus	(2-86)		tuzsuz
bewe	(6-86)		dul
beçärä	(2-103)	beçärä	biçare, zavallı
bılamık	(1-225)	bılāmık	buğday unundan yapılmış bir sulu yemek
bıltır	(1-147)		geçen sene
bıra-	(3-128)		çevirmek, sıkıştırmak
bırädär	(5-68)		birader, kardeş

bızık	(6-57)	bozuk, yeni yeşeren pi- riñ
bızıl-	(3-72)	bozulmak
biçära	(1-2)	biçare, rahmetli
bikār	(1-26)	işsiz
biybak	(1-8) biybaq, biybäh, biyäqä	rahmetli, zavallı, biçare
biysap	(3-157)	sayısız, geçersiz
biyt-	(4-78)	böyle yapmak
bıbı	(1-1)	hanımlar için kullanılan bir saygı sözü
bıbı hatıça	(1-1)	kişi adı
bıbı pätmamnar	(4-65)	kadın dilinde Hz. Fatma
bıl-	(1-110)	bilmek, anlamak
bılä	(3-67)	beraber, yan yana
bır	(1-15) bır, bır	bir sayı
bırāw	(3-160) bıröw, bırāw, bırāw	bir adet, biri, her hangi bir kişi
bırāñ	(3-194)	bazı, arada bir
bırdiy	(1-79)	aynı, hep aynı

bırgene	(1-76)	bırgené	biricik
bır hıl	(2-112)		bazı, bir takım
bırtte	(1-254)	bırtté, bırtä	bir adet, bir tane
bız	(1-157)	biz, bıž, bış	biz, çokluk 1. şahıs za- miri
bolānı	(1-215)		börek
bol-	(2-71)	wol-, bo-, wu-	olmak
bomasa	(5-99)		yoksa, değilse
bora	(1-225)		tozşeker
boyn	(3-86)		boyun
boy	(1-154)		boy, en karşıtı
bozar-	(1-22)		yüz renginin solması, kül rengine dönmesi
bozbala	(1-134)		delikanlı, genç erkek
böğjama	(2-63)		büyük bokça
bölék	(3-166)		bölüm, parça
mölék	(3-166)		bölék kelimesinin ikile- mesi
bölün-	(1-174)	bölün-	bölünmek
böz	(2-19)		bez, kumaş türü

bu	(1-22)	bũ, bĩ, bÍ, bİ, bıl	bu, işaret zamiri
buğday	(3-98)	buğdāy, buğdey, boğday	buğday
buḥàra	(3-13)	bíḥärä , bıḥara	yer adı
but	(5-46)	bud	bot, ayakkabı

- C -

cārıl-	(4-47)		yarılmak
cāş	(1-202)	caş, caş	genç, ömür, göz yaşı
cây	(3-85)	cây, cây	yer, mekan
càzık	(2-77)		yayık, yayvan
cahād	(3-73)		cihat
caman	(1-145)	jamam, çaman	kötü, yaman
carar	(2-13)		becerikli, yetenekli
cariğ	(3-154)		aydın, yarık
casā-	(1-219)		vurarak inceltmek
cāw	(4-30)	cāw	yağ, düşman
cāw-	(2-26)		yağmak
cāwçılık	(3-172)		dünürçülük, elçilik, se- firlik
cāwlu	(2-113)		yağlı
cāy-	(1-224)	cāy-, cāy-, cāy-	yaymak, sermek
cāyıl-	(4-94)		yayılmak, serilmek
cağalāş-	(3-177)		kavga etmek
çambáš	(6-38)		yan, yanı baş
çamıl-	(3-217)		örtünmek

cān-	(1-202)		yanmak
cārarlık	(2-13)		yeteneklilik
cāt-	(1-143)	jat-, jāt-,jāt-, jāt-	yatmak, uzanmak
cāz-	(2-51)		yaymak, sermek
cāfs kı-	(3-87)		cezp etmek, çekmek
cāğālā-	(1-140)		takip etmek, kenarın- dan yürümek
cāhāz	(2-39)	cāhās	deve için kullanılan se- mer
cālañaç	(1-25)	çalañaş	çıplak, soyunmuş
cālleblık	(2-13)	cālleblıg	takas işini yapma
cāmne-	(2-33)		yığmak, toplamak
cānnet	(1-35)		cennet
cāñā	(1-253)	cāña, çaña	yeni, şimdi, az önce
cāngāl	(3-20)		orman, ağaçlık
cāşır-	(5-67)		gizlemek
cāydārı	(1-17)		yerli, yerleşik
ce-	(4-22)	ci-, cí-, ji-	yemek
celke	(1-134)		omuz
celkiłlák	(3-39)		bir Kongrat boyu
ceñıl	(1-67)		hafif, ağır olmayan

ceñilaş-	(1-123)		hafifleşmek
cer	(4-61)	çer, jer, çer	yer
cet-	(1-257)	ces-	yetmek, yeterli olmak
cetiş-	(2-137)		ulaşmak, yeterli olmak
cetkiş-	(1-116)		ulaştırmak, yeterli dere-
			ceye ulaştırmak
cetmiş	(4-11)		yetmiş sayı
cetmiştä	(3-26)		yetmiş adet
cetti	(2-140)	ceti	yedi sayı
cıgıl-	(3-125)		yıklmak, düşmek
cıgıt-	(3-125)		yıkma
cıl	(2-140)	cıl, jıl	yıl, sene
cıla-	(5-24)	cılā-	ağlamak
cırıp	(1-60)		iki dönüm, 2000 m ² 'lik
			bir arazi ölçümü
cılkı	(2-16)		yılık
cıngıl	(4-94)		ılgın ağacı, tamariska
cıylış-	(4-62)		toplanma
ciyl-	(1-258)		toplanma
ciynaq	(1-249)	ciynāq	bayramın 3. gününde

			insanların mezarlıkta toplanıp ölen akrabala- rını ziyaret etmeleri
cıbek	(1-165)	cıbək, cıpək	ipek
cıbert-	(1-89)		göndermek
cıbıt-	(4-50)		ıslamak
cıber-	(1-114)	cübär-, jiber-, jıber-	göndermek, yollamak
cındār	(5-69)		deli, cin çarpmış kimse
cıp	(2-57)	jıb	ip
cır-	(2-123)	cür-, cir-, jır-, jir-	yürümek, hareket et- mek
cıt-	(3-16)		kaybolmak
cıy-	(2-131)		toplamak, yığmak
coğāt-	(3-139)		kaybetmek
coğal-	(3-178)	coğāl-	kaybolmak
cok	(4-103)	cōk, cōğ, joğ, coḡ, co	yok, hayır, yoksun, kayıp olan
coldāş	(1-43)		yoldaş
col	(3-176)		yol
cor ke-	(1-114)	cōr kel-	anlaşmak, uymak

cöşgalaş	(1-182)		yorgalama
cöşgögle-	(2-125)		kundaklamak
cublaştr-	(1-206)	cubláštr-	eşleştirmek
cul	(2-39)		çul
culma āş	(4-26)		hamurdan yapılan bir yemek
culubāl-	(6-33)		kapmak, çekip almak
cum	(2-20)		bir kumaş türü
cupķa	(1-224)	cupķā, cípķa	yufka
cuw-	(2-75)	cúw-	yıkamak
cuwān	(4-73)	cuwam	kalın
cüda	(4-55)	cüda	daha
cügörŭ	(2-69)		darı, akdarı
cügür-	(4-72)	cuğur-	koşmak
cūk	(1-168)		yük
cün	(2-43)	cŭn	yün
cüreğ	(1-42)	cürög	yürek, kalp
cüzük	(1-124)		yüzük
cúzüm	(3-102)		üzüm

- Ç -

çādırı	(1-191)	çātır	turban, başörtü
çārḥ	(4-82)	čārḥ, čárḥ	çıkırık
çārı beğ	(3-67)		kişi adı
çārı kâbılı	(3-81)		kişi adı
çāy	(1-51)	çāy, çäy	çay
çārda	(3-18)		on dört sayı
çağalı	(2-5)		çocuk sahibi
çağatây	(6-1)		bir boy adı
çalanayağ	(2-23)		yalınayak
çap-	(3-135)		koşmak, koşuşturmak
çappa	(6-38)		ters, düzün karşıtı
çara	(5-39)		çare
çarçä-	(4-78)		yorulmak
çardarâ	(3-66)	çardara	yer adı
çay-	(2-79)	çäy- çäy-	yıkamak
çäğä	(5-25)		bebek
çähçäkänä	(5-122)		
çäkär	(3-138)		gezi, seyahat
çäkír-	(1-83)		çağırarak, davet etmek

çäqäläk	(2-124)	bebek
çal-	(1-244)	çalmak
çal	(3-129)	taktik, yöntem
çält-	(3-124)	kullanmak, yürütmek
çänjäräk	(5-127)	evin tavanındaki delik
çäpän	(3-124)	en üst giysi
çäpäni	(3-126)	güreşte karşı tarafı yen-
		mek için kullanılan bir
		taktik
çäper	(2-143)	eski dönemde çalı çırpı-
		dan kilim büyüklüğünde
		yapılıp buğdayı sapın-
		dan ayırmak için kulla-
		nılan bir alet
çäpili	(5-46)	terlik
çarh	(5-14)	çıkırık
çarım	(5-43)	deri
çäylä	(2-77)	dört çatalın üstünde ça-
		lı çırpı ile kurulan yatak
çäwket	(1-155)	çerçeve
çeber	(1-161)	çèber
		yetenekli, becerikli

çeğelde	(2-105)		bir pasta çeşidi
çekke	(1-241)		kenar, kıyı
çerey	(5-85)		çehre, sima
çert-	(1-182)		çalmak
çetmiş bir	(3-26)		yetmiş bir sayı
çığar-	(1-51)	çığār-	çıkarmak
çık-	(1-191)	çıq-, çığ-, çığ-, çih-, çih-	çıkma
çılbr	(1-144)		ince halat, ip
çımıldık	(2-65)		gelin evinde kullanılan büyük bez parçası
çınār	(3-100)		çınar ağacı
çídí-	(3-86)		katlanmak
çírāz	(1-157)		dikiş, nakış, işleme
çil	(3-18)		kırk sayı
çiliğ~oyín	(3-147)		çilik oyunu
çinekçi	(2-26)		pamuk toplama işini ya- pan kimse
çiy-	(3-123)		bağlamak, düğümlemek
çiyrat-	(4-71)	çiyrāt-	ipi karıştırmak, dağınık hale getirmek

çliy	(1-257)		en son, son çare olarak
çopan	(2-51)		çoban
çöl	(1-172)	çöl	çöl, kır
çöllük	(3-38)		bir Kongrat boyu
çöp	(1-40)		sopa, çöp, çalı, ağaç
çukur	(4-46)		çukur
çüke	(6-58)		tutam, dik
çünküllé-	(6-101)		mırıldamak
çüfta	(4-41)		bir bez türü

- D -

dālı-	(5-25)		kaybolmak, dolanmak
dāş	(2-83)		fırın
dad di-	(2-101)		şikayet etmek, feryat etmek
dawway	(4-99)		ilaç
dāwüş	(1-174)		ses, seda
dārbāzā	(5-11)		kapı
dāryā	(3-9)	dāyra	derya, nehir
dābel	(1-123)		kalın, ince olmayan
dāb ur-	(1-238)	dāb ır-	davul çalmak
dākter	(2-128)	dāhtār	doktor
dām	(5-62)		ön, ileri
dārāğ	(5-89)		haber, bilgi
dārāḥ	(3-102)	dārāḥ	ağaç
dārbeder	(1-204)		derbeder, vurdum duy- maz
dārīne	(6-4)		yer adı
dārrāw	(4-48)		hemen
dāsten	(2-130)		yüzünden, dolayısı ile

däştäçi	(6-84)		yer adı
däşti ʔardana	(3-59)		yer adı
däwür	(1-196)		devran, dönem
de-	(1-110)	də-, di-, dī-, ti-	demek, söylemek
dekçe	(1-240)		küçük tencere
deyim	(4-35)	däyim	an, vakit
dımna-	(4-40)		demlemek, kapatmak
dımnān-	(4-47)		demlenmek
diykan	(2-31)	diyқан	çiftçi
diywāna	(5-69)		aptal, deli
diykançılık	(3-169)	diyqānçılık, diyqānçılığ	çiftçilik
dombıra	(1-180)	dombıra	dombıra, Eski Türklere ait olduğu iddia edilen bir enstrüman
dos	(4-110)		dost
dörmān	(3-181)		bir Özbek boyu
döskā	(3-39)		bir Kongrat boyu
döwlatı	(3-87)		devlete ait
döwlet	(2-132)	döwlat, dāwlét	devlet, mal varlık
duşman	(5-90)		duşman

dükān	(3-136)	dükkan
dükāndärçilik	(3-141)	bakkallık, dükkan işi ile uğraşma
dünüye	(2-14)	dünya, evren
düyüm	(2-62)	ikinci, ikinci sırada

- E -

eläğänçï	(3-117)		kişi adı
eltip ber-	(3-185)		götürüp vermek
eltip koy-	(3-187)		götürmek
ey	(3-121)	äy, ēy, ey, e	konuşmada ezgi ile çı- karılan bir ses

- F -

fel	(3-61)		alışıklık, karar
felan	(5-4)	pelän	şimdi, şu an

- G -

gälá	(3-39)		bir Kongrat boyu
gälli	(6-47)		aptal
gäp	(2-101)	gäp, gäb	söz
gäpır-	(1-23)		konuşmak
gärtéy	(2-76)	gärttey, gätäy, gätıy	az, biraz, ufak
gâwdüre-	(1-184)		kadın takılarının çıkar-
			dığı bir yansıma sesi
gıldırät-	(4-27)		fokurdatmak
gılem	(2-63)	gıläm	kilim
gılkārlık	(3-167)		çamur işlerinde meslek
			adı
gırd	(2-50)		çevre, havlu
gör	(4-26)		mezarlık
görtöbä	(3-21)		yer adı
göş	(4-32)	göş	et
gudam	(1-66)	güdam	devletin tahıl deposu
guzaran	(1-28)	güzärä, güzärän	geçim, uyuşma, hayat
gütıy	(2-43)		gättey kelimesinin ikile-

			mesi
g�l	(2-108)		g�l, kızamık hastalığı
g�lmal�	(1-142)		mala
günü	(5-30)		günah
g�r��	(3-174)	g�r��, g�r��	pirinç
g�r��	(1-23)	g�r��	sohbet

- Ğ -

ğāzıḥanı	(3-103)		bir kavun türü
ğalcäyḷ	(3-72)		Peştun kavmine verilen ad
ğayrat	(3-86)	ğäyrat	gayret, cesaret
ğärḷp	(1-22)		fakir, yoksun
ğälle	(5-40)		tahıl
ğälmet	(6-52)		daha iyi
ğälmḷndḷ	(1-230)		hamurdan yapılmış bir yemek adı
ğärḥ wol-	(3-16)		batmak, boğulmak
ğärḷpçilḷk	(3-170)		işçilik
ğışa	(5-24)		yaprakları keskin bir bit- ki
ğošşä	(3-127)		çift, yapışık ikiz, sırt, popunu üstü

- H -

hācī ḥalmırza	(3-56)		kişi adı
há	(2-8)	hă, há	kabaca efendim, evet, ne
haḥlaş-	(3-61)		anlaşmak
halallat-	(2-137)		erkek çocuğu sünnet ettirmek
ham	(2-104)		da, hem
hamsayă	(3-96)	hămsăy	komşu
hapta	(2-113)		hafta, yedi gün
ḥallăjī	(5-14)		eski kültürde pamuğu eğirmek için kullanılan küçük tezgah
ḥallık	(6-38)		kanca
hăşşermetbây	(1-2)		kişi adı
hācī ḥâldar	(3-48)		kişi adı
hăççă	(4-85)		çatal
hă de-	(2-33)		laf ağızdan çıkar çık- maz

hădîşan	(3-20)		kişi adı
hălgençeg	(1-244)		sallancak, sallangaç
hălî	(1-161)	hălî, hăl	şimdi, şu an
hămîdäyra	(3-15)		Amo derya
hämme	(1-128)	hämme, hämmä	herkes, her şey
hämşe	(1-58)	hämşe	her zaman
həq	(1-205)	həq	hak, pay
här	(1-208)	här, här, hăr	her, her ne
həşiye	(2-59)	həşiye, həşiye	kenar
həydä-	(5-62)		kovmak, salmak, savmak
həyllä-	(4-107)	həylä-	bayramlaşmak
həyjdosa	(3-48)		kişi adı
həyneğene	(1-178)		harika, acayip, garip
həyye	(1-222)	həyyä	evet
həwlŭjäy	(1-60)		ev yapılacak arsa
hēy	(3-184)	hēy hănä	o, oradaki, o görünen
heylä	(3-199)		işte, işte o
hıdayat	(3-74)		emir, ferman
hím	(4-71)		evet

hīç	(1-192)		hiç, asla
hiştime	(2-66)		hiç bir şey
hımewe	(1-173)	hımēwe	kadınlar arasında bir şarkı söyleme biçimi, sesini kalın çıkararak şarkı söylenme
ho	(3-109)		o, işaret zamiri, bahsi geçen, gördüğün şey
hökküz	(2-143)	wokuz, wōkuz	öküz, erkek sığır
höl	(1-213)		ıslak, taze
hölle-	(2-70)		ıslatmak
hukûmāt	(2-117)		hükümet
hurfbāş	(5-73)		öküze seslenme sesi
hünār	(3-125)	hünār, höner	hüner
hūsen	(1-204)		kişi adı
huşyār	(3-86)	huşüyār	akıllı, uslu
hāl	(2-62)		ben, benek, nokta
hāmır	(1-219)		hamur
hār	(2-14)	har	muhtaç, hor, çaresiz
hārij	(1-18)		yurt dışı
hās	(6-48)		çırpı

hāt	(3-87)		mektup, yazı
hātın	(1-25)	hātın, hatın, hātín	kadın, bayan, eş
ha	(2-107)	hâ, hu	konuşmada iki cümle- arasında çıkarılan bir ses, evet, öyleyse
hadā	(2-49)		sopa
halās	(2-28)		son, bitme, tükenme
halbay kābılı	(3-81)		kişi adı
hanābat	(3-218)		sağ ol
harāp	(5-81)	harab	kötü, bozuk
hayrabat	(3-60)		yer adı
hāki	(5-78)		topraksı, toraktan
hānanışın	(5-29)		görevden alınmış kimse
hārç	(1-92)	hārç	harçlık
hanā	(3-25)		aile, ev
harlık	(2-33)		horluk, yoksunluk, zor gün
hāber	(1-147)		haber
hāle	(1-193)		teyze
hāpīp	(5-86)		hafif
hārpānçek	(6-34)		güreşte bir tutma yönte-

			mi
h��y	(2-22)		��yle ise, yoksa
h��yat	(1-156)	h��yat	terzi
hçyr	(6-98)		hayır, iyilik
hızını	(5-86)		hazine
h��z��n��dar	(5-86)		hazineci
hıdır	(3-1)		Hz. Hızır a.s.
h��l	(1-173)	h��l,	t��r, ����it
h��m���	(4-94)		ağacın dalı
h��rman	(5-40)		harman
h���	(4-110)		akraba, yakın akraba
h����anat	(3-75)		ihanet
h����t	(3-166)		kerpiç
h��ylı	(3-79)		daha, baya,
hörgüç	(5-128)		ev
h��zmet	(1-36)		hizmet
h���p	(2-54)	h���b, h���b,	tamam, ve, veya, ilave- ten, ek olarak
h��c��	(6-72)		seyit, hz. muhammet'in soyundan olan kimse
h����	(1-260)		neşeli, keyif, mutlu

h�����	(1-245)		mutluluk
how�	(3-182)		bazı �zbek boylarında evet anlamında kullanı- lan bir kelime
h�r�k	(1-229)		porsiyon, yemek
huda	(1-74)	hud�	Allah, tanrı
hud�n�h���	(1-202)	hud�n�h���	Allah korusun
hum�r	(1-52)		keyif
hıp	(2-32)	h�b	iyi, iyice

- I -

ıbrāyimbek	(3-83)		Türkistan mücadelesi- nin son komutanı
ınkılâp	(3-50)	ınkılâp, ınkılâb	inkılap, devrim
ıntıpağ	(4-60)		ittifak, birlik
ıstımal	(3-100)		kullanım
ızapa	(3-154)	ızafa, ızapa	fazla, fazlalık
ızılâ-	(1-45)		inleyerek ağlamak
ırâdiyi	(1-176)		radio

- i -

īy	(1-173)		abartmada çıkarılan bir ses
iftār	(1-221)		iftar, iftar vakti
imāmnazar	(5-1)		kişi adı
imāmsayīp	(3-107)	īmāmsäyīp	yer adı
iş	(2-55)		iş, uğraş
işki	(3-128)		içe ait, iş kısım
iştārabla-	(1-257)		acele etmek
ıyeğ	(1-173)		çene
ıyık	(4-86)	ıyık	şış, dokumada kullanı-
			lan bir sivri ağaç
ıyir-	(2-56)	ıyır-, ıyr-, ığir-	eğirmek
ıynek	(2-143)	ınāk	inek, dişi sığır
ıyn	(3-128)		omuz
ıynāşırma	(3-126)		omuzdan aşırma
ıç	(3-72)	ıç	ıç, bir şeyin iç kısmı
ıdış	(1-226)	ıdış	zarf, mutfak eşyası
ıftıda	(5-10)		başlangıç

ijäp kıl-	(1-131)		nikâhlamak
il-	(4-73)		asmak
ile-	(1-219)		yoğurmak, hamur yap- mak
ilgeri	(1-146)	ilgäri, ilgär, ırgäli	ileri, ön, eski dönem
inkılab	(3-8)		devrim, inkılap
inne-	(1-105)		dokunmak, dürtmek
ısap	(3-23)		hesap
ıstıpa	(1-61)	ıstıpä, ıstıpä, ıstıpa	istifa
işle-	(2-55)		çalışmak
iştambâw	(4-76)		kemer, Afgan kıyafetin- de kemer işini gören bir bağ
iştan	(4-109)		Hint asıllı olduğu iddia edilen Afgan kıyafetin- de şalvar işini gören bir giysi, şalvar
it	(1-145)		köpek, köpek cinsi
ilāc	(1-117)	ilāc	çare

- J -

jān	(1-94)		ruh, can, sevgi ifadesi için kullanılan bir kelime
jäb-	(1-190)	cow-	örtmek, kapatmak
jem	(2-143)		yem, hayvan azığı
järmäñ	(5-46)		Almanya'ya ait

- K -

kābıl	(3-82)		kabil, yer adı
kābılı	(3-81)	kābılī	kabilli
kamsārı	(6-49)		komiserlik
kamyāb	(3-87)		başarılı
källe	(1-52)		kafa, baş
kälä	(2-20)	kāḷā	kumaş, giysi
kālmä	(3-194)		kelime, sözcük
kām	(2-138)		az, eksik
kāmāyī	(3-136)		kar, fayda
kāmbağal	(1-22)		yoksun
kāme	(1-40)		gemi, tekne
kāmītīm	(3-101)		az az, yavaşça
kāmkām	(3-102)		az az, azar azar
kāmpīr	(1-146)	kāmpīr	yaşlı kadın, nine, karı
kār	(3-170)		iş, uğraş
kās	(1-249)		kişi, insan
kāsābākār	(3-139)		meslek sahibi
kāse	(2-96)		kase
kāsel	(2-128)		hasta

käşelle-	(5-104)		çekmek, çekiştirmek
kätte	(1-118)	kättä, kättä	büyük
kätter-	(2-4)		büyümek, serpilme
kåwşäk	(3-126)		ayağa çalma takma
keç-	(3-181)		geçmek
keçälä-	(3-145)		suya girmek
keçäsi	(4-13)		her gece
keçe	(2-85)		gece
keçir-	(1-37)		affetmek, bağışlamak
keksé	(1-198)		yaşlı kişi
keli	(2-71)		havan
keliñ	(1-140)	kiliñ, keln, keln	gelin
kel-	(3-186)	ke-	gelmek
kence	(1-76)		en küçük evlat
kereg	(2-49)		gerek, lazım
kes-	(2-124)		kesmek, parçalamak
keskes	(3-144)		bir oyun adı
keştäli	(5-117)		iple işlenmiş olan
ket-	(3-50)	kit-, kīt-	gitmek
ketermen	(2-61)		gidecek olan

keyin	(2-6)	keyĭn, keyi	sonra, geri
kęskänĭāş	(4-26)		aş, hamurdan yapılmış bir sulu yemek
kiyim	(2-18)	kĭyim, kĭyĭm	giyim, giysi
kiyiz	(2-56)	kĭyis	keçe
kiyöw	(1-132)		damat, güvey
kizüw	(4-91)		dokuma tezgahında e- riş ipini yukarıya çekme görevini yapan ip
kıçene	(1-18)		küçük, en küçük
kılķın	(5-13)		pencere
kım	(1-207)		kim, hangi insan
kındıĝ	(2-124)		göbek
kır-	(1-196)		girmek
kışıp	(5-17)	kışĭb	meslek, meşgale
kıssä	(5-67)		cep
kışän	(5-69)		kelepçe
kışi	(1-105)	kışi	kişi, insan
kıtab	(5-95)		kitap

kiy-	(1-234)	kiy	giymek
koppala	(1-118)		daha çok
küç	(3-125)	küş	güç, kuvvet
künäşä	(4-33)		bir gün ara ile, iki günde bir kere
küncüt	(3-94)	küncüc	susam
küy-	(1-209)		yanmak
kül-	(1-110)		gülmek
külçe	(2-105)		pasta, buğday unundan yapılmış tatlı ve küçük ekmek
kün	(1-22)	kun, küm, kündüz,	gün, güneş
kündä	(6-2)		ağacın gövdesi, temel, kök
küräk	(5-71)		kürek
köpürj	(3-167)		köprü
köz	(4-19)	köz	göz
közgä ilmä-	(4-19)		beğenmemek
köbäy-	(3-106)		çoğalmak
köç-	(2-36)		göçmek, taşınmak
köçö	(1-113)		sokak

köçö güzer	(1-113)		ortalık
kögjötöl	(2-133)		çocukların uğradığı bir salgın hastalık
kögöyül	(2-73)	kögëyl	yeşillik, sebze
kögör-	(2-78)		yeşermek
köje	(2-68)	köjö	bulgur
kök	(2-78)	kög	yeşil, yeşillik
kökçay	(1-51)		yeşil çay
köldänäñtor	(3-106)		bir kavun türü
köm-	(6-85)		gömmek, kapatmak
kömäk	(3-72)	kökämäk	yardım, destek
kömäkläş-	(5-38)		yardımlaşmak
könädozlık	(5-44)		eskicilik
könj-	(4-109)		kabul etmek, istemek
köp	(2-21)	köp, köp, köb, kop, kòp	çok, fazla
köppala	(4-106)	köppala	daha çok, sayısız
kör-	(3-181)	kör-	görmek
körsäs-	(3-198)		göstermek
körtoğáy	(3-39)		yer adı
köşmän	(3-9)		göçmen, muhacir
köşş	(1-160)		çaba, acele

kötär-	(4-53)	kötár	kaldırmak, yükseltmek
köt	(4-27)		göt, kıç, popu
köyläg	(4-109)		gömlek
kön	(1-89)		gönül
körüş-	(1-127)		görüŝmek

- K -

ķābıl	(1-178)		becerikli, alışkan
ķāğma	(3-123)		güreşçilerin giydiği pa- muktan yapılmış özel bir giysi
ķālın	(1-150)	ķālın, ķālım	halı, başlık parası
ķāmıř	(4-70)		kamış
ķānı	(3-199)		hani, nerede, ne oldu
ķāp	(4-75)	ķāb	uval
ķārıř	(2-83)		karış
ķārıız	(1-116)		bor
ķārlık	(6-2)		bir boy adı
ķāwun	(3-103)	ķāwun	kavun
ķāysı	(4-63)	qāysi	hangi, her hangi
ķāyt-	(3-82)	ğāyt-	dönmek, geri dönmek
ķaç-	(3-151)	ķā-, ķa-, qaş-, qa-	kaçmak
ķafla-	(4-83)		kaplamak
ķak-	(3-126)	qāğ-	akmak, silkmek, vur- mak, itmek
ķal-	(4-10)	ķál-, ķal, ķa-, qā-	kalmak, bulunmak

kalın	(2-127)		kalın, inçe olmayan
qalla	(1-117)	qalla, qalla	kez, defa, sefer
qallama	(2-106)	qallama, qallama	bir tür yağlı ve tatlı ek- mek
qana-	(2-126)		kanamak
qanat	(6-21)		kanat
qar	(2-26)		kar
qará	(3-39)		siyah, bir Kongrat boyu
qara-	(2-143)		bakmak, göz kulak ol- mak
qarawursaq	(3-39)		bir Kongrat boyu
qarı-	(1-226)		karıştırmak, eklemek
qattı	(2-102)		sert, zor
qawqa	(3-41)	qawqa	bir Kongrat boyu
qaz-	(2-82)		kazmak, eşmek
qazan	(1-235)	qazan, qazan, qazan	kazan, tencere
qawm	(3-36)		kavim, millet, ırk, halk
qawu-	(1-194)		dikiş atmak
qanqa	(2-12)	qanqa, qanqa, qanqa	ne kadar
qapkağ	(1-200)		kapak
qasık	(2-108)		kaşık

qat	(1-225)		katman
qaws	(6-56)		hicri takviminin 9. ayı
qaynä-	(2-85)	qayni-, qäynä-	kaynamak
qaynat-	(4-31)	qaynat-, qäynat-	kaynatmak
qazäh	(3-214)		kazak, kazak ulusu
qädim	(3-108)	qädüm, qädim	eski, kadim
qıçır-	(1-141)		seslenmek, çağırmaq
kılıç	(3-89)		kılıç, dokuma işinde ipi döverek sıkılaştırmaya yarayan alet
kıl-	(1-121)	kıl- ğıl- kı- ku- ğıl-	kılmak, yapmak, etmek eylemek
kımbatçılık	(2-12)		kriz, kıtlık
kımmat	(1-93)		pahalı
kırâw	(2-26)		kırağı, çiy
kırğ	(2-140)		kırk sayı
kır-	(3-78)		kırmak, topluca öldür- mek
kıs-	(6-20)		sıkmaq, kısmak
kış	(2-28)		kış, kış mevsimi
kışlak	(3-20)	kışlah, qışläh, qışläh	köy, kasaba

ķıyın	(4-96)	qıyın, qıyint	zor, sıkıntı
ķız	(4-10)	ķız, ķıs, ķıs	ķız, ķız çocuk
ķızıl	(3-109)		ķızıl, kırmızı renk
ķızılçä	(2-133)	ķızılça	ķızamık hastalığı
ķıyaŋ	(1-3)	qıyaŋ, qıyaŋ	köy adı, boy adı
ķobız	(1-244)	ķobıs, ķōbıs	kadınların dudaklarına bastırarak çaldıkları de- mirden yapılmış küçük bir çalgı aleti
ķol	(4-78)		el, kol
ķoldawlı	(3-40)	ķōl	bir Kongrat boyu
ķoŋur	(3-109)		koyu kırmızı rengi
ķoŋurāt	(3-119)	ķoŋurat, ķoŋrad	Özbeklerin bir boyu
ķora	(1-239)		toplanma, yığın
ķorqaŋ	(3-87)		korkak
ķoru-	(3-103)		korumak, muhafaza et- mek
ķoş	(3-169)		çift, öküz çifti
ķoş	(2-51)		kulübe, barınak
ķoş-	(4-31)		katmak, birleştirmek
ķoştamğalı	(3-43)		bir Kongrat boyu

koşuğuç	(4-30)		avuç
koşuk	(2-145)	koşuğ	şarkı
koşul-	(4-15)		katılmak, birleşmek
koy	(1-56)		koyun
koy-	(3-176)		koymak, bırakmak
koybır-	(3-73)		salıvermek, koyuver-
			mek
koydır-	(3-178)		kondurmak
koyuw	(4-55)		koyu, kıvamlı
kozğa-	(4-56)		karıştırmak, tahrik et-
			mek
kozu	(1-182)		kuzu
kūrçak	(4-12)		oyuncak
kuçağla-	(3-124)		kucaklamak
kuççu	(3-52)		yer adı
kulāğ	(4-87)		kulak, sap
kullu	(5-107)		kutlu, bahtlı
kum	(3-20)		kum
kunduz	(3-18)		yer adı
kur-	(4-70)		kurmak, yapmak
kuru	(4-30)		kuru, öl olmayan

ķuru-	(4-49)		kurumak
ķurul-	(6-19)		kurulmak
ķurt	(3-103)		kurt, böcekgillerden
ķuşnaç	(4-103)		falcı, bakıcı
ķuwālli	(1-229)	ķuwaldı	kuvvetli, güçlü
ķuwāt	(4-74)		kuvvet, güç
ķuwra-	(4-49)		tahıl yetiştikten sonra
			kuruması
ķuwur-	(4-30)	ķúwur- ķúwr-	kavurmak
ķuyún	(3-39)		bir Kongrat boyu
ķudāğiy	(1-100)		dünür, karı kocanın ba-
			ba ve analarının her biri
ķuyman	(6-35)		aşağıya doğru
qanār	(1-158)		büyük çuval
qarakötärmä	(3-43)		yer adı
qatırıbal-	(1-224)		ekmek pişirmek
qaynata	(3-81)		kaynata, kayın peder
qazayāhlı	(3-44)		bir Kongrat boyu
qäbrıstan	(1-255)		mezarlık
qäçäy	(3-41)		bir Kongrat boyu
qädımgı	(1-188)		eski, eskiye ait

qähätçilig	(2-12)		kiriz, kıtlık, yoksunluk
qāncäğäli	(3-36)		bir Kongrat boyu
qānday	(4-38)		nasıl, ne gibi
qānnığ	(1-113)		erkeğe göre nişanlandı-
			kız
qārri-	(1-232)		yaşlanmak
qärye	(6-74)		köy, kasaba
qäyir	(3-196)		nere
qäyk	(1-57)	ķayķ	hangi taraf
qäynata	(6-87)		kaynata, kayınpeder
qäyta	(2-79)		tekrar, bir daha
qäytar-	(3-75)		çevirmek, döndürmek
qäytış	(3-64)		dönüş, vazgeçme
qäyyine	(2-93)	qäyne	kaynana, kayınvalide

- L -

lāçık	(2-51)	lāçığ	Çoban ve çiftçilerin ge- çici olarak yaşmak için çalı çırpıdan yaptıkları ev
lala	(1-142)		lale çiçeği
lata	(3-214)		bez, baş örtüsü
laḳayı	(1-188)		Lakay boyuna mensup
lay	(2-83)		çamur, balçık
layık	(1-197)	läyığ, läyäk	denk, uygun
läçäk	(3-202)		Türkmen ve bazı Özbek boyları kadınlarının ba- şına giydiği sert bir şap- ka veya papak
läfz	(3-113)		konuşma dili, ağız
lägen	(1-227)	lägem	leğen, yayvan kap
läyli mā	(1-109)		kız adı
lipe	(6-100)		şalvarın kemer takıla- cak kısmı
lōk	(6-62)		erkek devenin, bir piring

		türü
luğma	(2-97)	lokma
lökkö	(1-154)	bütün, tam, parçalan- mamış biçimde

- M -

māl	(2-54)	māl, mal, māl	hayvan, mülk, varlık
māldar	(1-159)	māldal	zengin, hayvancılık ya- pan kimse
māş	(3-94)		yeşil mercimek, aylık
māşın	(1-156)		makine, dikiş makinesi
māşındar	(5-86)		makineli tüfek
maşawa	(3-138)	māşawa	yeşil mercimek çorbası
maynağ	(3-192)	maynāğ	o, önceki, bahsi geçen
mazar	(3-60)	māzar, mazar	şehir adı
may	(6-56)		ay, 30 günlük süre
mahta-	(5-119)		övmek
mayda	(3-205)	maydā, mädē	küçük, mini
mārüm	(3-137)		mahrum, yoksun
māşınçı	(2-53)		makineyi iyi kullanan
mānı	(5-99)		anlam, kavram
mārdıker	(6-46)		işçi
māçit	(3-22)	māçit	camii, mescit
māhāl	(2-19)		an, zaman, dönem

mähset	(1-35)	mähşät	maksat, hedef, amaç
mäh'símcàn	(1-44)	mäh'símcân	saygı görülmüş, din ali- minin erkek çocuğuna verilen bir unvan
mäjbûr	(5-26)		mecbur
mäkkem	(1-168)		sert, sıkı, güçlü
mäkkeýí	(2-114)	mäkkeý, mäk käy, mäk kä	mısır, mısır bitkisi
mäktäp	(4-2)	mäktäpkä	okul, 1. sınıftan lise son sınıfına kadar eğitim
mäqûl	(1-87)	mäqûl, mähul	uygun, makul
mäqsät	(5-19)		maksat, amaç
mälîm	(2-53)		öğretmen, muallim, belli
mältäkä	(3-39)		bir Kongrat boyu
mämäd-äşîm	(3-1)		kişi adı
mänäk	(3-182)		ibrik
mänä	(3-110)		mana, anlam
mänîndî	(3-119)		güya, sanki
mäntîka	(6-43)		mıntıka, bölge
mänjireş	(1-182)		kuzunun ses çıkarma eylemi

mápremeş	(1-165)		kadınların çeyizini koy- duğu büyük, özel bokça
mär	(1-114)		kızın başlık parası
märeke	(6-17)		toplantı, sohbet, tören
märdek	(5-68)		kişi, erkek
märden	(1-243)	márden	yetişkin erkek kişi
märdim	(2-113)	märdim	halk, toplum, millet
märre	(3-154)		puan
mäselen	(3-155)	mäsälän	örneğin, misal olarak
mäsräf	(5-17)		masraf
mätte	(2-24)		kätte kelimesinin ikile- mesi
mäwä	(3-174)	möwä, meýwe	meyve, şeker, evlat
mäydän	(5-104)		dış, dışarı, ova
mäydälä-	(5-66)		doğramak, parçalamak ezmek
mäylis	(1-243)	mäyliş, mäylis	toplantı, yığın
mäyrejep	(4-63)		ay takviminin 7. ayı
mäysä	(6-58)		tahılın yeşerip en az bir karış olanına denir
men	(1-49)	mən, me, mä	ben, teklik 1. şahıs za-

			miri
mīna	(3-96)	mānı, mnä, mănä, míne	işte, bu, burada
mīnan	(1-13)	mīnen, mīnän, manam	ile, birlikte
mīnça	(1-67)	mīnça, mīnçäk	bu kadar
mīntıḥ	(3-89)		silah
mīrās	(5-94)		miras
mīrābbāşı	(5-87)		arık denilen kanalla su- lananan ziraat sistemin- de sıra ile su dağıtan “kökbaşı”ların genel sorumlusu
mīsābaḳa	(3-123)		yarışma
mīsāpır	(5-27)		gurbetçi
mīn-	(3-118)	mīm-	binmek
mīṇ	(3-5)		bin sayı
mīṇbatmān	(3-3)	mīṇbatman, mīṇmatman	köy adı
mītīr	(3-155)	mètīr	metre, ölçek
mīymān	(3-186)		misafir
mnéyr	(1-173)		bura
mniyḳ	(4-73)		bu taraf

mòt	(1-81)		moda
molla	(3-74)		imam, hoca, din alimi
mollabegâlı beḳ	(1-6)		kişi adı
mollaḥudayar	(3-55)		kişi adı
mollaḳulu	(3-45)		köy adı
monçağ	(2-59)		boncuk
moy	(3-170)		toy kelimesinin ikileme- si
môtér	(1-67)	mōtār, môtêr, môtör	araba
munaw	(4-42)	munâw, mínöw, mīnow	bu, işte bu, şu
murç	(1-216)		karabiber
mûsûlmançılığ	(2-138)		dindarlık, müslümanlık
münüsek	(1-194)		eski kültürde gelin giysi- si
mürde	(6-91)		ölü
müysäpīt	(3-53)	möysäpīt	yaşlı, halkın ileri geleni

- N -

nādirhan	(3-80)		kişi adı
nām	(6-74)		ad, şöret, şan
nāmı	(3-122)		şöhretli, ünlü
nān	(1-256)	nān, nan, naṇ	ekmek, yemek
nārgı	(1-9)	nārgı	öteki, diğeri, başkası
namàz	(1-256)		namaz, bayram
namzāt	(6-83)		nişanlı
narman	(1-225)	narmağan, nārman	sonra, karşı taraf
nazar	(3-86)		nazar, bakış
nāwspırın	(1-151)		yeni nesil
nāylaş	(1-203)		çaresiz, dermansız, bit- kin
najar	(5-9)		marangoz
najārlık	(5-8)		marangozluk
nāmınä	(5-129)		numune, süs
näper	(1-16)	näpär, näfär	kişi, adam, kadın
näsip	(1-135)	näsip	nasip, kısmet
nätijä	(5-84)		netice, sonuç

nāwruz	(1-231)	nāwrus	nevruz, yıl başı
nāzāriye	(6-79)		görüş, düşünce
nāzir	(3-81)	nāzir	nezir, adak, köle
nāwur	(3-158)		sıra, nevbet
nebereg	(1-100)	nebārā	torun
neçe	(1-22)	nıçe, necā, nıçā	kaç, kaç adet, sayısız
nekın	(2-102)	nekı, neken, neğın	lakin, ancak, ama, fakat
nerse	(1-206)	nesā	şey, obje, nesne
nıhta-	(5-124)		itmek, dürtmek
nımkala	(2-78)		zayıf, dengesiz
nıšana	(3-213)		hatıra, alamet, parça
nimet	(1-212)		nimet, iyilik, lütuf, ihsan
nıkā	(3-26)		nikah
nıme	(3-146)	nımā, me, mā, ma	ne, ne gibi
nımrāyı	(3-158)		yolun yarısı
nohta	(2-39)		
noğura	(1-184)	nuğūra, nuğurá	gümüş
nöwbāt	(3-150)		nevbet

- O -

owâm	(3-91)	owom	okumamış kimse, cahil, genel halk
owğan	(3-79)		Afgan halkı
owğanıstan	(3-85)		Afganistan, ülke adı
owğammâzâr	(3-71)		yer adı

- P -

pākīştān	(5-36)		Pakistan
pāl	(5-58)		fal
pālīk	(1-216)		ıspanak
pārı	(6-65)		gübre
pārsı	(5-95)		İran dili, Farsça
pātşa	(3-84)		paşa, padişah, kral
pāyı	(4-21)		şahi kelimesi nin ikile- mesi
pahta	(6-54)	pàhta, pahta, pähtä	pamuk
palaw	(4-27)	pälâw	pilav
pālwānnık	(6-16)		pehlivanlık
pamā	(4-101)		tamağ kelimesinin ikile- mesi
parasalla-	(4-63)		iyi ve kötüyü ayırt et- mek
parata	(2-112)		bir çeşit börek
parçá	(4-21)	pärçä	parça
parḥ	(3-172)	pärḥ, parḥ	fark
patışàlık	(2-22)		padişahlık, huzur

paya	(6-25)		ayak, sap, kolon
paysa	(2-120)	päysa	para, nakit
pałanı	(5-83)		falan, kimse
paŕgen	(6-60)		dağınık, saçılmış
paıtuwa	(3-84)		fetva
payda	(2-124)	payda, päydä	kar, bulunma, doğma
päçä	(6-25)		paça
pähsä	(2-71)		kesme, kat
päktäp	(4-2)	paqät	fakat, ancak
pälle	(1-176)	pellä, pällä, päle	an, zaman, vakit
päntäkä	(4-109)		äntäk kelimesinin ikile- mesi
pärde	(2-62)		perde
päri darya	(3-9)		nehirin öteki kıyısı
pärre	(6-58)		sabanın çizdiği yar yü- zündeki yarık
pärz	(3-73)		farz, boyun borcu
päs	(3-78)		geri, aşağı yön, tekrar
pätir	(2-105)		buğday unundan özen- le yapılan ekmek
pätıye	(2-24)	pätıyä, pätıye	nişanlanma

päykä	(3-155)	päygä	yarışmada son durak
päzl	(3-159)		fazıl, erdemlik
påwlŭjäy	(1-60)		håwlŭjäy kelimesinin i-
			ikilemesi
pèřkawuz	(5-90)		süngü
pereje	(1-192)		hırka, eski kŭltürde ge-
			linlik giysi
peş	(3-134)		ileri, evvel, öne doğru
pıl	(1-63)		pul, para, nakit
pıştı	(2-62)		yastık, dayanak
pıt	(6-24)		bacak, ayak
pıttakaşan	(6-46)		yer adı
pız	(4-43)		ķız kelimesinin ikilemesi
pırıra	(2-118)		tam, yeterli
pıyas	(1-216)		soğan
pıçı	(4-30)	pıçı	çok az, ufak
pır	(6-77)		mürşit
pıřánt	(4-19)	pıřánt	beğeni, hoşlanma
pış-	(1-226)		pişmek
pışır-	(1-85)		pişirmek

piyaða	(6-17)	yaya
pozi	(2-44)	kozu kelimesinin ikile- mesi
pögöyûl	(2-73)	kögöyûl kelimesinin iki- lemesi
pràkî	(3-105)	bir kavun türü
purçağ	(4-12)	kurçağ kelimesinin ikile- mesi
pün	(2-43)	cün kelimesinin ikileme- si
pürgän-	(4-101)	ürgen- fiilinin ikilemesi
pürüş	(1-92)	gürüş kelimesinin ikile- mesi

- R -

rāzı	(5-39)		razı, kabul eden
raḫam	(3-87)	räqām	çeşit, şekil, sayı
räqām	(5-46)		çeşit, şekil
räsım	(3-170)		töre, gelenek
rāwāj	(3-175)		gelenek, görenek
rāmeti	(6-95)		rahmetli, merhum
rızık	(2-9)		rızık, azık
rōzā	(1-215)	rōzā	ramazan, oruç
romal	(5-124)		mendil, yazma
rostāk	(6-76)		yer adı
rozu	(2-9)		rızık, azık
rōykār	(5-13)		pencere
ruwāj	(6-81)		gelenek, töre

- S -

sāl	(2-139)		yıl, yaş
sālī nāw	(1-245)	salī nāw	yılbaşı, yeni yıl, gelecek
			sene
sābık	(4-96)	sābıḥ	eski, eski dönem
sa-	(4-30)	sā- sal-	koymak, sokmak
salamat	(2-146)		sağ, selamet
sandık	(1-170)	sāndıḳ	sandık
sāt-	(1-195)	sāt-	satmak
sawāb	(4-64)		sevap
sawāt	(5-99)		okuma yazama
sazla-	(3-166)	sāzlā-	yapmak, tamir etmek
sayla-	(4-20)		seçmek, beğenmek
sādde	(5-98)		sade, normal
sāḳāw āb ıllāḥan	(3-60)		kişi adı
sānama	(1-157)		saymak eylemi
sānama ırāz	(1-157)		ipi sayarak dikilen bir
			dikiş işlemesi
sāpa sāw	(5-74)		sapa sağlam
sāy	(2-47)		dere

saz	(1-183)		tarz, üslup
sāğırılık	(6-15)		yetimlik, öksüzlük
sāl	(4-99)		biraz, çok az
sābır	(6-90)		sabır
sācere	(6-75)		şecere, soyağacı
sādāqā	(1-126)		sadaka, bağış
sādrāzām	(5-86)		başbakan
sāğır	(6-12)		yetim, öksüz
sākkiz	(3-149)	sākkis	sekiz sayı
sāksän	(3-207)		seksen sayı
sāqıl	(5-86)		ağır
sālām	(1-125)		selam, merhaba
sāllā	(3-217)		sarık
sānā	(3-18)		sene, yıl, tarih
sāndel	(2-77)		kışın içine ateş koyup üzerine kilim örterek al- tında ısınılan küçük bir masa
sārvör	(1-94)		kişi adı
sātıl	(4-54)		kova
sāwur	(6-57)		hicri takviminin 2. ayı

säyil	(2-87)	säyíl	eğlence, izleme
sep-	(6-59)	seb-	saçmak, serpmek
sen	(1-198)		nezaketsiz teklik 2. şa- hıs zamiri
ser	(2-29)	serî	yedi kilo gram
serp-	(4-41)		serpmek
seyim	(2-62)		üçüncü
sıdırğı	(1-105)		usluca, edepli
sın-	(2-70)		kırılmak, parçalanmak
sıra	(3-197)	sıra, sırâ	asla, hiç, nerede ise
siyâşatmadar	(3-87)		siyasetçi, siyaset bilen
sız-	(3-154)		yazmak, çizmek
sírt	(6-34)		sırt, dış, arka
sírp	(3-65)		sadece, fakat
sinâbağal	(2-127)		soğuk algınlığı
siyâk	(3-154)		kemik
sîler	(3-61)		nezaketsiz çokluk 2. şa- hıs zamiri
sîlk-	(6-33)		silkmek, sarsmak
sîmgîl	(5-13)		kum, su ve kireç karma-

			sından oluşan ve duvar süsüne yarayan malze- me
sıñıl	(1-15)	sıñıl	küçük kız kardeş
siyaşal	(3-200)		kadın, hanım
sız	(1-111)	siz	nezaketli teklik 2. şahıs zamiri
solla	(4-100)		molla kelimesinin ikile- mesi
soñ	(1-106)	son	sonra, artık
sora-	(1-88)		sormak, aramak
soy-	(1-121)		kesmek
suğänäq	(1-145)		her işe burnunu sokan aç gözlü, sokulgan
suxut	(5-29)		düşme, devrilme
suw	(2-72)	súw	su
sükünät	(3-17)		yerleşme, yaşama
süllä	(4-28)		pirinçten yapılmış bir yemek
sümelek	(2-86)	sümelek, sümäläk	Orta Asya Türklerinin bahar ayında buğday-

			dan yaptığı meşhur ye- meği
sünneti	(2-136)	süneti	sünnet, sünnetli
sür-	(3-88)	sür-	kovalamak
süt	(4-28)	süd	süt
süyruk	(4-47)		tohumun yeşermeden bir önceki hali
süz-	(1-228)		süzmek, yemeği her ke- se eşit halde dağıtmak
sühân	(6-79)		söz, laf
sürt-	(1-225)		silmek, sürmek

- Ş -

şāğulak	(3-176)	Kongrat düğünlerinde ortaya atarak üzerinde tartıştığı keçi yavrusu
şāl	(6-55)	pirinç bitkisi
şāmathan	(3-80)	kişi adı
şawālīhan	(3-82)	kişi adı
şāy	(4-21)	bir kumaş markası
şawás	(6-45)	teşvik sözü, aferin
şāär	(5-25)	şehir
şāḥçä	(6-47)	ağacın dalı
şälä kıl-	(1-128)	alay etmek beğenme- mek
şāptāl	(3-102)	şeftali
şāyit	(3-52)	şehit
şāwḵum	(1-128)	gürültü
şikäs	(3-79)	yenilgi, mağlubiye
şire	(1-226)	tatlı, şeker
şirnek	(1-97)	çikolata, tatlı

şo	(3-76)	şol, şö	o, işaret zamiri
şorawu	(3-14)	şoråwu	Rus, Rus milleti
şorba	(4-27)		çorba
şu	(3-42)	şul, şú, şŭ, şín	şu, işaret zamiri
şumnuğ	(4-16)		kötü niyet
şunça	(1-55)		şu kadar
şükür	(4-8)	şŭkŭ	şükür, tanrı'ya duyulan minnet
şünneyin	(2-77)	şüneyin, şönnäy	bunun gibi, şunun gibi
şüyt-	(1-27)	şüt- şöyt-	böylece, şöyle yapmak

- T -

tājig	(5-2)		Tacik milleti
tāmır	(3-166)		bina, lüks ev
tāpkāşı	(5-13)		duvarı düzleştirmek için
			üzerine alçı veya diğer
			malzeme ilenmesi
tāı	(3-4)		darı
tārt-	(3-177)		çekmek, tartmak
tāş	(3-167)		taş
tārbız	(3-93)		karpuz
tārtkıj	(2-64)		çekecek, tartacak kişi
			ve ya nesne
tabak	(4-46)	tābah	tabak, kase
tabıyat	(3-74)	tābiyāt	boyun eğeme
tağı	(4-94)	tağı, tāğın, tāı	yine, tekrar, daha
tam	(1-171)		oda
tamak	(4-101)	tamağ	damak, yemek
taman	(3-128)		yön, taraf
tamàm	(5-46)		bütün
tamır	(2-76)		damar, kök

tanap	(4-83)		ip, halat
tap-	(4-24)	tab-	bulmak
tarkat-	(1-242)		düzenli olarak dağıtmak
tatar	(3-205)		Tatar, bir Türk boyu
tat	(3-61)		Türkmenlerin bazı Öz- beklere verdiği isim
tawupber-	(3-199)		bulmak, hazırlamak
taza	(4-54)	tazza	temiz, taze
tazala-	(4-40)		temizlemek
tākım	(6-20)		ayak dizden büküldü- ğünde baldırla uyluğ- un temas ettiği bölüm
tağa	(1-7)	täğä	dayı
taŋ	(1-57)		tan, şafak
taŋ at-	(1-57)		şafak sökmek
tapta	(2-18)		tafta, bir tür sert, ipekli kumaş
tarmaş-	(6-86)		yapışmak, ısrar etmek
taɣar	(4-68)		hazır
taɣpa	(3-41)	täype, täyfa	tayfa, kavim, ırk
tāwubal-	(2-122)		bulmak, bula bilmek

tā	(1-134)	tá	dek, deġin, kadar
tābādīlā	(3-193)		deġişim, takas
tāġīr	(3-158)		deġişim
tāġmīl	(1-223)		tekmil, bitirme.
tāhtā	(2-59)	tāqtā	tahta
tāqāyā	(1-157)	tāqīyā	şapka, üzerinde iple iş- lenmiş kalpak
tāqīr	(1-154)	tākīr	bir tür kilim
tāqsīm	(3-149)		taksim, bölme
tāmīl	(3-132)		gelenek, görenek
tānī	(2-145)		asla
tāressuw	(1-77)		abdest suyu
tārīḥ	(3-117)		tarih, uzak geçmiş
tārīkā	(6-78)		tarikāt, yol, yöntem
tāshīr	(5-92)		teshir, büyüleme
tāslīm	(3-72)		teslim, boyun eğme
tāyle-	(3-128)	tāyla-	bırakmak, fırlatmak
tāyāq	(6-26)	tayāḥ	dayak, sopa
tāyp	(1-176)		tayip

täyyi	(2-90)		asla
tāwālīt	(3-18)	tāwālled	doğum
tebe	(6-66)		tepe, yüksek, üst
tentākīlik	(3-86)		delilik
teŋ	(2-38)		göçebe hayatta giyim ve döşeklerin büyük bir bezin içine konup sarıl- mış hali
tepkilē-	(6-48)		ezmek, ayak altı etmek
ter-	(3-166)		sıralamak, üst üste koy- mak
ter-	(1-65)	tër	dermek, toplamak, ayık- lamak
terī	(5-73)		deri, cilt
tewib	(4-97)		tabip
tērāk	(3-100)	tērāk	kavak ağacı
tilla	(1-124)	tilla	altın
tımāw	(4-99)		grip
tırama	(6-90)		son bahar
tırna-	(6-14)		kaşımak, çizmek

tiy-	(4-99)		değmek, bulaşmak
tik-	(6-61)	tiğ-	yetiştirmek için bir bitki- yi yere dikmek,dikiş dik- mek
tılpin	(2-122)		telefon
tirkämbäwüg	(4-13)		bir çocuk oyunu
tiş	(1-196)		rüya, düş
titil-	(6-70)		dağılmak
tizenne-	(6-24)		diz çökmek
tòğara	(2-48)		çobanların kamıştan dokuyarak ev için ku- llandıkları bir perde
tòğaraláçık	(2-48)		toğradan yapılmış ço- ban evi
tòk	(5-25)		tok
toğänäq	(1-144)		kanca
tohsan	(6-49)		doksan sayı
tohta-	(1-77)		durmak
tohtat-	(4-86)		durdurmak
toķu-	(4-77)		dokumak

toḵuw	(1-150)		dokuma
toldır-	(5-121)		doldurmak
ton	(4-90)	tòn	en üstten giyilen elbise
top	(3-150)	tob	top
topḵarā	(3-39)		bir Kongratların boyu
tor	(6-49)		tor, ağ
torpaḵ	(5-73)		toprak
towba	(6-45)		tövbe
toy	(1-117)	tøy	düğün
toy-	(3-138)		doymak
toyḥanā	(3-176)		düğünün olduğu yer
toza bol-	(1-241)		toplanmak
toḍa	(5-102)		yığın, top
tòşök	(2-63)		döşek
töböläş-	(3-177)		karşılıklı dövüşmek
tögäräg	(5-116)		etraf, çevre
tög-	(2-59)		dökmek, saçak yapmak
törke-	(1-243)	törkä, torkel	yerinden kalkmak
tört	(1-16)	tört, tört	dört sayı
törtöw	(3-149)		dört adet
törtte	(1-257)		dört tane, dört tane

törtün	(2-57)		dört kat
töş	(5-113)		döş, sine
töşä-	(4-41)		döşemek, sermek
tör	(1-154)		yukarı
tuḥum	(2-118)		tohum, çekirdek
tur-	(4-93)	tr-	durmak
tus bol-	(6-28)		geri gitmek
tut-	(1-52)		tutmak, yakalamak
tutul-	(5-100)		tutulmak
tuw-	(2-41)		doğurmak
tumşuğ	(6-24)		gaga, tumşuk
tunawun	(5-43)		dün, geçen gün
tüpek	(2-59)	tüpek	saçak
türk	(3-115)		T.C. vatandaşı, genel Türk milleti
türmen	(3-61)	türmän	Türkmen halkı
tüy-	(1-52)		düğümlemek, dövmek
tüyeräyis	(6-40)		kişi adı
tüye	(2-37)	tüyö	deve
tümnüğ	(5-114)		delik, çadırın tabanında bulunan delik

türkü	(3-109)	türki	Türlere mensup olan bir koy cinsi
türlü	(1-98)		türlü, çeşitli
tüş-	(1-25)	tüş-	inmek, düşmek, yüklen- mek, anlamak, rast gel- mek, tanık olmak
tüyüm	(1-38)		düğüm

- U -

uç	(6-31)		uç
uĥla-	(1-102)		uyumak
ul	(1-15)		erkek çocuk, oĥul
ulaĥ	(3-119)	ulāĥ, ulaĥ	Orta Asya Türklerinin at üstünde oynanan gele- neksel oyunu, keçi yav- rusu
uls	(3-39)		bir Kongratların boyu
umaĥ	(4-27)		irmik, iri unun
umaĥāş	(4-27)		umaĥtan yapılmış ĥorba
un	(4-44)		un
ur-	(2-108)		vurmak
urul-	(5-86)		vurulmak, kurulmak
urun-	(6-55)		ilgilenmek
uruş	(3-73)		kavga, savaş
uruş-	(3-14)		savaşmak, kavga et- mek
uruw	(3-43)	uruĥ	soy, boy
usta	(3-165)		usta, yetenekli, mahir

ustāimamalı	(5-1)	kişi adı
ustaşarāp	(5-9)	kişi adı
ustālik	(5-9)	ustalık
uşla-	(4-87)	tutmak, yakalamak
uw-	(4-27)	kariştirmek, eklemek
uzun	(4-72)	uzun
uyhū	(1-101)	uyku

- Ü -

üç	(1-90)	üş, ũç, wüş	üç sayı
üçöw	(2-53)		üç adet
üçüz	(1-56)		üç yüz sayı
üst	(1-165)	üst	üst, yukarı
üşte	(2-130)	üşte	uç tane
üy	(1-204)	üy, wüy, iy, iý	ev, bark
üy-	(2-83)		yığmak, toplamak
üylän-	(3-163)		evlenmek
üyläntir-	(5-37)		evlendirmek
üyrül-	(2-78)		evirilmek, dönmek
üz-	(2-117)	üz-, ũz-	koparmak, ödemek
üké	(1-25)	üke, ükö	küçük erkek kardeş
ürgên-	(1-139)	ürgön-	alışmak, öğrenmek
üşüpbe	(3-68)		kişi adı
üçlämçï	(5-100)		üçüncü

- W -

wàḳt	(4-12)	wəḥt, wäḥt, waḥ	zaman, vakit
wākıl	(5-88)		millet vekili, temsilci
wādä	(3-80)	wādä	zaman, söz
wəḥtätä	(6-21)		heyecan, heyecanlı
wāḳiye	(1-59)		olay, mesele
wärese	(6-15)		varis, miras alan kimse
wäskın	(2-134)		aşı
wäzıpe	(1-28)		resmi görev, vazife
wätänbek	(3-8)		kişi adı
wel-	(3-68)		ölmek
wōğ	(4-87)		ok, kurşun
wōḳut-	(5-69)		okutmak, adete göre bir
			hastayı din alimine gös-
			termek
woçak	(2-82)		ocak
woḳu-	(1-24)		okumak
wol	(3-115)	wōl, wo, wō, wu, u, o	o, işaret zamiri
wollät-	(5-59)	wolat-	otlatmak, gütmek

wombeş	(5-25)		on beş sayı
wommå	(6-21)		ters dikey, bir şeyin yukarı uçunun aşağıya doğru dikilmesi
wommå çurdu	(6-21)		kalabalığın altüst olma- sı, üst üste yıkılması
womüråw	(6-21)		sine, döş, bağır
won	(1-227)		on sayı
wonaşar	(2-122)		on yaşında olan
wonaltı	(3-43)		on altı sayı
wonça	(4-16)	wonça , wonçäh	o kadar
wondá	(6-46)		o an, o zaman, peki
wondädäwur	(1-154)		oraya kadar
wondäy	(1-254)	wonnäyın	öyle , onun gibi
woneki	(2-50)	wonäkı	on iki
wonsäkkız	(3-32)		on sekiz sayı
wontört	(3-37)		on dört sayı
won	(6-39)		sağ, sağ taraf
worāğıç	(4-82)		çevirici
woralbaşı	(3-81)		kişi adı
worä-	(2-59)		çevirmek

wortta	(1-116)		orta
worûs	(2-7)		Rus
wosoŋ	(2-77)		ondan sonra
woşä	(6-6)		o, o işte
wot	(2-47)		ot, bitki
wot	(1-202)	ot	od, ateş
wotāk	(6-64)		oda, ev
wotā-	(6-64)		ekini yabancı bitkilerden ayıklamak
wotāw	(5-127)		eski ev, çadır
wotur-	(3-9)	woltur-	oturmak
wotuz	(6-82)	wòtíz, wotıs	otuz sayı
woyāt-	(1-106)		uyandırmak
woyunçu	(1-244)		oyuncu
woyûŋ	(2-87)	woyin, woyŋ	oyun
woynä-	(1-252)		oynamak
wòtürük	(1-60)		yalan
wöl-	(5-6)	öl-	ölmek
wöltür-	(3-177)	wöltür-	öldürmek
wömgen	(6-24)		ağırlık, döş
wör	(3-21)		ora

wörmek	(2-56)	wörmeġ	dokuma tezgahı
wös-	(4-42)		büyümeġ, yeşermek
wöstir-	(4-37)	wöstir-	yeşermesini sağlamak
wöt-	(3-11)	wöt-, wöt-	geçmek
wöte	(2-14)		daha
wöz	(2-116)	wöz, wöz	öz, kendi
wözbäk	(3-181)	wözbeġ, özbäk	Özbek halkı
wözi	(5-25)	wözi, wözi	kendi, zaten, sadece
wöziçi	(3-65)		kendi araları
wözbäki	(5-128)		Özbekçe, Özbek'e ait
wömür	(1-58)		ömür

- Y -

yād	(3-13)	yad	anmak, anılmak
yākarīm	(5-109)		ey kerim olan Allah
yārabāzan	(5-93)	yārawāzān, yārabāzan	Ramazanın 3. gecesı gençlerden oluşan ta- kımın her kapıda şiir söyleyip para alma ge- leneği
yārāhīm	(5-109)		ey rahim olan Allah
yāḥşı	(2-104)	yāḥşıí, yaḥşıı, yāḥşıí,	iyi, güzel
yārım	(4-55)	yārım	buçuk, yarım
ya	(4-97)	yā, yá, ya... ya...	yahut, veya
yad	(2-139)		hafıza, akıl
yaşar	(6-8)		yaşayan,
yaddaş	(4-106)		hafızası güçlü olan
yaraşā	(3-174)		uygun, münasip
yāğiren	(2-143)		sürekli
yāq	(3-128)	yāk, yāq, yāḥ, yāḥ, yāğ	taraf, yön
yārmātbāy	(5-54)		kişi adı

yèğiz	(1-12)		ikiz
yèkiyekî	(1-19)		ikişer
yèk-	(1-64)	yeg-	ekmek, dikmek, yere to- atmak
yèseŋ-	(1-64)		akıllanmak
yege	(1-152)		sahip
yegert-	(1-134)		yanında götürmek, ar- dından gelmesini sağ- lamak
yekî	(4-61)	yek	iki sayı
yekîyüz	(3-155)		iki yüz sayı
yekîte	(1-75)	yekîtä	iki tane, iki adet
yekqabat	(4-71)		iki katlı
yekkänä	(4-85)		iki tanecik
yekkün	(5-100)		iki gün, dar bir zaman
yeköw	(1-134)	yèkêw, yekāw	iki adet
yel	(5-106)		aşiret, halk, yurt, köy
yellik	(1-56)	yellig	elli sayı
yemes	(1-185)	yemäz	değil, olmaz
yen-	(1-183)		inmek

yendi	(4-88)	yen, yeni, yendi, yenn,	şimdi, artık
yene	(1-38)	yena, yenä, yene, yeni	anne
yertten	(6-83)	yettäni	ertesi gün, sabah
yes	(2-97)		akıl, fikir, us
yesbi-	(5-94)		akıllanmak, büyümek
yeşān	(6-73)		seyit
yeşāntop	(6-73)		köy adı
yeşeg mīndi	(6-31)		bir oyun adı
yeşit-	(2-139)	yèšt-	işitmek, duymak
yezmälät-	(5-132)		saçmalamaya müsaade etmek
yigirma	(3-174)		yirmi sayı
yüz	(3-155)	yűz	yüz sayı

- Z -

zād	(1-8)	zal	soy, ecdat, nesne, eşya
zār	(2-98)	zar	muhtaç
zāyırhanu	(3-80)		Afganistan'ın eski kırالی
zağara	(2-114)	zàğara, zağara, zāğara	mısır unu ekmeği
zaman	(2-20)	zāmān, zamān	dönem, zaman, devir
zamana	(1-159)		çağ, yaşam
zardālı	(3-102)		kaysı ağacı
zāhmı	(6-29)		yaralı
zākāt	(5-111)		zekât
zāmāt	(6-65)		zahmet, çaba, gayret
zāmıstān	(5-42)		kış, kış ayları
zārıl	(4-24)		gerekli, mecbur
zārilet	(6-77)		ihtiyaç, gereksinme
zārmātın	(3-104)		bir kavun türü
zeb	(2-60)		süs, bezek
ziğır	(3-94)		keten tohumu
zık	(1-253)		üzgün
zinde	(1-42)	zındä	yaşayan, diri, canı olan

zı̇ndeliğ	(1-39)		hayat, yaşam
zı̇net	(1-201)		süs
zi̇yād	(1-212)		fazla, çok
zor	(3-14)	zòr	iyi, güçlü, baskı
zulum	(2-117)	zûlım, zûlm	zülüm
zûlmabāt	(4-4)		yer adı
zürātı	(6-63)		tarımla ilgili, tarım için müsait olan
zûlpeğ	(1-189)		menteşe

ÖZET

HAMİDULLAH, Tadash. Kunduz İli İmamsahip İlçesi Ağzı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Yüksek lisans tezi olarak “Kunduz İli İmamsahip İlçesi Ağzı” adıyla yapılan bu çalışma, Kunduz ili İmamsahip ilçesi coğrafyasında yaşayan Özbeklerin konuşma dilini temel almaktadır. Bu tez giriş, inceleme, sonuç, metinler ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde ilçenin coğrafi konumu, yüzey şekilleri, tarihi ve sosyolojik durumu; bu ilçede yaşayan Özbeklerin genel durumu hakkında bilgi verilmekle birlikte *kunduz* ve *imamsahip* kelimelerinin etimolojik açılımı üzerinde de durulmuştur. Tezin inceleme kısmı Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi olarak iki alt başlıktan oluşmaktadır. Ses bilgisi bölümünde her bir sesin tanıtımı yapılmış; ses uyumları ve ses olayları incelenmiştir. Şekil bilgisi bölümünde ise yapım ekleri, çekim ekleri, zarflar ve edatlar tanıtılmıştır. Her iki bölümde tespit edilen konular derlenen metinlerden örneklerle desteklendirilmiştir. Sonuç bölümünde incelediğimiz ağzın fonolojik ve morfolojik yapısı açısından önemli tespitler konu başlıkları sırasına göre dizilmiştir. Kaynakça bölümünde bu araştırmanın yapılmasında yararlanılan eserlerin künyeleri verilmiştir. İmamsahip köylerine bizzat giderek konuşmaları dil özellikleri açısından bir birinden farklılık arz eden bu köylerin insanlarından daha önce ses derlemiştik. Metinler kısmında ise derlenen bu sesler TDK’nun ağız araştırmalarında önerdiği çeviriyazı fontları esas alınarak yazıya dökülmüştür. İhtiyaç duyulduğunda bu işaretlere eklemeler de yapılarak yetmiş A4 sayfası malzeme hazırlanmıştır. Sözlük bölümünde ise çalışma malzemesi olarak kullanılan metnin sözlüğü verilmiştir. Tekrarları ile birlikte bin küsur sözcük alfabetik sıraya göre dizilmiştir. İlk sırada kelimeler, ikinci sırada metindeki cümle adresi, üçüncü sırada kelimenin varyantları ve son sırada da Türkiye Türkçesi karşılığı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

1. İmamsahip Ağzı
2. Kunduz Ağzı
3. Afganistan Özbekçesi
4. Özbek Ağzıları
5. Afganistan Kıpçak Ağzı

ABSTRACT

HAMİDULLAH, Tadash. Dialect Spoken in İmamsahip District of Kunduz Province, Master Thesis, Ankara, 2012

This Study which has been carried out under the name of "Dialect Spoken in İmamsahip District of Kunduz Province" as the Master's Degree Thesis has used and taken the colloquial language of Uzbeks who live at the geography of Kunduz Province, İmamsahip District as the basis. The present Study is composed of the sections of preamble, examination, conclusion, texts and glossary. At the section of Preamble in addition to the information given about geographical position, landforms (surface features), historical and sociologic condition of the district, etymological characteristics of words "*kunduz*" and "*imamsahip*" have been also underlined. The examination and study section of the thesis consists of two subtitles, i.e. Phonetics and Morphology. At the section of Phonetics each and every voice has been defined; consonances and sound events have been studied. Under the section of Morphology however derivational affixes, inflections, adverbs and prepositions have been introduced. The subjects which were determined at the both sections have been supported with examples from the compiled texts. At the section of Conclusion significant determinations in terms of phonologic and morphologic structure of the dialect which is studied by us have been listed in the order of the subject headings. At the section of Bibliography identifications of the works of art and studies which are used in the course of carrying out the present Research have been listed. We have made visits personally to villages of İmamsahip and we have compiled sounds previously from people of these villages whose dialects were different from one another in terms of characteristics of language. At the section of Texts however such sounds/voices which were compiled have been typewritten on the basis of transcription fonts proposed by TDK for studies on dialects. Making also additions to these signs when it was necessary, seventy A4 pages of material have been prepared. At the section of Glossary however dictionary of the text used as the material of study has been given. About one thousand of words complete with their repetitions have been arranged in alphabetical order. In the first line are given the words, in the second line reference of sentence in the text, in the third line variants and in the last line however their meaning of the current Turkish Language is given.

Key Words:

1. İmamsahip Dialect
2. Kunduz Dialect
3. Afganistan's Uzbek
4. Uzbek Dialects
5. Afganistan Kipchak Dialect